

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 2 (27)

BAKİ-2016

BAŞ REDAKTOR:

İlham MƏMMƏDZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Roida RZAYEVA, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

MƏSUL KATİBLƏR:

Həbib HÜSEYNOV, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru*
Zeynəddin ŞABANOV, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

<u>FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Səlahəddin XƏLİLOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Sevda MƏMMƏDƏLİYEVƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Adil ƏSƏDOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Füzuli QURBANOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Arzu HACIYEVƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> <u>SOSİOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Əbülhəsən ABBASOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Rəna MİRZƏZADƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Rəfiqə ƏZİMOVA , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Hüseyn QARAŞOV , <i>sosiologiya üzrə elmlər doktoru</i> <u>SİYASİ ELMLƏR ÜZRƏ</u> Əlikram TAGIYEV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Həsən ƏLİBƏYLİ , <i>tarix üzrə elmlər doktoru</i> Ramiz SEVDİMALİYEV , <i>siyasət üzrə elmlər doktoru</i> Afaq RÜSTƏMOVA , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> <u>İLƏHİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Sakit HÜSEYNOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Aydın ƏLİZADƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Elsevər SƏMƏDOV , <i>fəlsəfə doktoru</i>	<u>PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Bəxtiyar ƏLİYEV , <i>psixologiya üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Kamilə ƏLİYEVƏ , <i>psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i> Svetlana MƏCİDOVA , <i>psixologiya üzrə elmlər doktoru</i> <u>BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ</u> Aleksandr ÇUMAKOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Eduard QİRUSOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Oleq BAKSANSKI (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Valentina FEDOTOVA (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Tom ROKMOR (ABŞ) <i>Professor</i> Doğan ÖZLƏM (Türkiyə) <i>professor, fəlsəfə doktoru</i> Taxir MAHAMATOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Yuriy POPKOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Şaban Teoman DURALI (Türkiyə) <i>professor, fəlsəfə doktoru</i>
--	---

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IX mərtəbə.

Tel.: 537-22-79; Faks: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.

ISBN 9952 428-03-0

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06

*Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV.2010-cu il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.*

THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY
OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

SCIENTIFIC WORKS

*The International Scientific and
Theoretical Journal*

№ 2 (27)

BAKU-2016

EDITOR-IN-CHIEF:

Ilham MAMMADZADE, *doctor of philosophical sciences, professor*

DEPUTIES EDITOR-IN-CHIEF:

Roida RZAYEVA, *doctor of philosophy, assistant professor*

EXECUTIVE SECRETARIES:

Habib HUSEYNOV, *doctor of philosophy*
Zeynaddin SHABANOV, *doctor of philosophy, assistant professor*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

ON PHILOSOPHICAL SCIENCES

Salakhaddin KHALILOV, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Sevda MAMMADALIYEVA, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Adil ASADOV, *doctor of philosophical sciences*
Fuzuli GURBANOV, *doctor of philosophical sciences*
Arzu HAJIYEVA, *doctor of philosophical sciences*

ON SOCIOLOGICAL SCIENCES

Abulhasan ABBASOV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Rafiga AZIMOVA, *doctor of philosophical sciences*
Hussein GARASHOV, *doctor of sociological sciences*

ON POLITICAL SCIENCES

Alikram TAGIYEV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Hasan ALIBEYLI, *doctor of historical sciences, professor*
Ramiz SEVDIMALIYEV, *doctor of political sciences*
Afag RUSTAMOVA, *doctor of philosophical sciences*

ON THEOLOGICAL SCIENCES

Sakit HUSEYNOV, *doctor of philosophical sciences*
Aydin ALIZADEH, *doctor of philosophical sciences*
Elsever SAMADOV, *doctor of philosophy*

ON PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Bakhtiyar ALIYEV, *doctor of psychological sciences, Associate Member of the ANAS*
Kamila ALIYEVA, *doctor of psychological sciences, professor*
Svetlana MAJIDOVA, *doctor of psychological sciences*

THE INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Alexander CHUMAKOV
Doctor of philosophical sciences, professor
Eduard GIRUSOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Oleg BAKSANSKY (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Valentina FEDOTOVA (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Nizami MAMMADOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Tom ROCKMORE (USA) *Professor*
Doghan OZLEM (Turkey), *professor, Ph.D*
Takhir MAKHAMMATOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Juriy POPKOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Shaban Teoman DURALY (Turkey),
Professor, Ph.D

ADDRESS OF EDITORIAL STAFF:

*Azerbaijani Republic., Baku c., Huseyn Javid ave.31, The basic building of ANAS, the IX floor.
Tel.: 537-22-79; Fax: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.*

ISBN 9952 428-03-0

*Published by Resolution of Scientific Council of the Institute of Philosophy of ANAS
The journal has been registered by the Ministry of Justice. Registration № 1704. 17.02.06.
By the decision of SSC of the Azerbaijani Republic dated 30.IV.2010 was included into the list of scientific editions.*

MÜNDƏRİCAT

Mündəricat	5
-------------------------	----------

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Roida RZAYEVA

Türkiyə ictimai şüurunun inkişaf konseptləri: moderndən postmodernə doğru	9
---	---

Müstəqil AĞAYEV

Görkəmli Azərbaycan filosofu İzzət Rüstəmov	16
---	----

Afaq MƏMMƏDOVA

Məhsəti Gəncəvinin romantik eşq konsepsiyası	22
--	----

Elsevər SƏMƏDOV

Fəlsəfi düşüncədə fundamentalist təmayüllər	29
---	----

Elmira ZAMANOVA

Azərbaycanın romantik şairi Hüseyn Cavidin fəlsəfi-estetik konsepsiyası	36
---	----

Каминa МАМЕДОВА

Роль нефтепромышленных меценатов в культурном развитии Азербайджана	48
---	----

Kəmalə PƏNAHOVA

Xalçalardakı simvollarla mistik təsəvvürlərin ifadə olunması	56
--	----

Üzeyir ZEYNALOV

Qloballaşma və sivilizasiya münasibətlərinə fəlsəfi baxış.....	67
--	----

SOSIOLOGİYA BÖLMƏSİ

Kazım ƏZİMOV, Samirə ƏJDƏRZADƏ

Mədəni kapital, modernləşmə və təhsil: sosioloji perspektiv	71
---	----

Самир САТТАРОВ

Обычаи и традиции как элементы культуры, формирующие национальную (этническую) идентичность индивида (на примере Азербайджана)	84
--	----

Musa BƏRATİ

Urbanizasiyanın sosial-iqtisadi mahiyyəti	90
---	----

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

Lamiyə QURBANOVA

Ailə bütövlüyünün şərtlənməsində dəyərlər sisteminin rolu	97
---	----

Sahil CƏFƏROV

Yeni insan şəxsiyyətinin formalaşmasında təhsilin sosial, psixoloji və pədaqoji imkanları	102
--	-----

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

Fətəli ABDULLAYEV

Qloballaşma dövründə terrorizmi stimullaşdıran amillər sırasında qeyri-leqal
miqrasiyanın yeri və rolu..... 108

Анар БАГИРОВ

О связи между государством и насилием в западной социально-
политической мысли 115

Vüqar RƏHİMZADƏ

KİV-lərin siyasi həyatın transformasiyasında rolu 120

Günəl ƏFƏNDİYEVƏ

TTİP müqaviləsi ABŞ və Avropa İttifaqı münasibətləri kontekstində..... 127

Şəbnəm ZEYNALOVA

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın
formalaşması və inkişafı 132

Oxucu rəyi

Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Əli Rzayevin
«Şəxsiyyət, Dövlət, Möcüzə...» adlı dərs vəsaitinə rəy..... 140

Elmi həyat.....142

Yeni nəşrlər.....151

C O N T E N T S

Contents	5
-----------------------	---

PHILOSOPHY SECTION

Roida RZAYEVA

Development` concepts of Turkish public consciousness: from modern to postmodern.....	9
---	---

Mustagil AGAYEV

The famous Azerbaijani philosopher Izzat Rustamov	16
---	----

Afag MAMMADOVA

Romantic conception of love by Mesheti Ganjevi.....	22
---	----

Elsever SAMEDOV

Tendencies of fundamentalism in philosophical thought.....	29
--	----

Elmira ZAMANOVA

Philosophical and aesthetical conception of Azerbaijani poet-pomantist Hussein Javid	36
--	----

Kamina MAMMADOVA

The role of oil-industrial magnates in the cultural development of Azerbaijan	48
---	----

Kamilya PANAKHOVA

Depiction of mystic images in the symbols of the carpets	56
--	----

Uzeyir ZEYNALOV

Relationship of globalization and civilization from philosophical point of view	67
---	----

SOCIOLOGY SECTION

Kazim AZIMOV, Samira AJDARZADE

Part II

Cultural capital, modernization and education: sociological perspective	71
---	----

Samir SATTAROV

Customs and traditions as elements of culture which form the national (ethnic) identity (The case of Azerbaijan)	84
---	----

Musa BERATI

Social and economic essence of urbanization.....	90
--	----

PSYCHOLOGY SECTION

Lamiya GURBANOVA

The role of values in the preservation of the integrity of the family.....	97
--	----

Sahil JAFAROV

Social, psychological and educational possibilities in the formation of a new personality 102

SECTION OF THE POLITICAL SCIENCES

Fatali ABDULLAYEV

Place and role of illegal migration among factors encouraging terrorism in the globalization era 108

Anar BAGHIROV

On the relationship between the state and violence in Western socio-political thought 115

Vugar RAHIMZADE

The role of the mass media in transformation of political life 120

Gunel EFENDIYEVA

TTIP in the context of relations between the United States and the European Union 127

Shabnam ZEYNALOVA

The formation and development of cooperation between the Republic of Azerbaijan and the European Union..... 132

Reader's opinion

Review of the book «Personality. State. Miracle» by doctor of law, professor Ali Rzayev 140

Scientific life.....142

New editions.....151

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

UOT 001.8

Roida RZAYEVA

*fəlsəfə ü.f.d., dosent, AMEA
Fəlsəfə İnstitutu, direktor müavini*

TÜRKİYƏ İCTİMAİ ŞÜURUNUN İNKİŞAF KONSEPTLƏRİ: MODERNDƏN POSTMODERNƏ DOĞRU*

Müasirlik şüurda, dünyagörüşündə dəyişiklikləri, moderndən və onun unifikasiya edilmiş standartlarından uzaqlaşaraq yeni hesablama tarixlərinin axtarışını şərtləndirən, “müasirliyin çağırışları” adlanan mürəkkəb və ziddiyyətli təmayüllər ilə səciyyələnir. Qeyd olunan tendensiya öz tarixi potensialını tükədən modern dövrü və diskursun dəyişməsi haqqında fikri aktuallaşdırır. İctimai-mədəni müxtəlifliyi elan edən “mədəni hegemonya” (2, s.2) və “mədəniyyətin üstünlüyü” dövrü postmüasir dünya mənzərəsinin vacib ünsürü kimi çıxış edən mədəni heterogenliyə səbəb olur.

Eyni zamanda qloballaşma və postmodern müasirliyin iki təmayülü kimi çıxış edir. Heterogenliyi və homogenliyi elan edən, müvafiq olaraq zidd istiqamətləri olan postmodern və qloballaşmanın qarşılıqlı münasibəti mövcuddur.

Sosial reallıqlar göstərir ki, moderndə “müasir” sayılan və hədəf kimi göstərilən nümunələr bu gün artıq əsassızdır. İnkişaf qanunlarına müvafiq olaraq tədricən yox olan, özünü tükədən hədəflərin yerinə yenilərinin, yeni reallıqların izahı üçün yeni məfhumların axtarışı tendensiyası müşahidə olunur.

Yeni reallıqlar nöqteyi-nəzərindən postmodern müasirliyin səciyyəvi xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Əvvəlki dəyərlər və istiqamətlərin yenidən qiymətləndirilməsi şəraitində postmodern dəyər rəngarəngliyi və müxtəlifliyi ilə yeni konteksti şərtləndirir. Plüralistlik və fraqmentlik kimi bu gün müşahidə etdiyimiz tendensiyalar postmoderni aktullaşdırır və populyarlaşdırır, çünki məhz prinsipial plüralizm postmodernin məğzi hesab edilir. Eyni zamanda məfhumun birmənalı, tərifin konturlarının, ifadənin aydın olmaması və postmodernlə modernin arasında genetik əlaqənin olması, həmçinin postmodernin modernə üstün gəlməsi haqda fikirlər postmodernin modernin aramsızlığında təhlil edilməsini şərtləndirir.

Postmodernizm müasir dövrün spesifikasını ifadə edərək dünyanın postmodernist qavrayışını şərtləndirir və aktuallaşdırır, beləliklə də paradiqma statusunu qazanır. *Postmodern* – müasir mədəniyyət, *postmodernizm* məfhumu isə – onu dərk edən mentallığın vəziyyətini ifadə edir. Postmodernizm müasir mədəniyyət üçün səciyyəvi olan mücərrəd mühakimə növünü ifadə edir.

Fəlsəfədə postmodernizm ümumilikdə müasir dövrün mental spesifikasını müəyyən edən anlayış statusunu qazanmışdır.

Müasirliyin mədəni şüurunun xüsusi fəlsəfəsi kimi postmodernizm yalnız sosial reallığın deyil, eyni zamanda şüurun inkişafında dövrüdür (Z.Bauman). Postmodernizmin şüur probleminə prioritet münasibəti onun müsbət cəhəti hesab edilir.

Postmodernizm – bir növ yeni ictimai fikir prosesidir. Burada cəmiyyətlərin bugünkü vəziyyəti həm sosial dəyişənlər, həm də onların formalaşdırdığı şüur nöqteyi-nəzərindən tədqiq edilir (4, s.21).

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Postmodernin şüuru şərhçi şüura əsaslanır, yəni məlumatları empirik (təcrübəyə əsaslanan) varlıqdan, gündəlik həyat təcrübəsindən götürür (11, s.120).

«Refleksiv müasirliyə» (5, s.781) keçidin müəyyən edilməsi şüuru və onun əhəmiyyətini bu gün hər zamandan daha çox aktuallaşdırır.

Bu gün ictimai şüurun inkişaf dinamikasından danışarkən keçmişin stereotiplərindən imtina və həm mədəni, həm də siyasi plürallıq istiqamətində inkişaf müşahidə olunur. Bu təmayül modernlərdən uzaqlaşma və postmodernə doğru hərəkətdə ifadə olunur. Xüsusilə də bu vəziyyət Türkiyə cəmiyyətinin aid edildiyi qeyri-Qərb cəmiyyətlərində postmodernist indikatorların yaranmasında özünü göstərmişdir.

Postmodern tədqiqatları, ümumiyyətlə, əsasən mücərrəd mühakimə və dil vasitəsi ilə həyata keçirilir, postmodern isə sosial səviyyədə az öyrənilmiş problem olaraq qalır.

Müasir tendensiyalar, ilk növbədə, cəmiyyətdə ictimai-mədəni sahədə özünü büruzə verir. Həyat tərzlərinin fərqlənməsi və bunun nəticəsi olaraq müxtəlif mədəni fraqmentlərin yanaşı yaşaması, dinə qayıdış, dəyərlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi kimi təmayüllər postmodernist indikatorlar və “sosial postmodernin” təzahürləri kimi çıxış edir, bu da postmodernin sosioloji təhlilini aktuallaşdırır.

Postmodern modernlərdən sonrakı meyil, həmçinin inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin mədəniyyətində son bir-iki onillikdə görülən tendensiya olaraq səciyyələndirildiyi üçün əsasən modernləşmiş Qərb cəmiyyətlərində müşahidə olunan təmayül kimi xarakterizə edilməkdədir. Eyni zamanda yuxarıda qeyd olunan təzahürlər həm də modernləşən qeyri-Qərb cəmiyyətlərində müşahidə olunur. Bunların bir çoxunda postmodernist paradigmanın formalaşması üçün şərtlər yaranıb.

Postmodernin yerli tendensiyalarını, regional təzahürlərini bu və ya digər cəmiyyətin mədəni-tarixi spesifikasiyası şərtləndirir, bu da postmodernizmin sosiallığın lokal şərhini təklif etməsi ilə səsleşir.

Türkiyə ictimai şüurunun inkişaf konseptlərinin təhlili modernlərdən postmodernə doğru inkişaf təmayülünü meydana çıxarmışdır.

Türkiyə ictimai şüurunun transformasiya xüsusiyyətlərini onun spesifikasiyası şərtləndirmişdir. Bu spesifikasiyası Türkiyə cəmiyyətinin mədəni mozaikliliyi, tarixi transformasiyanın spesifikasiyası, müsəlman mənşəyi ilə yanaşı dünyəvi mahiyyəti, beləliklə onun çoxtərəfli və çoxcəhətliyi müəyyən etmişdir.

Türkiyə cəmiyyəti spesifik cəmiyyət nümunəsini təşkil edir. Bu cəmiyyətə dünyagörüşünün müxtəlifliyi və Şərq və Qərb dəyərlərinin simbiozu xasdır.

İctimai şüurda dəyər aspekti əhəmiyyətli rol oynayır. Postmodern şüurda, dünyagörüşündə dəyişiklik edir. Dəyərlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi postmodernin səciyyəvi xüsusiyyəti kimi çıxış edir.

Bu vəziyyət “dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi” (Nitsşe), “postmodernizmin dəyərlər sindromu” kimi səciyyələndirilir. Dəyərlərin müxtəlifliyi postmodernizmin müxtəliflik ideologiyasını əks etdirir.

Türkiyə cəmiyyətində, xüsusilə də müsəlman dairələrində postmodernin populyarlığı, postmodernizmin Qərb modernizmini və kolonializm ilə eyniləşdirilən Qərbi tənqid edən yanaşmanı ifadə etməsinə bağlıdır. Bu, demək olar ki, bütövlükdə qeyri-Qərb ölkələri üçün xasdır.

Qeyri-Qərb ölkələrində postmodernizmin populyarlığı Qərb dəyərlərinin yeganə universal modellər kimi təqdim edilməsinin tənqidi ilə əlaqədardır. Postmodernist yanaşma özündə rişxənd, destruksiya (pozulma, dağılma), Qərb dəyərlərinin, ideologiyalarının, sivilizasiyasının və mədəniyyətinin tənqidini ehtiva edir. Postmodernizm yeganə həqiqətin inkar edilməsinə əsaslanır, bu da eyni zamanda postmodernin yaranması ilə vahid olmadığı tənqid edilən Qərbin universallığı ideyasının inkarı mənasına gəlir.

Modernist problematikanın tənqidi olaraq postmodernizm eyni zamanda alternativ yeni quruluşu, yeni mərhələni və modernizmin radikal tənqidini ehtiva edir. Postmodernizmin Türkiyənin intellektual dairələrinə girməsi həmçinin türk modernləşmə layihəsinin tənqidi təhlili şəklində olmuşdur. Türkiyədə ictimai şüurun dinamikasının, onun moderndən postmodernə doğru inkişafının, eyni zamanda bu transformasiyanın nəticəsi olaraq postmodernist indikatorlar kimi şərh edilə biləcək ictimai şüurun sosial-dini sahədəki ifadələri bunu deməyə əsas verir.

Türkiyə cəmiyyətində müşahidə edilə biləcəyimiz simulyasiyaların mövcudluğu, yeni mövzu və aktorların meydana çıxması, qadın, *Başqası* mövzuları və s. postmodernin indikatorları kimi çıxış edir. Bu məsələlər simulyasiya prosesi, istehlak mədəniyyəti, simvollar və dinin əlaqəsi, İslam populizmi kontekstlərində təhlil edilir. Qeyd olunan sosial təzahürlər də postmodernist kompleksə aid edilə bilər.

Postmodernin sosial inikası müasir ictimai təmayüllərin spesifikasiyası və dinamikasını meydana çıxarmaq üçün vacib amildir. Türkiyə cəmiyyətində postmodernist indikatorların aşkar edilməsi qeyri-Qərb ölkələrində, xüsusilə də tarixi-mədəni və sosial-siyasi sahədə İslamın təsirinin böyük olduğu ölkələrdə postmodernin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin moderndən postmodernə doğru inkişafında dinin rolunun, funksiyalarının, yerinin, əhəmiyyətinin dəyişməsi dinin epistemologiya və paradigma kimi təhlilini, onun ictimai-mədəni funksiyalarının əsasında postmodern vəziyyətdə transformasiyasının xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılmasını zəruri etmişdir.

Qeyri-Qərb müsəlman cəmiyyətlərində din mədəni və sosial fenomen kimi nəinki ictimai həyatın tənzimçisi olur, hətta ümumiyyətlə həyat fəaliyyətinin təşkilində vacib rol oynayır, bu da onun postmodernə qazandığı xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması problemini aktuallaşdırır. Bu, problemi ("postmodern və din") həmçinin qeyri-rasional mədəni kodların kontekstində müasirlik və sosium diskursunda aktuallaşdırır.

Din, o cümlədən İslam müasir Türkiyə cəmiyyətinin mədəni problematikasının əhəmiyyətli amili kimi çıxış edir.

Dünyəvi müsəlman cəmiyyəti kimi spesifik modernləşmə təcrübəsinə malik qeyri-Qərb cəmiyyətlərinə aid edilən Türkiyə cəmiyyətində postmodern vəziyyətin təhlili "dini canlanma" adlandırılan prosesin nəticəsində postmodernə dindarlığın yüksəlişi və yaxud neosekulyarizm dövrü xas olduğu üçün aktualdır. Bu tendensiyalar Türkiyə cəmiyyətinin sosial-dini sahəsində cərəyan edən və sosial postmodernə aid olan son proseslərdə öz əksini tapmışdır.

Müasir cəmiyyətdə dinin ictimai-mədəni funksiyalarının transformasiyası müşahidə olunur. Dinə qayıdış imkanı postmodernitin ən bariz xüsusiyyətlərindən biridir. Bu, postmodernitiyə xüsusi "dini intibahın" xas olduğu iddiasını şərtləndirir.

Eyni zamanda postmodernə xas fərdləşmə, dinin sakrallaşmasının itirilməsi və dini şüurun plüralistliyi ilə şərtlənən dini totalılıqdan uzaqlaşma və dini təcrübələrin müxtəlifliyi müşahidə olunur. Din həyat tərz, mədəniyyətdən daha çox şəxsi "davranış kodu" funksiyasını həyata keçirir. Bu da postmodernin dini sahədə simvolik reprezentativliyi (təmsilçiliyi) ilə əlaqədardır.

Postmodernizm mədəni plüralizmə, mədəni müxtəlifliyə işarə edir. Müxtəlif həqiqət meyarlarının olduğu fikrini irəli sürür.

Postmodernin özünəxas məntiqi vardır. Modern "ya bu, ya o" deyirdisə, postmodern "həm bu, həm o" deyir. Bu nöqtəyi-nəzərdən postmodernin məntiqi həm güzəştlidir, həm də gərginlik yaradır (9, s.181). Postmodernə universal həqiqət yoxdur, həyat təzlərindən asılı olaraq müxtəlif həqiqətlər və meyarlar var.

Bütün dünyagörüşlərinin yaşama hüququ vardır, hamısı eyni səviyyədə dəyərlidirlər (3, s.107).

Fərqlilik və orijinallıq axtarışları müasirliyin homogenləşdirici təcrübələrə və oxşatma strategiyalarına tənqidi qarşıdurmanı ifadə edir.

Postmodernədə identiklik reallığın parçalanması və plüralizm şəraitində aktuallaşır. Subyektivliklər ön plana çıxır və cəmiyyətdə müxtəlif həyat tərzlərinin, dünyagörüşlərinin və mədəni dünyaların dəyərcə bərabər olmasını müdafiə etmək üçün “mədəni müharibələr” adlanan identikliklərlə bağlı axtarışlar və toqquşmalar müşahidə olunur.

Xüsusilə dini identiklik vasitəsilə özünüdərin tendensiyasının güclənməsi, postmodernist dünyanın simvolik siyasəti, dinin mövzuya çevrilməsi, postmodernin indikatorlarından biri olaraq qadının (qadın mövzusunun) aktuallaşması Türkiyə cəmiyyəti təmsalında təhlil olunur.

Qeyd olunanlar postmodernin dini sahədəki təzahürləri, “dinin postmodernləşməsi”, İslam kontekstində dinin fərdiləşməsi, həmçinin kodifikasiya kodu və simvolik fəaliyyət qaydaları diskurslarında araşdırılır.

Lokallığa maraq artır. Mədəni fragmentasiya və multikulturalizm postmodernizmin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi çıxış edir.

Bu nöqteyi-nəzərdən postmodernin və multikulturalizmin dəyər istiqamətləri arasında paralellər aparılır. Müasir çoxmədəniyyətli məkanda multikulturalizmin xüsusilə aktuallaşdığı və onun postmodernin mədəni vəziyyətini əks etdirdiyi qeyd olunur. Bugünkü multikultural şərait dialoqu nəzərdə tutur, multikulturalizm isə qarşılıqlı əlaqənin yeni fəlsəfəsi hesab edilir (6; 8).

Postmodernist diskurs multikulturalizmin məna yükünü artıraraq dialoqa, beləliklə də kommunikativ ünsürə ehtiyacı və müasir çoxmədəniyyətli dünyada yanaşı yaşama forması (və ya zəruri şərti) kimi multikulturalizmə diqqəti cəmlərək heç vaxt olmadığı qədər konsepti aktuallaşdırır.

Öz xüsusiyyətlərini qoruyan dünyalar arasında dialoqu nəzərdə tutan fenomenoloji anlaşılma dialoqun müasir şərhidir.

Postmodernizm “mənimki” və “başqa” bölgüsünün özünü istisna edən və dialoq mədəniyyətini elan edən müxtəliflik ideologiyası kimi çıxış edir. Postmodernin dialoqizmi “həyat və mədəniyyət müxtəlifliyinə həssaslığın gücləndirilməsi” (1, s.20) fikrinə əsaslanır. Lakin postmodernist dialoq müasir cəmiyyətdə bütün mövcud həyat tərzlərinin eyni əhəmiyyətə malik olduğunun qəbul edilməsini və vahid məkanda müstəqil və dəyərli nöqteyi-nəzərlərin qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur.

Postmodernin dialoq təbiyyəti, zənnimizcə, bir neçə prizmada nəzərdən keçirilə bilər və yaxud deyə bilərik ki, postmodernədə dialoqun müxtəlif müstəvilərini görə bilərik: keçmiş və indiki zamanın dialoqunu, ənənə və yeniliyin dialoqunu, premodern, modern və postmodernin dialoqunu, Qərb və Şərqi və yaxud “qeyri-Qərb” dialoqunu və s.

Qeyd olunan müstəvilərin hər biri qeyri-Qərb, o cümlədən Türkiyə cəmiyyəti kontekstində aktuallıq qazanır, çünki hər biri fərqliliyin, ənənə və müasirliyin birgə yaşayışını nəzərdə tutur (7).

Postmodernizm eyni zamanda premodern, modern və postmodernidir. Premodern, modern və postmodernin dialoqu multikulturalizm vəziyyəti kimi də xarakterizə edilə bilər, çünki onların postmodern cəmiyyətdə konvergensiya premodern, modern və postmodern mədəniyyətlərinin yanaşı yaşaması deməkdir.

Bu qəbildən dialoq və yanaşı yaşamanı postmodernizmin sosial-iqtisadi psosessual şəkli olan postmodernləşmədə də müşahidə edə bilərik.

Ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid modernləşmə adlanırsa, müasir cəmiyyətdən postmüasir cəmiyyətə keçid kökündən dəyişdirən olsa da, radikal (qəti) rədd mənasını vermir və postmodernləşmə adlanır.

Bu halda sosial-mədəni mühitin xüsusiyyətləri nəzərə alınır, yerli lokal mədəniyyət və tarixi ənənələr qorunub saxlanılır.

Beləliklə, postmodernizasiya modernizasiyanın keçmiş, gələcək və indiki zamanda birləşən yeni, müasir fərqli formasıdır. Yəni “postmodernizm” konsepsiyası, Y.Habermasın qeyd etdiyi kimi, öz «müasirliyində» dayanmayan və hər zaman müəyyən məzmunla dolu olan zaman

təsəvvürü ilə bağlıdır və keçmişlə gələcəyi, ənənə ilə yeniliyi əlaqələndirir. Bu səbəbdən də o, müasirliyi (moderni) hələ tamamlanmamış layihə hesab edir (10, s.40-42).

Nəticə

Cəmiyyətdə keçmiş və tarixən formalaşmış paradigma və konsepsiyaların çərçivələrində təhlili mürəkkəb olan hadisələrin, məsələn, postmodernist indikatorların müşahidə olunduğu qeyd olunur. Buna müvafiq olaraq yeni kontekstuallaşmaya ehtiyac duyulur. Lakin yeni kontekstuallaşma sadəcə modernləşmə proseslərinin mənfi aspektlərinin mütləqləşdirilməsindən ibarət olmamalıdır.

Müasir ümummədəni və qloballaşma proseslərinin təhlili bu və ya digər mədəni məkanda bu və ya digər konseptin və yaxud paradigmanın spesifik anlaşılması və cəmiyyətə inikasının formaları nəzərə alınaraq aparılmalıdır. Postmodernizm isə, M.Fukonun tərfi ilə, nəyin isə, bu halda “qeyri-Qərb müasirliyinin” başa düşülməsinin və yaxud təqdim edilməsinin üsulunu təşkil edən epistema olaraq çıxış edə bilər.

Postmodernin kompleks mahiyyəti cəmiyyətdə postmodernist indikatorların təhlilinə fənlərarası yanaşmanı şərtləndirir.

Türkiyə cəmiyyətində postmodernin müxtəlif əlamətlərinin təhlili, xüsusilə simvol vasitəsi ilə özünüifadə edən və postmodernistlərin terminologiyası ilə ifadə etsək, müasir cəmiyyətdə “Başqası”nın nümunəsi, təzahürü ola bilən identikliyin formalaşması, “Başqası”nın postmodernin kateqoriyası və postmodernizmin “Başqası”nın tanınması, ona diqqət yetirilməsi, simvolun isə postmodernist dünyanın simvolik siyasətində mədəni kodifikasiya, imic, moda və s. funksiyasını həyata keçirməsi nöqteyi-nəzərindən vacibdir.

Türkiyə cəmiyyətində postmodernist indikatorların meydana çıxması modernist problematikanın tənqidi və onun şərtlərinin təkrar gözdən keçirilməsinə bağlıdır. Türkiyədə postmodernin diskursunun yaranması modernitin ətrafında ciddi polemika ilə eyni zamanda baş verir. Bu həmçinin gələcəkdə də postmoderniti ilə yanaşı “təşkil edici” modernitin mövcudluğunun mümkün olduğunu göstərir.

Bu gün moderndən postmodernə doğru yol ayrıcında həm “müasir” (inkışaf etmiş) adlanan, həm də “modernləşən” (inkışaf edən) cəmiyyətlərdə müşahidə olunan vəziyyət, zənnimizcə, modern və postmodernin konvergensiyasını təşkil edir. Modern və postmodern mədəniyyət ünsürlərinin bir-birinə nüfuz etməsi və təsiri ictimai-mədəni sistemin təkamülünü şərtləndirir. Buna uyğun olaraq modernist baxışla yanaşı postmodernist baxışın mövcudluğu Türkiyə cəmiyyətinin dünya qavrayışı konseptlərinin həm transformasiyasını, həm də inkışafını göstərir.

Əslində bu gün qeyri-Qərb ölkələrində baş verən proseslər, o cümlədən postmodernləşmə, dünyada mədəniyyətlərin müxtəlifliyi, orijinallığı, dəyərcə bərabərliyi prinsipini təsdiq edən yeni meyilin parlaq nümunəsidir. Həmin proseslər qlobal transformasiyalara lokal təsirin mümkünliyünü göstərir və bu da konkret cəmiyyətin spesifikasiyasına marağı şərtləndirir.

Açar sözlər: Türkiyə, ictimai şüur, konsept, modern, postmodern, dialog, mədəni plüralizm.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Автономова Н.С. Возвращаясь к азам. Постмодернизм и культура. Материалы «круглого стола» //Вопросы философии. М., 1993, № 3.
2. Weinstein D., Weinstein M.A. Postmodern (ized). London: Simmel, 1993.
3. Erdem T. Postmodernizmin “Öteki”si Hangi “Öteki”? //Düşünen Siyaset, Düşünce Dergisi, Sayı 21, Aralık 2005, Ankara: Lotus Yayınları, s. 101-112.
4. Kahraman H.B. Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye 1980 Sonrası Zihinsel, Toplumsal, Siyasal Dönüşüm. 2. Basım. İstanbul: Agora Kiyaplığı, 2007.

5. Кацук Н.Л. Постмодернистская социология //Новейший философский словарь Библиотека Гумер – философия – http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/fil_dict/611.php, с. 781
6. Посадский А. Плюралистическое общество в условиях неоконсервативной волны – <http://pda.cskp.ru/clauses/5/c/3627/>
7. Рзаева Р.О. Незападная современность в дискурсе постмодерна и культурной полифонии. Баку, 2015, 328 с.
8. Рзаева Р.О. Постмодерн и мультикультурализм: междисциплинарный дискурс. Баку, 2015, 300 с.
9. Sarıbay A.Y. Dinin Postmodernleşmesi //Düşünen Siyaset, Düşünce Dergisi, Sayı 21, Aralık 2005, Ankara: Lotus Yayınları, s. 175-184.
10. Хабермас Ю. Модерн – незавершённый проект //Вопросы философии, 1992, № 4, с.40-42.
11. Ярская В.Н. Риск постмодерна: смена дискурса – <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/279366.html>

Роида РЗАЕВА

КОНЦЕПТЫ РАЗВИТИЯ ТУРЕЦКОГО ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ: ОТ МОДЕРНА К ПОСТМОДЕРНУ

Резюме

Сегодня, говоря о динамике развития общественного сознания, можно отметить, что наблюдается отказ от стереотипов прошлого и движение в сторону как культурной, так и политической плюральности. Данная тенденция выражается в отходе от модерна и в движении по направлению к постмодерну. В частности, эта ситуация проявляется в появлении постмодернистских индикаторов в незападных странах, к которым относят турецкое общество. Соответственно, наличие сегодня и постмодернистского видения наряду с модернистским говорит как о трансформации, так и о развитии концептов мировосприятия турецкого общества. Такие, наблюдаемые в незападных обществах, в том числе турецком, тенденции, как поликультурность, политическая полифония, являются выражением переосмысления установок в них и поисков новых мыслительных моделей. Современные процессы в незападных странах, в том числе и постмодернизация, являются ярким примером новой тенденции, утверждающей принцип разнообразия, оригинальности, равноценности культур в мире. Эти процессы свидетельствуют о возможности локального воздействия на глобальные трансформации, что обуславливает интерес к специфике конкретного общества.

Ключевые слова: Турция, общественное сознание, концепт, модерн, постмодерн, диалог, культурный плюрализм.

Roida RZAYEVA

**DEVELOPMENT` CONCEPTS OF TURKISH PUBLIC
CONSCIOUSNESS: FROM MODERN TO POSTMODERN**

Summary

Today speaking about dynamics of development of public consciousness, it is possible to notice that refusal of stereotypes of the past and movement aside both cultural and political pluralism is observed. The given tendency is expressed in a withdrawal from modern and in movement in the direction to postmodern. In particular, this situation is shown in occurrence of postmodernist indicators in non-Western countries to which they relate the Turkish society. Accordingly, today the presence of postmodernist vision along with the modernist one points to both transformation and development of concepts of the Turkish society' world perception. The tendencies observed in non-Western societies, including the Turkish one, like polyculture, political polyphony are expression of re-comprehending the purposes in them and searches of new cogitative models. Modern processes in non-Western countries, including postmodernization, are a vivid example of the new tendency asserting a principle of a variety, originality, an equivalence of cultures in the world. These processes testify to possibility of local influence on global transformations that causes interest to specificity of a concrete society.

Keywords: Turkey, public consciousness, concept, modern, postmodern, dialogue, cultural pluralism.

GÖRKƏMLİ AZƏRBAYCAN FİLOSOFU İZZƏT RÜSTƏMOV*

UOT 1(09)

Müstəqil AĞAYEV
a.e.i., fəlsəfə ü.f.d.,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

XIX və XX əsr Azərbaycanın ictimai, siyasi və fəlsəfi fikir tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisi sahəsində fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Şöhrət ordenli, Əməkdar Elm Xadimi İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmovun fəlsəfə sahəsindəki gərgin əməyini, böyük zəhmətini qiymətləndirməmək ədalətsizlik olardı.

Gənclik illərinin enerjisini, gözlərinin nurunu, bütün həyatını elmin bu sahəsinə həsr edən və indi də böyük əzmlə çalışmaqda olan İzzət Rüstəmov mənalı və şərəfli bir ömür yolu keçmişdir. İzzət müəllim 1932-ci ilin 15 fevralında Gədəbəy rayonunun Düz Rəsullu kəndində anadan olmuşdur. 1949-cu ildə Gədəbəy rayonunun Çay Rəsullu kəndində orta məktəbi “Qızıl medalla” bitirmiş və həmin il Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində Fəlsəfə şöbəsinə daxil olmuş və 1954-cü ildə oranı **fərqlənmə diplomu** ilə bitirmişdir.

1954-1959-cu illərdə Universitetin Fəlsəfə kafedrasında laborant işləmiş, 1954-1955-ci illərdə isə fəlsəfə tarixi, dialektik materializm və tarixi materializm fənlərindən mühazirə dərslərini aparmaq məsləhət görülmüş. Elə həmin illərdə namizədlik imtahanlarını da əla qiymətlərlə başa vurub.

1965-ci ilin aprel ayında “Həsən bəy Zərdabının ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1973-1975-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində Azad partiya komitəsinin katibi işləmişdir. 1972-ci ilin mart ayının 1-də “XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Moskva Dövlət Universiteti fəlsəfə fakültəsinin professoru, görkəmli alim Şeydabəy Fərəc oğlu Məmmədov İzzət Rüstəmovun elmi məsləhətçisi olub. Yeri gəlmişkən xatırlayaq ki, İzzət müəllimin dissertasiyası Moskva ekspertləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

İzzət Rüstəmov indiyə qədər yüzdən artıq namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının elmi opponenti olmuşdur.

İlk dəfə olaraq İzzət Rüstəmov A.A.Bakıxanovun “Əsrarül-mələkut” və “Kəşfül-Qəraib” adlı əsərlərinin dərin təhlilini vermiş, onun digər elmi əsərlərinə də müraciət etmişdir. İzzət müəllim A.A.Bakıxanovun “Əsrarül-mələkut” əsərinin Türkiyədə vaxtı ilə edilmiş tərcüməsini (“Əfkarül-cəbərut” adı ilə) aşkara çıxararaq öz tədqiqatına daxil etmişdir. İzzət Rüstəmovun təhlilində A.A.Bakıxanov görkəmli təbiətşünas alim və filosof kimi təqdim edilir. İzzət Rüstəmovun elmi tədqiqatları böyük alim, akademik Heydər Hüseynovun Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə dair çox yüksək qiymətə layiq əsərlərindən sonra özünün xüsusi sanbalılığı, orijinallığı və yeniliyi ilə fərqlənir.

İzzət Rüstəmov 1984-1994-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında fəlsəfə kafedrasının müdiri, 1987-ci ilin mart ayından 1988-ci ilin iyun ayına qədər Azərbaycan KP MK yanında Partiya Tarixi İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini işləmişdir.

1994-cü ilin dekabr ayından 1999-cu ilin yanvar aynadək Azərbaycan Respublikası baş nazirinin humanitar işlər üzrə müavini işləmiş, “Beynəlxalq texniki və humanitar yardım üzrə Dövlət komissiyasının”, “20 yanvar faciəsinin ildönümü üzrə” Hökumət Komissiyasının Sədri

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görülmüş.

olmuşdur. Baş Nazirin müavini işlədiyi vaxtlarda Roma, Cenevrə, Nyu-York, Odessa, Xartum, Kuveyt şəhərlərində rəsmi hökumət ezamiyyətlərində olmuşdur.

1999-cu ilin yanvar ayının 21-dən 2004-cü ilin iyul ayına qədər Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru işləmişdir. 2004-cü ilin iyul ayından indiyə kimi Bakı Dövlət Universitetinin Sosiologiya kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır.

1961-ci ildən fəlsəfə elmləri namizədi, 1972-ci ildən fəlsəfə elmləri doktorudur. 1965-ci ildən dosent, 1977-ci ildən professordur. İzzət Rüstəmov 100-dən artıq elmi məqalənin və kitabın müəllifidir. “Həsən bəy Zərdabi”(Gənclik, 1989, 187s.), “Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri” (“Diplomat”, 2001, 481 s), “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii-elmi və fəlsəfi fikrin vəhdəti” (Azərnəşr, 1992, 120 s.), “Çernişevski və Azərbaycanda ictimai fikir “ (Akademik F.Köçərli ilə müştərək. Azərnəşr, 1979, 100 s.), “Əslimiz-nəslimiz” (Tarixi-sosioloji etüdlər. Turan evi-2006, 207 s.) adlı monoqrafiyaları çapdan çıxmışdır.

“Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri”, “Çernişevski və Azərbaycanda ictimai fikir” kitabları ABŞ Konqresinin kitabxanasında kataloqa daxil edilmişdir.

İzzət Rüstəmov yeni şəraitin tələblərinə uyğun olaraq, ideoloji, metodoloji prinsipləri rəhbər tutaraq, Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin üç böyük nəhəngi olan A.A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, Həsən bəy Zərdabinin elmi yaradıcılığını dərinlən araşdırıb təhlil etmiş, göstərilən zaman çərçivəsində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq maarifçilik fəlsəfəsini sistem halında tədqiq edib, onun tam elmi mənzərəsini yaratmışdır.

İzzət müəllim öz elmi yaradıcılığında dərin təhlil əsasında XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçiliyin və maarifçilik fəlsəfəsinin təkamülü və formalaşmasının başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənəlməmiş, A.Bakıxanovun yaradıcılığı nümunəsində isə yetkin və kamil maarifçiliyə doğru aparan yolun düzgün elmi mənzərəsini yarada bilmişdir.

İzzət Rüstəmov Həsən bəy Zərdabinin elmi yaradıcılığına qiymət verərkən, ilk dəfə olaraq “nəzəri maarifçilik” və “praktik maarifçilik” anlayışlarını elmi dövrüyyəyə daxil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, İzzət müəllimin doktorluq dissertasiyası göstərilən zaman çərçivəsində Azərbaycanda təbii-elmi biliyin, daha konkret desək, Azərbaycan təbiətşünaslığının elmi təhlilinə həsr olunmuşdur.

İzzət Rüstəmovun rəhbərliyi, müəllifliyi və elmi redaktorluğu ilə ilk dəfə Azərbaycanda monumental “Ensiklopedik fəlsəfə lüğəti” yaradılmışdır (Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997, 520 s.). İzzət Rüstəmov sosial-siyasi profilli, xüsusilə fəlsəfi, o cümlədən sosiologiyaya dair ədəbiyyatın Azərbaycan dilinə mahir tərcüməçisidir. “Elmin gəncliyi, Marksəqədərki iqtisadçı mütəfəkkirlərin həyatı və ideyaları” (Gənclik, 1987, 420 s.) kitabını, “Qısa estetika lüğəti”ni (A.Aslanovla müştərək. Azərnəşr, 1968, 224 s.), “Ateistin cib lüğəti”ni (Azərnəşr, 1987; 310 s), “Ümumi sosiologiya” dərs vəsaitini (müəllifləri Moskva sosioloqları Z.T.Qolenkova, M.M.Aku- liç, V.N.Kuznetsov) Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

İzzət Rüstəmov fəlsəfə, sosiologiya, siyasi elmlər sahəsində kadrların yetişdirilməsində yaxından iştirak edir. İndiyə kimi onun rəhbərliyi altında 23 nəfər fəlsəfə doktoru, o cümlədən 6 nəfər fəlsəfə elmləri doktoru hazırlanmışdır. İzzət müəllim 40 il müddətində fəlsəfə elmləri sahəsində namizədlik və doktorluq dissertasiyaları üzrə Dissertasiya Şuralarının üzvü və həmsədri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda professor İzzət Rüstəmov AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunda Dissertasiya Şurasının üzvüdür.

İzzət Rüstəmov Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında AAK-nın fəlsəfə elmləri üzrə ilk Ekspert Şurasının sədri, humanitar elmlər üzrə Ekspert Şurasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Professor İzzət Rüstəmov akademik S.İ.Vavilov adına medalla (1992), Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin “Azərbaycan Respublikasının Qabaqcıl Təhsil İşçisi” döş nişanı (2007) ilə, “Şöhrət ordeni” ilə (2009) təltif olunmuşdur. O, Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda və

həmçinin Bakı Dövlət Universitetində Dissertasiya Şuraları nəzdində fəaliyyət göstərmiş elmi seminarlara rəhbərlik etmişdir. O, indiyə kimi 100-dən artıq elmlər doktoru və fəlsəfə doktorluğu üzrə opponent olmuşdur. Bunların içərisində xeyli sayda xarici ölkə vətəndaşları da vardır. Onun bir opponent kimi verdiyi rəylər həmişə yüksək qiymətləndirilib. İlk dəfə olaraq İzzət Rüstəmov A.A.Bakıxanovun “Əsrarül-mələkut” və “Kəşfül-Qəraib” əsərlərinin dərin təhlilini vermiş, onun digər elmi əsərlərinə də müraciət etmişdir. Onun təhlilində A.A.Bakıxanov görkəmli təbiətşünas alim və filosof kimi təqdim edilir.

İlk dəfə olaraq İzzət Rüstəmov M.F.Axundovun elmi arxivinin dərin, əhatəli elmi təhlilini verir, onun öz dövründəki təbiətşünaslığın aktual problemlərinə çox yaxından tanış olan alim obrazını yaradır. Müəllif göstərir ki, M.F.Axundov böyük ədib, istedadlı dramaturq olmaqdan daha çox görkəmli, nadir düşüncə və təfəkkür sahibi olan filosof idi.

Həsən bəy Zərdabi professor İzzət Rüstəmovun təqdimatında A.Bakıxanovdan, M.F.Axundovdan və ümumiyyətlə Azərbaycan mədəniyyətinin bütün əvvəlki inkişaf mərhələlərindən gələn mütərəqqi ideyaların, maarifçilik fəlsəfəsinin ən qüdrətli davamçısı kimi göstərilir. Moskva Dövlət Universitetində Fizika-riyaziyyat fakültəsinin Təbiət elmləri bölümünü elmi dərəcə ilə bitirən, dünya və rus elmi qaynaqlarının, elmi nailiyyətlərinin dərin bilicisi olan Həsən bəy Zərdabi görkəmli biolog, astronom, ekolog və təbib kimi nəzərə çatdırılır.

İzzət Rüstəmov H.B.Zərdabinin çoxlusayda elmi əsərlərini, o cümlədən “Əkinçi” qəzetinin materiallarını ətraflı öyrənməklə, onun görkəmli təbiətşünas alim, zəngin biliyə malik filosof obrazını yaratmışdır. O, ilk dəfə olaraq öz doktorluq dissertasiyasında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii-elmi fikrin inkişafının konkret problemlərini nəzərdən keçirir. A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabinin maarifçilik fəlsəfəsinin, onların elmi ideyalarının XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərinin, şair və ədiblərinin, maarifpərvər ziyalıların, jurnalistlərinin elmi yaradıcılığında necə təcəssüm tapması və davam etdirilməsi problemi üzərində geniş dayanır. Daha doğrusu, professor İzzət Rüstəmov XX əsrin əvvəllərində təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Nəriman Nərimanovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Ömər Faiq Nəmanzadənin, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, M.Ə.Sabir, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və digərlərinin təbii-elmi və fəlsəfi görüşləri konkret elmi materiallar əsasında təhlil olunur. Müəllif Nəriman Nərimanovu dərin fəlsəfi təfəkkürə malik təbiətşünas alim, böyük təbib kimi nəzərə çatdırır. İlk dəfə olaraq, nəinki “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunmuş materiallar, eyni zamanda böyük mütəfəkkirin (Cəlil Məmmədquluzadə) bədii yaradıcılığı araşdırılan problem baxımından tədqiqatə cəlb olunur, “Əkinçi” ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalı arasındakı varisliyi və ideya qohumluğu ilk dəfə olaraq diqqətə çatdırılır, həmçinin Ömər Faiq Nəmanzadənin təbii-elmi baxışlarının fəlsəfi təhlili verilir.

Professor İzzət Rüstəmov Hüseyn Cavid və Məhəmməd Hadinin elmi-fəlsəfi baxışlarının təhlili əsasında onların elmi ictimaiyyətə az məlum olan bir çox yeni əsərlərini aşkara çıxarır, onların elmi mahiyyətini oxucuların nəzərinə çatdırır. Bunların arasında Hüseyn Cavidin dərin fəlsəfi məzmunu malik “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsi, səkkiz məqalənin toplandığı “Həsbihal” əsəri, ərəb qrafikasında “Peyğəmbər” əsəri elmi təhlilə cəlb olunur.

Mütəfəkkir şair Məhəmməd Hadinin “Fəlsəfənin çiçəkləri”, “Elmi-əbdanə həqiqi bir nəzər” başlıqlı məqalələr silsiləsinin təhlili əsasında onu təbiətşünaslıq üzrə elmi materiallara dərindən bələd olan filosof kimi səciyyələndirir.

İzzət Rüstəmov vaxtilə “Əkinçi”də başlanmış “Elmi-əbdan və elmi-ədyan” mübahisəsinin XX əsrin əvvəllərində “Bizə hansı elmlər lazımdır?” rubrikası ilə davam etdirilməsini ilk dəfə ətraflı təhlil etmiş, bu əsnada özünü göstərən başlıca istiqamətləri müəyyənləşdirmişdir.

İzzət Rüstəmov “Əkinçi”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “İqbal”, “Tərəqqi”, “Füyuzat”, “Dəbistan”, “Şəlalə” və sair kimi qəzet və jurnallarda dərc olunmuş materiallardan geniş istifadə

etmişdir. Nəzərə alaq ki, bunların hamısı ərəb əlifbası ilə nəşr olunurdu. Əlbəttə, “Kaspi” qəzeti istisna təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, professor İzzət Rüstəmovun elmi yaradıcılığı təkcə fəlsəfi fikir tarixi ilə məhdudlaşmır. Onun yaradıcılığında dialektika və idrak nəzəriyyəsi, məntiq, etika, estetika məsələlərinin təhlili geniş yer tutur. Bu cəhətdən onun oxucular tərəfindən müsbət qarşılanmış “İdrakda bioloji və sosial amillərin qarşılıqlı əlaqəsi”, “Fəlsəfə və sosiologiya; təmas nöqtələri və fərqlər” mövzusunda elmi məqalələrini qeyd edə bilərik.

İzzət Rüstəmov ulu öndər Heydər Əliyevin elmi və fəlsəfi düşüncələrinin təhlil olunduğu “Gələcəyə istiqamətlənmiş böyük siyasət”, “Heydər Əliyevin ideya-nəzəri irsi Bakı Dövlət Universitetində dərinlən öyrənilir”, “Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycanda milli ideologiya-nın formalaşmasında humanitar elmlərin rolu” kimi elmi məqalələri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Professor İzzət Rüstəmov Azərbaycan fəlsəfəsində “Fəlsəfi tənqid”in əsasını qoymuş və fəlsəfi ədəbiyyatın təhlilinə həsr olunmuş xeyli sayda məqalələri ilə bunu doğrultmuşdur. Onun rəhbərliyi, müəllifliyi və elmi redaktorluğu ilə ilk dəfə Azərbaycanda monumental “Ensiklopedik fəlsəfə lüğəti” yaradılmışdır.

50 ilə yaxındır ki, professor İzzət Rüstəmov fəlsəfi və ictimai-siyasi profilli ədəbiyyatın Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə məşğuldur. Onların sırasında “Elmin gəncliyi”, “Marksa qədərki iqtisadçı mütəfəkkirlərin həyatı və ideyaları” monoqrafiyasını, “Ümumi sosiologiya” (Z.T.Qolenskova, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov. 2 dəfə nəşr olunub, 500 s.) dərs vəsaitini göstərmək olar. Məhz İzzət Rüstəmovun təşkilatçılığı, tərcüməçiliyi və elmi redaktorluğu ilə (kafedra əməkdaşlarının iştirakı ilə) çox sanballı dərslik olan “Qərbi Avropada və ABŞ-da sosiologiya tarixi” (Bakı, 2010, 714 s.) Azərbaycan dilində işıq üzə görmüşdür.

İzzət Rüstəmov həmçinin “Qısa estetika lüğəti”nin (akademik A.Aslanovla birlikdə), “Ateistin cib lüğəti”nin, “İnsanşünaslıq XXI əsrin elmidir”, “Keçid dövrü cəmiyyətinin sosial stratifikasiyasında orta sinif” kitablarının Azərbaycan dilinə tərcüməçisidir.

Professor İzzət Rüstəmov fəlsəfə və sosiologiya sahələrində elmi kadrların hazırlanmasında fəal və məhsuldar iştirak edir. Onun yaxından köməyi və elmi məsləhətləri ilə altı nəfər elmlər doktoru, birbaşa elmi rəhbərliyi ilə iyirmi nəfər elmlər namizədi hazırlanmışdır. Hazırda onun elmi məsləhətçiliyi ilə beş nəfər (dörd nəfər Sosiologiya kafedrasında, bir nəfər Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda) doktorluq dissertasiyası, yeddi nəfər isə (Sosiologiya kafedrası) namizədlik dissertasiyası üzərində işləyir.

İzzət müəllim uzun müddətdir Dissertasiya Şuralarının (Fəlsəfə İnstitutu və BDU) üzvüdür. O cümlədən bir dəfə BDU-da Dissertasiya Şurasının həmsədri olmuşdur. Bununla yanaşı, İzzət müəllim hüquq, beynəlxalq münasibətlər, siyasi nəzəriyyə, sosial psixologiya indeksləri üzrə birdəfəlik Dissertasiya Şuralarının da üzvü olmuşdur.

Professor İzzət Rüstəmov Azərbaycanda Ali Attestasiya Komissiyası nəzdində yaradılmış Fəlsəfə Ekspert Şurasının ilk sədri kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, Moskva Dövlət Universitetində (1964), Minsk Dövlət Universitetində (1980) ixtisasartırma təhsili almışdır. 1977-ci ildə Sov. İKP MK-nın “Təربiyəyə kompleks yanaşma” problemi üzrə Ümumittifaq müşavirəsində Azərbaycan KP MK-nın nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak etmişdir. 1987-ci ildə İctimai Elmlər Akademiyasında kurslarda təhsil almışdır.

1988-ci ilin aprel ayında Ermənistan-Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar SSRİ Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin təşkil etdiyi elmi müşavirədə məruzə ilə çıxış edib. 1988-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi Nyu-Yorkda BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının Fövqəladə sessiyasında (narkomaniya və narkobiznesə qarşı mübarizə üzrə) məruzə ilə çıxış etmişdir. İzzət müəllim prezident seçkilərində “respublika ərəzi üzrə müşahidəçi qismində (say 588) Gədəbəydə fəal iş aparmış və Bakının Xətai rayonunda təşkil olunmuş Zirvə toplantısında xüsusi məruzə ilə çıxış etmişdir. O, 2-3 oktyabr

2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda çıxışla iştirak etmişdir (vəsiqə nömrə 74836).

İzzət Rüstəmov "Şöhrət" ordeni ilə təltif olunub, akademik S.İ.Vavilov adına medalın laureatı, Lütfizadə adına Müasir Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının akademikidir. O, həm də çoxlu sayda Fəxri Fərmanlarla təltif olunmuşdur. Professor İzzət Rüstəmov BDU-nun ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edir.

Professorun baza təhsili fəlsəfə olduğu üçün uzun müddət bu sahədə fəaliyyət göstərmişdir. Onun başlıca tədqiqat obyekti XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixi, Azərbaycan maarifçilik mədəniyyəti və fəlsəfəsi, bu dövrdə Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləridir.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, böyük maarifçi demokrat, Azərbaycan milli mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabının və başqa mütəfəkkirlərin elmi irsi haqqında monoqrafiya və kitabları da mövcuddur. Lakin İzzət müəllim təkcə bu sahədə qapanıb qalmamışdır, o, fəlsəfənin digər sahələrinə aid tədqiqat işləri ilə də məşğul olmuşdur. Daha doğrusu, son dövrlərdə sosiologiya sahəsində tədris, elmi tədqiqat, sosioloq kadrların hazırlanması onun elmi yaradıcılığında önə çəkilmişdir.

İzzət müəllim elmi yaradıcılığa başladığı andan fəlsəfi tənqiddə ciddi maraq göstərmiş, müxtəlif vaxtlarda çapdan çıxmış fəlsəfi kitablar, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş dərsliklər və dərs vəsaitləri haqqında mətbuatda elmi-təhlili və tənqidi fikirlərlə çıxış etmişdir.

Professor İzzət Rüstəmov XX əsr Azərbaycan filosofları arasında özünəməxsus yer tutan görkəmli alimlərdən biridir. O, çətinliklərdən qorxmayan, zəhmətkeş, geniş diapazonlu dünya-görüşə malik bir alimdir. Professorun yazıları öz sadəliyi, aydınlığı, məntiqliliyi, axıcılığı ilə seçilir və oxucuları özünə cəlb edir. İzzət müəllimin hər hansı bir yazısını oxuyanda hiss edirsən ki, müəllif hər bir sözün, cümlənin üzərində xüsusi səylə işləmiş, əsərlərinin oxucular tərəfindən asanlıqla qavranılmasına çalışmışdır.

İzzət müəllimin yaradıcılığı göstərir ki, o, çox məsuliyyətli bir tədqiqatçıdır. İfadə edəcəyi hər bir fikir, cümlə üzərində bəlkə də saatlarla düşünür, daşınır, oxucularının qavrama dərəcəsini nəzərə alaraq beynindəkiləri kağız üzərinə köçürür. Onun məqalələri, şərhli o qədər geniş və əhatəlidir ki, bütöv bir əsər, bir monoqrafiya təsiri bağışlayır. Professorun elmi məqalələrini oxuyan hər bir ziyalı bu qənaətə gələ bilər.

İzzət Rüstəmov dünyagörüşü kimi, elmi təfəkkür sahəsi kimi fəlsəfə haqqında vaxtilə söylənilmiş böyük əhəmiyyəti olan bəzi deyimləri nəzərə çatdırmaq istəyir və qeyd edir ki, dünyanın bir çox görkəmli mütəfəkkirləri fəlsəfəsiz keçinə bilməyiblər. Sonra o, qədim yunan filosof və mütəfəkkirlərinin fəlsəfə sahəsində qoyub getdikləri fəlsəfi irsin yenə də ağılları düşündürdüyünü, sonrakı illərdə yaşamış mütəfəkkirlər tərəfindən fəlsəfi dünyagörüşü ilə bağlı sanballı əsərlər yaradıldığını nəzərə çatdırır.

Açar sözlər: filosof, ictimai-siyasi xadim, sosioloq, pedaqoq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Professorun şəxsi arxivi.
2. Azərbaycan Dövlət Universitetinin «Elmi Əsərləri», «Tarix və fəlsəfə» seriyası, sayı 7, s.33-49.
3. Azərbaycan Dövlət Universitetinin «Elmi Əsərləri», «Dil və ədəbiyyat» seriyası, 1971, sayı 3, s.25-31.
4. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2009, sayı 3, s.86-91.
5. Rüstəmov İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2012.

Мустагил АГАЕВ

ИЗВЕСТНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ФИЛОСОФ ИЗЗАТ РУСТАМОВ

Резюме

В статье анализируется научно-педагогическая и общественная деятельность известного ученого, агитатора и преподавателя истории общественной, политической и философской мысли Азербайджана в XIX и XX веков, доктора философских наук, профессора, заслуженного деятеля науки, лауреата ордена «Шохрат» Иззата Ашраф оглу Рустамова.

Вкратце ознакомив с жизнедеятельностью Иззата Рустамова, автор отмечает роль и значение его трудов в деле развития философской мысли Азербайджана. Особо отмечается тот факт, что государство высоко оценило заслуги ученого в области научной, общественной и политической деятельности.

Далее речь идет о том, что в последние годы Иззет муаллим одновременно занимался подготовкой научных кадров в области социологии, которая стала неотъемлемой частью его научно-педагогической деятельности.

Ключевые слова: философ, общественно-политический деятель, социолог, педагог.

Mustagil AGAYEV

THE FAMOUS AZERBAIJANI PHILOSOPHER IZZAT RUSTAMOV

Summary

In the article the scientific-pedagogic and public activity of the famous scientist and propagandist and teacher of history of socio-political and philosophical thought of Azerbaijan in the XIX-XX centuries, doctor of philosophical sciences, professor, Honoured scientist, «Shohret» prose laureate. Izzat Ashraf oglu Rustamov is analyzed. While briefly acquainting with vital activity of Izzat Rustamov the author notes the role and importance of his work in the cause of development of philosophical thought of Azerbaijan. The fact that the State highly appreciated the merits of the scientist in the field of scientific social and political activity, is emphasized in particular.

Further, the point is that in the recent years Izzet muallim dealt simultaneously with training of the scientific personnel in the field of sociology what became an inalienable part of his scientific-pedagogic activity.

Keywords: philosopher, social and political activist, sociologist, pedagog-educator.

Afaq MƏMMƏDOVA

*fəlsəfə ü.f.d., dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

MƏHSƏTİ GƏNCƏVİNİN ROMANTİK EŞQ KONSEPSİYASI*

Giriş: Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Məhsəti Gəncəvinin dünyagörüşündə eşq anlayışı mürəkkəb və çoxaspektlidir. Onun təsəvvüründə məhəbbət həyatın məğzi, yaradıcılığın ilham mənbəyidir. Məhsətinin universalizm, fərdilik, sinkretiklik, reallığın bütün ziddiyyətlərin vəhdətində dərk edilməsi kimi fəlsəfi ideyaları dünyanın romantik bədii dərkinə yol açmışdır. Filosof-şair dünyanı universal dünya yaradan qüvvə kimi çıxış edən eşq kateqoriyası vasitəsilə qavrayırdı. Buna görə də Məhsəti fəlsəfəsində məhəbbət mövzusu yaradıcılıq, ideal axtarışı, sənətkar -yaradıcı mövzuları ilə yanaşı təməl mövzu kimi çıxış edir.

Məhsəti yaradıcılığında eşq dünyagörüşü kateqoriya kimi

Məhsətinin romantik eşq konsepsiyasında dünya öz mahiyyəti etibarlı ilə bədiidir və insan qəlbi şüursuz məhəbbətlə doludur. Buna görə də sevginin mədhi və intim hisslərin ifadəsi varlığın mahiyyətinin dərk qədər qanunauyğundur. Məhsəti fəlsəfəsində dünya konsepsiyası çox halda böyük transsəndental qüvvə kimi çıxış edən məhəbbət haqqında təsəvvür əsasında qurulur. Onun təsəvvüründə həqiqi məhəbbət sonsuzluq və vəhdət ideyası ilə ontoloji cəhətdən bağlıdır. Dünyanın vəhdəti haqqındakı təsəvvür İlahi eşqin fərdi sevgidə fərdiləşməsindən sonra yaranır. Bu isə sonsuz məhəbbət haqqında təsəvvürlərin fonunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya vəhdəti həm də azadlığın zamanətvericisi kimi çıxış edir.

Məhsətinin eşq fəlsəfəsində məhəbbət və dinin ecazkar qovuşması baş verir. Məhəbbət vasitəsilə möminlərin gözüne görünməyən dünya ahəngi açılır:

Bütpərəstlik xoşdur, sən bir büt olsan,
Məstlik xoşdur, şərab versən camından.
Elə yox oldum ki, eşqində sənin,
Bu yoxluq varlıqdan yaxşıdır inan (1, s.47)

Məhsəti fəlsəfəsində məhəbbət hissinin kosmikləşdirilməsi və hətta müəyyən mənada müqəddəsləşdirilməsi baş verir. Bu zaman erotizm və dinilik qlobal kosmik və təbiət qüvvələri səviyyəsində birləşir. Fiziki və mənəvi məhəbbət Məhsətinin romantik fəlsəfəsində kosmik enerji səviyyəsində birləşirlər. Şair-filosofun yaradıcılığında məhəbbət kateqoriyasının bir tərəfdən dini abu-havaya, digər tərəfdən isə erotik məğzə malik olduğu nəticəsinə gəlirik. Məhsəti tərəfindən dinilik rəsmi məzhəb (din) ruhunda yox, hər şeydən əvvəl, Universuma canatma kimi başa düşülür.

Yudun xətaləri, sən ey lütfkar,
Qulluq sırğanı bütün qulaqlarda var.
Günahın yükünü götür, ey Allah,
Dar gündə kimsəni sən eyləmə xar! (2, s.138).

* Məqalə f.ü.e.d. Zakir Məmmədliyəv tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Məhsəti fəlsəfəsində hissi məhəbbətin reabilitasiyası baş verir və bu da insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Yüksək, mənəvi məhəbbət hissi məhəbbətlə yanaşı Universuma çatmağa çalışan şəxsiyyətin mənəviyyatının bir hissəsini təşkil edir.

Digər tərəfdən isə Məhsəti eşq konsepsiyasında emosional-şəxsi olanın rəasional-ictimai olan üzərindəki prioriteti əsasında ictimai olanı yox, şəxsi olanı vurğulayır. İnsanın həyatın yeganə həqiqi fenomenini olduğunu dərk etmək Məhsətiyə dünyanı yeni fəlsəfi səviyyədə, sonsuzluqda dərk etməyə imkan verir. Məhsətinin məhəbbət fəlsəfəsinə əsaslanan dünya konsepsiyası təbii harmoniyanın, İlahi qədər in müəyyən şəkildə başa düşülməsini nəzərdə tutur.

Başqa mədəndəndir eşqin gövhəri,
Seçmişlər aşıqlar bir özgə yeri (2, s.98).

Dünyaya, onun hadisələrinə qarşı bütünləşmiş münasibət ətraf reallığa qarşı birölcülü münasibəti istisna edir. Sonsuz vəhdət haqqında xatirələr və sonsuz bütövlük haqqındakı hisslər Məhsəti fəlsəfəsində məhəbbət vasitəsilə birləşir. Məhsətidə eşq konsepsiyası şəxsiyyətlərin və fərdlərin tədricən bir-birilərinə həll olmasını nəzərdə tutur, çünki məhəbbətin ən ali məqsədi ümumən vəhdət və ahəngdə birləşmədir. Şair-filosofun fikrincə, vəhdət bütün ziddiyyətlərin, məhəbbət vasitəsi ilə ayrılıqların aradan qalxmasını nəzərdə tutur. Məhsəti insan qəlbində təcəssüm tapan cismani məhəbbətin mistik mahiyyətinə inam ifadə edir. Məhəbbət hissində subyektiv və obyektiv olanın ziddiyyətləri dəf edilir və o sonsuzluq zirvəsinə ucalır.

Məhsəti irsində eşqin hissi-cismani və ülvə-mənəvi anlamı

Məhsəti fəlsəfəsi təkcə ideal və yüksək məhəbbətə yox, həm də onun hissi tərəfinə də müraciət edir. Şair-filosof üçün məhəbbət fəlsəfəsinin aparıcı motivlərindən biri olaraq real həyatı başlanğıc və hissi varlığın sevincidir. Məhsətinin romantik fəlsəfəsində aşıqların, partnyorların mənəvi və fiziki vəhdətinə əsaslanan ahəngdar ittifaqının ideali yaradılır. Onun əsərlərində cinsi və mənəvi məhəbbət birləşdirilir və münasibətlərdəki ahəng bərpa edilir.

...İki ayrı canda bir ürəyik biz.
Bilirəm qədrini, nadir mirvarım! (2, s.110).

Məhsəti yaradıcılığında məhəbbət hissi fiziki olduğu qədər, həm də cisimsizdir, görünməzdir. O, bütünlüklə insanı ələ alır və onun mənəvi tarazlığını pozur, lakin eyni zamanda məhəbbət həqiqətin əbədi parlaqlığını əks etdirir və insanı müqəddəsləşdirir. Məhsəti yaradıcılığında aşıq həm irreal və mücərrəd, həm də konkret və fərdi anlam kəsb edir. Bir sözlə, onun yaradıcılığında cismani məhəbbətin reabilitasiyası baş verir, sevgi malik olduğu anonimlikdən konkretliyə keçid alır. Rübailərdə real aşıqların obrazları yaranır, müəllif təkcə məhəbbət hissi və şəxsi təəssürləri ilə yox, aşıqların özləri ilə də maraqlanmağa başlayır. Məhsəti məhəbbəti metafizik kateqoriya kimi yox, insanların qarşılıqlı münasibətləri forması kimi nəzərdən keçirir.

Eşqin mənbərinə cıxandan ki biz
Eşqdən başqa söz bilmədik hərgiz.
Bizim bu mənzilə ayaq qoymasın
Eşq ilə yanmayan, buz kimi hissiz (2, s.97).

Digər tərəfdən Məhsətinin məhəbbət anlayışı məhz cismani məhəbbəti, ancaq nəcibləşmiş və sonsuzluğa qədər yüksəlmiş məhəbbəti ifadə edir. Məhsəti cismani həvəyə mənəvi yüksəklik və zəriflik gətirmişdir. Məhsətinin fikrincə, məhəbbət hisslərin enerjisidir, müəyyən edilə bilinməyən duyğuların hiss olunmasıdır.

Məhsətinin məhəbbət fəlsəfəsində varlığın birliyi ideyası məkan və zaman anlayışlarının nisbiliyini ehtiva edir. Bir-birini sevən insanların zaman və məkanını birləşdirir və sevgililər bir-birlərini uzaq məsafədə hiss etdikləri, bir-birilərinin sevincini və ağrısını qarşılıqlı olaraq hiss etdikləri vaxt meydana vahid daxili zaman və məkan çıxır. Müəllif hesab edir ki, bu münasibətlər kontekstindən bütün bəşəriyyəti onun olduğu kimi görmək olar. Sevən insanların fiziki ayrılığı onların birliyini poza bilməz, çünki onları əbədi vəhdət və qəlblərin birləşməsi bağlayır.

Ağıl və hisslərin sintezi cismani-fiziki şəkildə baş verir. Bu məhəbbətin nəticəsi bütün pillələrdə gözəl nitqlərin və mühakimələrin doğulmasıdır və bu da sevən insanda öz sevgilisinə qarşı hiss etdiyi məhəbbətlə bağlı olaraq təzahür edir.

Məhsəti yaradıcılığında cismani məhəbbət təbii səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Şair-filosofun eşq fəlsəfəsi cəmiyyətdə öz hisslərini, o cümlədən insan təbiətinin təbii həvəslərinə əsaslanmış cinsi hissləri ifadə etmə haqqının möhkəmləndirilməsi xəttini davam etdirir. Bundan başqa, Məhsətinin eşq fəlsəfəsi bir-birilərini sevən insanların bir-birilərini qarşılıqlı tamamlaması haqqındakı ideyanı aşkar edir.

Beləliklə, Məhsəti üçün məhəbbət mücərrəd və şəxssiz olmaqla yanaşı, ən təbii fiziki hissdır. Təbii həvəsləri, şəxsi simpatiyaları əxlaqi öhdəliklərdən yuxarıya qoymuş və cismani motivlərə üstünlük vermiş Məhsətinin bu qəbildən olan mülahizələri tənqidlə qarşılaşmış və “ədəbsiz şairə”, “rəqqasə” “məşuqə” kimi qiymətləndirilmişdi.

Məhsəti yaradıcılığında azadlıq və cinslərin bərabərliyi ideyaları

Məhsətinin ideali öz seçimində azad olan, cəmiyyətin yanlış əxlaqi ilə ağırlaşdırılmamış qadındır. Bir tərəfdən köhnəlmiş ictimai normalardan azad olmaq səyləri, şəxsiyyətin cəmiyyətə qarşı etirazı, əvvəlki asılılığa qarşı qiyamçı meydan oxuma, digər tərəfdən isə insanın ictimai təbiətinin qəbul edilməsi Məhsətinin şəxsiyyətin öz daxili azadlığını itirmədiyi və cəmiyyətlə olan dərin əlaqələrini qırmadığı şəxsiyyət və cəmiyyətin rəasional nisbətini axtarmağa həvəsləndirir. Məhsətinin təsəvvürlərində sevən insanın özüdəyərliliyinin açıqlanmasına da incəsənət, din, musiqi xidmət edir. Beləliklə, şəxsiyyətin mənəvi potensiallarının reallaşdırılması incəsənət və musiqi vasitəsilə reallaşdırılır. Məhsəti fəlsəfəsi üçün fərdiliyin onun ətraf mühitlə dialektik əlaqədə başa düşülməsi xarakterikdir. Onun ideali azad şəxsiyyətdir.

Xarabat məhəlləsində tənha dərvişəm,
O gil kuzədən mənə şərab ver.
Sufilikdə tıfiləm, lakin bidətə meyilliyəm,
Heç kəsin ağası və qulu deyiləm (1, s.66).

Məhsəti fəlsəfəsi şəxsiyyətin və cəmiyyətin əlaqəsinin başa düşülməsinin iki tendensiyasını inkişaf etdirir. Bir tərəfdən şəxsiyyətin dünyanı yenidən dərk etmək qabiliyyəti ilə bağlı olan sevinc və nikbinlik, digər tərəfdən isə reallıqdan qaçmaq və ümitsizlik motivi, bu zaman bəlli olur ki, şəxsiyyət sosial mühit qarşısında gücsüzdür.

Məhsətinin azadlıq kateqoriyası haqqında təsəvvürləri, öz növbəsində, şəxsiyyət konsepsiyasını da müəyyən edir.

Məhsətinin təbiətindəki və yaradıcılığındakı azadlıq ruhu onun irsini araşdıran tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. İran alimi Tahidi Şəhab Məhsətinin «Divanı»na ön

sözündə yazır: «Məhsəti... təbiətən azad idi. O, öz hərəkətlərində azad olduğu kimi, sözlərində də azad idi» (1, s.5). Hind ədəbiyyatçısı Məcid onu «azadlıq sevən bülbül» (9, s.73) adlandırır. Məhsətinin cəsarətini və tənqidçilik ruhunu avstriyalı şərqşünas F.Mayer də qeyd edir. O yazır: «onun bir sıra rübailəri ruhanilərin daxili pozğunluğuna və zahiri süni dindarlığına qarşı yönəlmişdir,... bəzi rübailəri də var ki, dinə qarşı çevrilmişdir» (8, s.117).

Qeyd etmək lazımdır ki, romantik filosof Fridrix Şlegelin fikrincə: “Məhəbbət azad insanın həzzidir və yalnız insan onun predmetini təşkil edir” (4, s.66). Məhsətidə olduğu kimi, romantik fəlsəfədə də məhəbbət azad təbiətlərin həzzidir, o tam və bütövdür və öz-özlüyündə tükənməz mənbəyə malikdir.

Romantik fəlsəfədə azadlıq kateqoriyası bütövə münasibətdə nəzərdən keçirilir. Romantiklərin konsepsiyasına uyğun olaraq insan azadlığa malikdir, o hər zaman qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malikdir, ancaq insanın müsbət azadlığı hər zaman birliklə və məhəbbət kateqoriyası ilə bağlıdır. Toplumdan kənarda azadlıq romantiklər tərəfindən məhdud fərdilik kimi qavranılır və tənhalığa can atarkən bu öz qüvvəsini itirməlidir. Məhsətinin fəlsəfəsində öz hisslərinin, cismaniliyi və ehtirasının ifadə edilməsində azadlıq yaranır.

Məhsətinin məhəbbət fəlsəfəsində ən mühüm problemlərdən biri cinslərin qarşılıqlı münasibətlərində bərabərlik problemidir. Məhsəti üçün eşqdə qadın və kişi fərqi aradan qalxır, hər ikisi sevgi münasibətlərinin tamhüquqlu üzvü, subyekt kimi nəzərdən keçirilir. Onun fikrincə, qadının arzu və tələbatları bu prosesin ən mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Eşqindən əgər iynə qədər od düşsə,
Bir yanda qadın yanar, kişi bir yanda (2, s.71).

Məhsətinin fikrincə, hər şeydən əvvəl, məhəbbət qarşılıqlı anlaşmaya, həmçinin bərabər hüquqluluğa əsaslanmalıdır. Şair-filosoфа görə normalar əbədi və dəyişməz ola bilməzlər, onlar cəmiyyətin üzləri arasındakı münasibətlərə uyğun şəkllə gətirilməlidir. Buna görə də demək olar ki, Məhsətinin etikası müasirlərinin əxlaqı ilə müqayisədə daha liberal və tolerant idi. Buna görə də onun ictimai rəyin qadın azadlığı probleminə baxışına bu dərəcədə birmənalı olmayan münasibətinə gətirib çıxarmışdı.

Məhsəti qadın azadlığının fəal tərəfdarlarından biri idi və hesab edirdi ki, şəxsiyyətin dəyərliliyinin açılması və təsdiqlənməsi, onun təkmilləşdirilməsi son nəticədə yüksək ictimai və vətəndaş ideallarının möhkəmlənməsinə gətirib çıxaracaqdır. Məhsəti əsərlərində qadının cəmiyyətdəki yeri və rolu haqqında artıq formalaşmış stereotiplərə və təsəvvürə qarşı çıxırdı.

Boy-buxunu, çiyini nöqsanlıdan dad
Nəmərd kişilərdən yaxşıdır arvad (2, s.101).

Məhsətinin fəlsəfəsi üçün sadəcə olaraq kişi və qadın anlayışlarına yox, hər şeydən əvvəl, kişilik və qadınlıq anlayışlarına müraciət səciyyəvidir. Məhsəti insan xarakterində kişilik və qadınlıq kateqoriyalarının təzahürü haqqında düşünərkən belə bir qənaətə gəlir ki, kişi xarakteri üçün başlıca göstərici hegemonluq və ləyaqət hissidir. Qadın xarakteri isə əsas etibarilə məişət və ailə dəyərlərinin dar dairəsi ilə məhdudlaşır. Bu situasiya mövcud adət ənənələr, dini və ictimai qaydaların diktəsi ilə möhkəmlənir. Məhsəti bu kateqoriyalar haqqındakı stereotipləri sındırmağa və yeni axara doğru istiqamətləndirməyə can atırdı:

Kişi öl əgər sən qadın deyilsən,
Bir an oxşamazsan başımı nədən (2, s.96).

Eyni zamanda Məhsətinin yaradıcılığı üçün həm kişi, həm də qadınlığı birləşdirən insanilik kateqoriyasına qarşı diqqət də xarakterikdir. İnsanilik anlayışı, Məhsətiyə görə, ortadadır və özündə ahəngdar bütövlüyü əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kant və Hegel əsas etibarilə qadın başlanğıcı və məhəbbət kateqoriyalarının biolojişdirilməsinə üstünlük verirlər. Şopenhauerin irrasionalist fəlsəfəsində isə iradə kateqoriyası kosmik qüvvə, mənəvi enerji ilə yanaşı, ehtiras və ya şəhvət anlamını da ehtiva edir (6, s.567). Ancaq Şopenhauer qadın başlanğıcı kateqoriyasını çox aşağı qiymətləndirir və bu anlayışı müstəsna olaraq bioloji mənada qəbul edir: “Əgər qadınlar olmasaydılar, ömrümüzün ilk saatlarında biz köməkdən, orta yaşlarda həzzdən, sonda isə təskinlikdən məhrum olardıq” (7, s.279).

Məhsəti cinslərarası münasibətlərə dair fikirlərini bərabərlik və azadlıq kateqoriyalarına istinadən ifadə edir.

Məhsətin fəlsəfəsində gedonizm və nikah problemi

Məhsəti yaradıcılığında geodonizm fəlsəfəsi təbliğ edilir. Onun rübailərində həzz asketizmə qarşı qoyulur. Yaşadıqları real dünyanın naz-nemətlərindən zövq almaq Məhsəti qəhrəmanlarının yeganə məqsədidir.

Məhsəti yazırdı:

Qoy xərabadta rindlərin gəlişindən həmişə şənlik olsun,
Dünyadan imtina atəşi qoy zahidlərin payına düşsün (1, s.126).

Məhsəti insanları varlığın sevinclərindən özlərini məhrum etməməyə, dolğun həyat yaşamağa çağırırdı. Şair-filosof tərki dünyalığı tənqid edirdi. O yazırdı:

Dur gəl ki, çəngi çalaq,
Yenə şərab içib adımızı bədnam edək.
Səccadəni şərab piyaləsi üçün sataq,
Və bu yalançı şüşəni o daşa calq vurub sındıra (1, s.125).

Şərab, şeir məclisləri, rəqs, musiqi Məhsətidə geodonizmin başlıca kateqoriyaları kimi səciyyəlidir. O, rübailərinin birində yazır: «Mən iki min Xətib oğlunu bir nəğməyə dəyişmərim» (1, s.105). Məhsətidə cismani hiss kimi eşqdə həyatın fiziki sevincləri təzahür edir.

Məhsəti etiqadı həyatın nemətlərindən həzz almağa maneə hesab etmirdi. O, bəzi dindarların zahirçiliyini və bəsitliyini bir çox rübailərində kəskin istehza ilə lağa qoyur (1, s. 38, 47, 62), etiqadı yalnız qadağalar və ehkamlar şəklində anlayanları tənqid edirdi.

Məhsəti fəlsəfəsində nikah transsendental hadisə kimi çıxış edir. O, əks cinslərin qarşılıqlı münasibəti məsələsini təbii-hüquqi əənənlər nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirir, bunun əsasında şair-filosof cinslərin bərabər hüquqluluğu ideyasını inkişaf etdirir. Cinslərarası münasibətdə nikahda ifadə olunan belə konkret-həyatı təzahürlərin, şübhəsiz ki, subyektiv və obyektiv səbəbləri vardır və bu səbəblər müəyyən baxışlarda öz əksini tapır.

Qadını kişi ilə bağlayır kəbin,
Bu yol şəriət və din tərəfindən qəbul edilir.
Mənim kəbinimsə bir rubaidir,
Bu kəbini hansı dini təlim qəbul edər? (1, s.89).

Müqayisə üçün qadının ailədə və cəmiyyətdə yeri ilə bağlı müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirək.

Məlumdur ki, Platonun eros haqqındakı konsepsiyasına qədər yunanlar qadını kişiyə yad olan, lakin qüdrətli və bütöv varlıq kimi təsəvvür edirdilər. Platon isə nikah problemini dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəltmişdir, nikah münasibətləri isə onun tərəfindən məhəbbət və hissi ehtiras nöqtəyi-nəzərindən yox, dövlətçilik, insan materialının yaxşılaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirilirdi. Platona görə, hər bir insan təkcə özü üçün çox xoşagələn yox, dövlət üçün faydalı bir nikah bağlamalıdır (3, s.224), evlənmək istəməyən pul cəzası verəcəkdir, hörmətə gəldikdə isə ondan kiçiklər onu mümkün olduqca təhqir edəcəklər (3, s.225). Nikah müqəddəsdir, onun təmizliyi qanunla qorunur. Yunanlar qadını təbiət tərəfindən onun üçün təyin olunmuş sərhədlər çərçivəsinə salmışdılar. İki tip qadının – qadın-ananın və qadın-kurtizankanın¹ mövcud olması haqqında müasir ideya onlar tərəfindən hələ qədim yunan sivilizasiyasının ilk çağlarında qəbul olunmuşdu.

Hegel hüququn fəlsəfi konsepsiyasında belə bir fikir irəli sürür ki, nikah əks cinslər arasındakı münasibəti əxlaqi, “özünü dərk edən məhəbbət” səviyyəsinə yüksəltmək vəzifəsini daşıyır. Filosof ailə münasibətlərinin əxlaqi xarakterini mütləqləşdirir.

Fixte üçün “fəaliyyətdə olan” kişinin və “çalışqan” qadının sintezi də vacibdir. Onun konsepsiyasına görə “fiziki insan, əxlaqi insan kimi kişi və ya qadın deyil, o hər ikisidir” (10, s.332). Beləliklə, Fixte nikah bağlanması əxlaqi zəruriliyi haqqında müddəa irəli sürür, çünki onun üçün “nikahda olmayan şəxs – yalnız yarım insandır” (10, s.332), Şlegel isə, öz növbəsində, Universuma nail olmaq üçün ahəngdar ittifaq əsasında qəlb və bədənlərin bir vəhdətdə birləşməsi ideyasını irəli sürür.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Kant hesab edir ki, qadın məhz nikahda azad olur, kişi isə öz azadlığını itirir. Kant təlimində cinslərin bərabərliyi “məqsədin bərabərliyindən”, yəni məhz ər və arvadın bərabər hüquqluluğundan çıxır. Ancaq Kant azadlıq ideyasını qadının ailədə və cəmiyyətdəki tabeli vəziyyətini bir araya gətirir, belə ki, müəllifin fikrincə, arvadın ərinə tabe olması onun azad iradəsindən irəli gəlir.

Məhsətiyə görə isə azad iradə qadının könüllü olaraq kişiyə tabe olmağa vadar edə bilməz. Tabeliyin özü cinslərin münasibətdə prioritet təşkil edən ahəngə ziddir.

Kantın, Hegelin və Fixtenin simasında alman idealist fəlsəfəsi qadın üçün ikinci dərəcəli və asılı rolu müəyyən edir. Hegel üçün kişi özündə güclü və fəal bir təməli əks etdirir, qadın isə passiv və subyektiv əsas kimi çıxış edir. O, cinslərin ailə və cəmiyyətdə müxtəlif yerlərini bununla izah edir.

Amma Məhsətinin eşq fəlsəfəsində subyekt məhəbbətdə özünün təsdiqini və ölümsüzlüyü axtarır. Bu, rəsmi nikahla bağlı deyil. Məhəbbət obyektinin öz daxili gücü və imkanları baxımından məhəbbətin subyektinə layiq olması və bu mənada ona bərabər olması şərt ilə məhəbbət həyat qüvvəsi əldə edir və həyatın öz təzahürü kimi çıxış edir. Məhsətinin təsəvvüründə həqiqi məhəbbət yalnız “bərabərə” münasibətdə mümkündür.

Nəticə: Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, Məhsəti Gəncəvidən xeyli sonralar Qərbdə qadının qavranılmasına münasibətdə köklü dəyişikliklər XIX-XX əsrlərdə baş vermişdi. Romantizm dövründən etibarən qadın cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi qəbul olunmağa başlanmışdı. Romantik qadınlardan Karolina Şlegel, Jermena de Stal, Doroteya Fayt, Bettina fon Arnim tərəfindən cinslərarası bərabərlik ideyası önə çıxır. Lakin qadın yaradıcılığında baş verən köklü dəyişikliklərin təməli məhz Məhsəti Gəncəvi tərəfindən qoyulmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Məhsəti Gəncəvi ilə yanaşı Heyran xanım, Xurşudbanu Natavan kimi dahi qadınların yaradıcılıq azadlığının tarixi daha qədim və zəngindir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, Şərqdə demokratik ənənələr və cinslərarası münasibətlərdə azadlıq və bərabərlik ideyaları daha qədim və dərin köklərə malikdir.

¹ Kurtizanka - yüksək zümrələrə mənsub yüngül əxlaqlı, macəraçı qadın.

Açar sözlər: romantizm, sevgi, eşq fəlsəfəsi, azadlıq, qadın, cinslərarası bəabərlik, nikah.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məhsəti Gəncəvi. Divan. Tehran, 1321-ci il, s.11, 13, 17, 21, 24, 29, 32, 38, 41, 44, 52, 57, 69, 70, 74.
2. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004.
3. Платон. Законы. М., 1999.
4. Шлегель Фр. Эстетика. Философия. Критика. Т.1, М., 1983.
5. Шлегель Фр. Люцинда //Избранная проза немецких романтиков. Т. 2, М., 1979.
6. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Т. 2, М., 1996.
7. Шопенгауэр А. Афоризмы. Максимумы. М., 2003.
8. Mayer F. Die schöne Mashati. Wena, 1965.
9. M.Madcid. Poetic Renaissance in Land east. Deli, 1967.
10. J.G.Fichte. Sammt. Werke, Bd. 4. Berlin, 1845.

Афэг МАМЕДОВА

КОНЦЕПЦИЯ РОМАНТИЧЕСКОЙ ЛЮБВИ МЕХСЕТИ ГЯНДЖЕВИ

Резюме

В настоящей статье с точки зрения современных методологических принципов и оценок рассматривается творчество одной из замечательных поэтесс-философов нашей национально-художественной культуры Мехсети Гянджеви. Автор оценивает любовную лирику Мехсети в контексте романтизма. По мнению автора, проблемы равенства полов, женской эмансипации, сущности любви, взглядов на божественную любовь своей философией, либеральностью и оригинальностью для своего времени имели очень важное значение.

Ключевые слова: романтизм, любовь, философия любви, свободы, равенство полов, брак.

Afag MAMMADOVA

ROMANTIC CONCEPTION OF LOVE BY MESHETI GANJEVI

Summary

The present article considers the creative activity of one most noticeable poet poets-philosophers of our national artistic culture Mesheti Ganjevi from the point of view of modern methodological principles and valuations. The author appreciates the love lyric poetry by Meshety in the light of romanticism. In author's opinion the problems of gender equality, woman's emancipation, an essence of love, view of divine love with its own philosophy, liberalism and originality were of great importance at that time.

Keywords: romanticism, love, philosophy of love, freedom, equality of genders, marriage.

Elsevər SƏMƏDOV
a.e.i., fəlsəfə ü.f.d.,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏDƏ FUNDAMENTALİST TƏMAYÜLLƏR*

Fundamentalizmi və onu ortaya çıxaran amilləri tədqiq etmək üçün fəlsəfəyə, xüsusən də epistemologiya və aksiologiya kimi bölmələrlə yanaşı fenomenologiyaya, ekzistensializm kimi fəlsəfi təlimlərə də müraciət etmək lazımdır. Belə ki, fundamentalizm bir məfhum kimi özündə bir çox mənaları ehtiva edir. Bu baxımdan fundamentalizm bəzən aşırı mühafizəkarlıq, ifratçılıq, radikalizm və ekstremizm kimi anlayışlarla eyni mənada dərk edilir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışlar nə qədər yaxın mənalar ifadə etsələr də, onlar arasında kəskin fərqlər də vardır. Belə ki, bu baxımdan fundamentalizm – *hər hansı bir insanın və ya cəmiyyətin düşüncə sistemi, əxlaq və hüquq normalarında kökə, təmələ və ənənəvi dəyərlər sistemə yönəlməsidir*. Bu baxımdan fundamentalizm müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edə bilər. Bu istiqamətlər isə cəmiyyətdə fərqli səpkilərdə təzahür edir. Bəzən bu tendensiya düşüncədə ifrata, bəzən isə radikallığa meyillənir. Ona görə də fundamentalizmi ortaya çıxaran amilləri fəlsəfi tendensiyaların qanunauyğunluqları içində axtarmaq doğru olardı. Fundamentalizmin mahiyyətinə gəldikdə isə o daha çox din, etika və sosial-fəlsəfə ilə əlaqəli bir problemdir.

Qədim yunan fəlsəfəsinə və mədəniyyətinə nəzər saldıqda fundamentalizmin bütün istiqamətlərini və tendensiyalarını müşahidə edə bilərik. Belə ki, Sokratın fəlsəfi dialoqlarında fundamentalizmi ehtiva edən yanaşmalar və tendensiyaları görmək mümkündür. Yuxarıda vurğuladığımız kimi, fundamentalizm etik bir problem olduğundan Sokratın etik fəlsəfəsində məhz insanların hərəkət və davranışları, insan-Tanrı münasibətləri və s. məsələlər əks olunur (1, s.69). Məhz bu tendensiya içində biz onun fəlsəfəsini anlamaq bilərik. Sokrat inanırdı ki, insanlar etdikləri şər davranışların mahiyyətini anlamırlar. Əgər onlar onun əsl mahiyyətini anlasalar, əsla onu etməzlər. Yəni, o demək istəyirdi ki, pis davranış və hərəkətlər pis niyyətdən qaynaqlanmır. Bu baxımdan o, şərin əsl qaynağını fəlsəfi düşüncələri ilə izah etməyə çalışırdı. Eyni tendensiya İslam fəlsəfəsində Fərabî, İbn Sina kimi müsəlman filosoflarının yanaşmaları ilə üst-üstə düşür. Onların bu yanaşmaları və tutumları demək olar ki, fundamentalist dünya görüşünü ortaya qoyurdu. Qeyd etdiyimiz kimi, fundamentalizm yalnız dinlə əlaqəli bir məsələ deyildir. Hər bir dövlət, din, filosof, ədib və s. qurum və insanlar da fundamentalist ola bilərlər. Onların ortaya qoyduqları tutum və davranışlar, hətta düşüncələri belə fundamentalist tendensiyaya xidmət edə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdə fundamentalizm sosial-fəlsəfi və siyasi ədəbiyyatda bəzən radikalizm, ekstremizm, hətta bəzən terrorizm məfhumları eyni kontekstdə səslənir. Bu o mənaya gəlir ki, fundamentalizm fenomen kimi geniş və əhatəli bir anlayışdır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, fundamentalizm daha çox düşüncəyə xitab edən anlayışdır. Bu səbəbdən də fəlsəfənin əhatə dairəsində olan məsələlərdən biridir.

Ümumi olaraq fəlsəfənin ən qədim sistemi idealizmdir. İdealizm nəzəri və praktik fəlsəfəsində metafizikanın və təbiət elmlərinin cavablandırma bilmədikləri məsələləri müzakirə edir. Buradakı mühafizəkar və ənənəvi yanaşmalar bəzən fundamentalist tendensiyadan irəli gəlir. Bəzən burada radikal və fanatik mövqeləri də müşahidə etmək mümkündür. Hətta bəzən şişirdilmiş və utopik yanaşmalar da fundamentalizmə xidmət edə bilər. Bu tendensiyanı hər yerdə,

*Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

hər şeydə müşahidə edə bilərik. Məsələn, idealist fəlsəfənin qurucusu Platon “*Timeus*” əsərində idealar aləmi ilə maddi aləmin ayrılığından bəhs edir (2, s.455-466). İdealar aləmi ən yüksək nöqtədə “*Xeyri*” təmsil edir və bu xeyir əslində bilginin də qaynağıdır. Onun fikrinə görə davamlı dəyişən aləmə güvənmək olmaz. Çünki insanın xeyri əldə etməsi üçün maddi aləmdən əlini üzməsi lazımdır. Bu da təbii ki, həqiqi biliyi əldə etmə yolunda “*Dialektikadan*” istifadə etməklə mümkün olacaqdır. Bundan əlavə, Platon gerçək aləmlə utopik aləmi qarışdırır və düşüncələrində ifrata vararaq real həyatı mənasızlaşdırır. Bu isə özlüyündə düşüncədə fundamental tendensiyanı ortaya qoymuş olur.

Yenə Platon məşhur “*Mağara bənzətməsi*”də, qaranlıqlar aləmində zəncirə vurulmuş məhkumlar, mağaranın uzaqdakı divarında gördükləri kölgələri həqiqi zənn edirlər. Məhkumlardan biri zənciri qırıb qaçınca, həqiqi işığın günəş olduğunu anlayacağını qeyd edir. O, burada həqiqəti tapdığı üçün xoşbəxt olacaq və gördüyü real dünyanı dostlarına anlatmaq üçün mağaraya geri dönəcəyini bildirir (3, s.183-263). Platonun bu bənzətməsinin mənası budur ki, biz insanlar kölgələr mağarasında cəhalət zəncirinə vurulmuş halda yaşayırıq. Burada yenə Platon dünyanı qaranlıq bir mağaraya bənzədir və bununla da o, dünyanın əhəmiyyətini kiçiltmiş olur. Sonrakı dövrlərdə Xristianlıqda Platonun bu fikirləri olduqca təsirli olmuşdur. Onun bu fikirləri Xristianlıqda mənəvi həyatın formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Ona görə də Xristianlıqda dünya həyatının mənası kiçildilmiş və rühbanlıq, mistisizm inkişaf etmişdir.

Xristian aləmində dini idealizmin təmsilçilərindən olan Avqustin Platonun aləmlərlə əlaqəli təsnifatını “*İlahi aləm*” və “*İnsan aləmi*” deyə iki yerə ayıraraq dini formaya salmışdır. İlahi aləmi “*Ruh*” və “*Xeyir*” olaraq, insan aləmini isə “*Zülmət*”, “*Cəhalət*” və “*Günah*” kimi dəyərləndirdi (4, s.24). Bütün bunlar cəmiyyətdə ortodoksallığı aradan qaldıran fikirlər kimi gələcəkdə bir çox parçalanmalara yol açmışdır.

İdealist fəlsəfədə bu tendensiyanın davamçılarını daha da artırmaq bilərik. Ancaq onu qeyd etmək lazımdır ki, bu ənənə sonralar Avqustinlə Xristian din fəlsəfəsində ana xətt olaraq davam etmişdir. Bildiyimiz kimi, idealist fəlsəfə realizmi də bərabərində gətirmişdir. Bu fəlsəfi sistemdə fundamentalist tendensiyanın qanunauyğunluqlarını müşahidə edə bilərik. Belə ki, idealistlər ortodoksallığın sərhədlərini nə qədər aşmışlarsa, realistlər də bir o qədər ifrata varmışdılar. Bildiyimiz kimi, realist fəlsəfənin qurucusu Aristoteldir. Aristotel Platondan fərqli olaraq utopiya ilə yox, hər şeyə real yanaşır, əqli fəaliyyəti və maddəni düşüncənin təməlinə yerləşdirir (5, s.90-92). Ancaq o bu reallığı o qədər təbii qəbul edir ki, elm və düşüncənin zirvəsində olarkən belə bəzi ifrata varmalar özünü göstərir. Aristotelin həyat və yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, istər nəzəriyyələrində, istərsə də praktikasında bəzi ifrata varan davranışlarından və düşüncəsindən çəkinməmişdir. Belə ki, yunan cəmiyyətinin ən üstün cəmiyyət, ellin mədəniyyətinin ən üstün mədəniyyət olduğu fikri, eləcə də barbar adlandırdıqları digər xalqların isə əsla üstün mədəniyyətə sahib olmadıqları və onların vəhşi və əsla üstün düşüncəyə sahib ola bilməyəcəkləri düşüncəsi onun ziddiyyətli yanaşmasından irəli gəlmişdir. Bundan əlavə, onun dövlətin idarə edilməsində aristokratların üstünlüyü fikri ifratavarma deyilmi? Bu yanaşmanın Qərb cəmiyyətində daha sonralar eyni müstəvidə inkişaf etdiyini görə bilirik.

Bundan əlavə, insanın təlim-tərbiyəsində zor və ya şiddətin istifadə olunması məsələsi istər Aristoteldə, istər Platonda, istərsə də Fərabidə eyni müstəvidə qoyulmuşdur. Yəni, onların fikrinə görə, əgər insan tərbiyə ilə islah olunmazsa, zor və şiddət istifadə etməklə islah etmək mümkündür. İngilis tədqiqatçısı Frosta görə, Qəzali tərbiyə metodunda zor və şiddətdən istifadə gözlənilən effekti verməyəcəyini vurğulayaraq Aristotel, Platon və Fərabinin görüşlərinə zidd mövqe ortaya qoymuşdur, burada Qəzali fərqli yanaşma ortaya qoyaraq mötədilliyi ilə səciyyələnməmişdir. Yenə Frosta görə, qərbli realist filosof Ratke də Qəzalinin mövqeyindən çıxış etmişdir (6, s.219).

Təbii ki, bütün düşüncə sistemlərində ifratavarmalar mövzu bəhs deyildir. Sadəcə, hər bir düşüncə və idarəçilik sistemində də fundamental tendensiya ola bilər. İslam fəlsəfəsi və tarixində də fundamental tendensiya rast gəlmək mümkündür. Xaricilər kimi bilinən İslam ümmətindən ayrılan ilk qruplar məhz fundamentalist tendensiya xidmət edirdilər (7, s.176). Bununla bərabər, Cəbriyə, Mütəzilə, Mürciyə və ya bir çox sufi təriqətləri və onların dünyaya baxışları bu qəbildən hesab edilə bilər.

Qərb ekzistensializmi özündən öncəki bəzi fəlsəfi sistemlərə qarşı ortaya çıxmışdır. Bir tərəfdən pozitivizm, materializm və texniki pragmatizmə qarşı savaşa elan etmiş və onları insanın ən yüksək dəyər ideallarını sadəcə heyvani istəklərini yüksəltmə səviyyəsinə düşürərək, mədəniyyətin həqiqi ruhunu öldürmə iddiası ilə ittiham etmişdir. Digər tərəfdən isə fəlsəfi idealizmin təməl iddia və nəticələrinin dəyərini gözdən salmağa çalışmışdır. Hətta Qərb ekzistensialistləri Hegelin panlogizmini^{*} rədd etməkdədirlər; yəni rəşionalizm, intellektualizm və monist panteizmin izahı və aşırı yönünə qarşı münasibət bildirirlər. İnsanın ağıl və zəkasının xəyal, duyğu və intuisiyasına qarşı olan öncəlik və hakimiyyət məsələsidir. Məhz bu istiqamətdə ekzistensializm həm empirizmə, həm də metafizik idealizmə qarşı çıxar. Bir baxıma həyatın ağıla qarşı çıxmasıdır və onların fikrinə görə həyatın qarışıqlığını həll edə bilməz. Bu səbəbdən də ağıl həyat və varlığın həqiqi izahını verməyə qadir deyildir (8, s.14-15). Ümumiyyətlə, ekzistensializmin həyatı və insan münasibətlərini mənfi və şər yönü ilə ələ alması ümitsizlik fəlsəfəsinə ortaya qoymuşdur. Bunun belə olmadığını müdafiə etməyə çalışan Sartr əksinə olaraq ekzistensializmi dünyanın ən xeyir sevər fəlsəfəsi olduğunu iddia edir (9, s.45). Ümumiyyətlə, ekzistensialistlər təcrübi biliyə güvənməzlər. Çünki bu bilgi insanı özünü tanımasına kömək etməyəcəkdir. Ağıl və təcrübə obyektiv biliyin qaynağıdır. Bu səbəblə Kyerkeyegor insan ağılına tənqidi yanaşmış və onun bu davranışı Yaspers və Marselin dəstəyini qazanmışdır. Bu istiqamətdən məsələyə yanaşsaq bu fəlsəfi sistemdə də haradasa fundamentalist tendensiya özünü göstərir. Yəni, istər ümitsizlik fəlsəfəsi, istərsə də insan ağılının yetərsizliyi məsələsində bir ifrata varmanı müşahidə edə bilərik.

Fundamentalizm təkcə dini aspektdə ifrata varma deyil, eyni zamanda düşüncədə də özünü göstərir. Burada ifrata varma hər iki tərəfdə istər aşağıya, istərsə də yuxarıya doğru inkişaf edə bilər. Önəmli olan ortaq məxrəcə gəlmək, mötədilliyi qoruyub saxlamaqdır. Biz bəzən bu mötədilliyi fəlsəfi sistemlərdə ana xətt olaraq görməyə bilərik.

İndi isə digər fəlsəfi sistem pragmatizmdə fundamentalizmin izlərini axtarmağa çalışacağıq. Pragmatizmi Uilyam Ceymsin ifadəsi ilə anlatısaq, *“Pragmatizm yeni bir şey deyildir; qədim təmayülləri biraraya gətirmişdir. “Özəllərə” müraciət etdiyi üçün “Nominalizm” ilə, faydaçılıq əsaslarına meyilləndiyi üçün “Utilitalizm”, metafizik mücərrədsizliyi rədd etdiyi üçün isə “Pozitivizm” ilə anlaşır*” (10, s.32). Buradan da anlaşıldığı kimi, bütün fəlsəfi sistemlərin praktik və faydaçılıq yönələrini özündə birləşdirən fəlsəfi sistem olan pragmatizmin heç bir şəkildə tənqidi istiqaməti olmayan, əngəlləyici doğmaları və sabit dəlil olaraq qəbul ediləcək ölçüləri yoxdur. Pozitivizm hər şeyə açıq, həm məntiq, həm də intuisiyanı dəyərləndirir. Ən sadə və şəxsi təcrübələri belə diqqətə alır, yararlı mistik təcrübələri belə qiymətləndirir (10, s.43-44). Amerikalıların inkişaf etdirdiyi XX əsrin fəlsəfəsi olaraq dəyərləndirilən pragmatizmin kökləri qədim yunan, İslam və ingilis təcrübi fəlsəfələrinə qədər uzanır. Məhz İslam filosof və mütəfəkkirlərindən Əl-Qəzali, Mövlana və İqbal, Qərb filosoflarından Uilyam Ceyms, Con Dyüi və Russo biliyin təcrübi yönünə önəm vermişdirlər.

Pragmatizm fəlsəfəsində reallıq və mötədil fikirlər daha məntiqli və inandırıcı görülməkdədir. İnsanın hüriyyəti azad seçim və təxəyyül etməklə deyil, təcrübəyə əsaslanan fəlsəfəsi anti-fundamentalist mövqe ortaya qoyur. Belə ki, ifrata varmalara yol verməyərək diktə etməklə deyil, edərək göstərmək fəlsəfəsi işin əsasını təşkil edir.

* Hər şeyin əqlin məhsulu olduğu haqqında nəzəriyyədir.

İndi isə demokratik anlayış işığında fundamentalist, mühafizəkar, radikal və fanatik yanaşmaları dəyərləndirmək yerinə düşərdi. Belə ki, demokratiyanın ilk ciddi təşkilati forması yunan şəhər dövlətində ortaya çıxmışdır. Bu siyasi quruluşu çətin də olsa, demokratik fəaliyyət kimi dəyərləndiririk. Buradakı problemin səbəbi, xalqın böyük hissəsinin qul olmasıdır (11, s.144). Məhz bu səbəblə Aristotelin mövqeyi birmənalı qarşılanmamışdır. Belə ki, Aristotel bir filosof kimi adət və ənənəçiliyin girdabından qurtula bilməyib, sinfi sistemi aradan qaldırmayıb, aristokratları əsilzadə və üstün görərək qulları vətəndaş haqlarından kənarda tutmuşdur (12, s.511). Demokratiya anlayışını ilk dəfə yunan filosoflarından Platon istifadə etmişdir (13, s.333-354). Ona görə *“Oliqarxiya səviyyəsində zənginləşmə istəyi və doymaq bilməyən mal hərisliyi demokratiyaya gedən yolun ilk pillələridir. Mal hərisləri ilə xalq arasında dərinləşən uçurum, daha sonra dövləti idarə edən zənginlər arasında da baş verər. Bu mübarizədə xalq zəngin düşmənlərini məğlub edincə isə əsl demokratiya ortaya çıxmış olur. Bu mübarizədə qalib gələnlər dövləti və dövlət işlərini bərabər şərtlərlə paylaşarlar. Qurulan bu sistemdə hüriyyət havası əsər və sərbəst danışa bilən vətəndaşlar, istədiklərini sərbəst şəkildə reallaşdırma bilərlər”* (14, s.239-241). Burada ən önəmli - bərabərlik prinsipidir. Bərabərlik anlayışı insanlığın ilk zamanlarından bəri xalq və fəlsəfi səviyyədə qəbul edilmiş, ədalətin əsaslarından biri kimi qəbul edilmişdir. Bərabərlik prinsipini cəmiyyətlərində yox etməyə çalışanlar sonda xalqın qəzəbinə tuş gələrlər.

Popper bu prizmadan çıxış edərək sofist olan Antifonun bu sözlərini bizə nəql etməkdədir: *“Əsilzadələrə hörmət və izzət göstərir; fəqət adi olanlara bunları etmirik. Bu vəziyyət vəhşi alışqanlıqlarımızın nəticəsidir. Yunan da olsaq, barbar da, hamımız bərabər səviyyədə yaradılmışıq. Eyni, hamımızın havayı, ağız və burun dəlikləri ilə tələffüz etməmiş kimi...”* (15, s.69-70). Antifonun burada vəhşi olaraq vurğuladığı yunan cəmiyyəti radikal yönü ilə ortaya çıxır. Çünki o, ortodoksal mövqeyi ilə yaşadığı cəmiyyətin ifrata varmalarını və radikallığını bu ifadələri ilə təsdiqləməkdədir. Ancaq Antifonun bu fikri Aristotel və Platon tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Aristotel bununla əlaqədar olaraq, bərabərliyi adil cəmiyyətin təməl ünsürü kimi qəbul etməkdədir, ancaq siniflərin içindəki bərabərlik məfhumunu müdafiə edərək siniflərarası, yəni kişi ilə qadının, qul ilə azad insanın bərabərliyini müdafiə etməməkdədir. Bununla əlaqədar iddia edir ki, ədalətsizlik sadəcə bərabər olanlara, bərabər davranmamaqdan qaynaqlanmaz, eyni zamanda bərabər olmayanlara bərabər davranmaqdan da qaynaqlana bilər. Siyasətin dəyişməz qanunu nisbətə görə bərabərlik anlayışdır (16, s.34). Aristotelin demokratiyası tamamilə dövrünün reallıqlarından çıxış edilərək ortaya qoyulmuşdur.

Bərabərlik fikri daha sonralar, *“Hər kəs Tanrı nəzərində bərabərdir”* şəklində Xristianlıq görüşü ilə dəstəklənmişdir. Din ilə fəlsəfənin bir-birində çətinliklə ayrıldığı dövrlərdə filosoflar da bu görüşü qəbul etmişlər. Daha sonralar bərabərlik fikrinə dindən çox ağılda bir təməl axtarılmağa başlanılmışdır. Məsələn, Spinoza bu haqda belə yazır: *“Ağılın idarə etdiyi insanlar özləri üçün istəmədikləri heç bir şeyi digər insanlar üçün də istəməzlər”* (17, s.222).

Bütün ifrata varmalar, radikallıq məhz cəmiyyətdəki bərabərsizlikdən ortaya çıxır. Belə ki, həm Xristianlığın, həm İslamın, həm də ümumbəşər dəyərlərə saygılı filosofların tövsiyəsi üzrə bərabərlik anlayışı o yerdə təcrübəyə çevrilir ki, orada bu prinsip qaydaya çevrilsin, kimsə dininə, irqinə və ya hər hansı bir üstünlüyünə görə digərlərindən üstün görülməsin və heç kim bunlara görə əsla digərlərini mənəvi və maddi olaraq alçaltmasın. Yox, əgər bütün bunlar əks istiqamətdə inkişaf edərsə, o cəmiyyət və ya fərd istəyərək və ya istəməyərək fundamentalist tendensiyanın təmsilçilərinə çevriləcəklər. İstər düşüncədə, istərsə də əməli fəaliyyətdə bu tendensiyanı müşahidə edə bilirik. Bu minvalla hər bir alim, hər bir din adamı və ya siyasətçi tutduğu mövqe və həyata keçirdiyi fəaliyyəti ilə radikal və fundamentalist fərd olduğunu nümayiş etdirə bilər.

Fəlsəfi sistemlərdə və filosofların düşüncələrində anti-fundamentalist və ya fundamentalist tendensiyaya nəzər saldıqdan sonra xülasə olaraq fundamentalizmi ortaya çıxaran faktorları belə sıralaya bilərik:

- *Üstünlük hissinin vermiş olduğu ifrat özündən razılıq*
- *Adət-ənənə və dini mövhumatın gətirdiyi yanlış istiqamətlər*
- *Üst quruluş kimi dövlətdə bərabərsizlik və ədalət prinsiplərinin düzgün həyata keçirilməməsi.*

Üstünlük hissinin vermiş olduğu ifrat özündən razılıq duyğusu müxtəlif istiqamətlərdə insanda və cəmiyyətlərdə özünü büruzə verə bilər. Belə ki, bir insan və ya cəmiyyət zəngin və qədim mədəniyyətə, dilə, irqə və s. ünsürlərə sahib olduqda bəzən hisslərində və davranışlarında ifrata vara bilərlər. Necə ki, yuxarılarda qədim yunan cəmiyyətinin barbar deyə adlandırdıqları xalqlara qarşı olan münasibətləri kimi, hansı ki bu tendensiya əsrlər boyu Qərbin Şərq xalqlarına qarşı olan münasibətlərinə və mövqelərinə zəmin təşkil etmişdir. Biz bu tendensiyanı səlib yürüşlərində, tarixin bütün səhifələrində dərinləşmiş şəkildə müşahidə edə bilərik. İki dünya müharibəsinin səbəbkarı olan qədim mədəniyyətin müasir təmsilçiləri məhz üstünlük psixologiyasından yola çıxaraq dünyaya hakim olma iddiası ilə fundamentalist tendensiyanın ən bariz nümunələrinə çevrilmişlər.

Adət-ənənəçiliyin və dini mövhumatın gətirdiyi yanlış istiqamətləri fundamentalist tendensiyanın prizmasından analiz etmək bu gün cəmiyyətdə daha aktualdır. Belə ki, bəzən adət-ənənə bəzi cəmiyyətlərdə yazılmamış qanunlar yerinə işləməkdədir. Bu yazılmamış qanunlar bəzən insanları və cəmiyyətləri radikal və ifrat ənənəçiliyin bataqlığında boğulmağa sürükləyir. Bu yanlış tendensiya bir çox ənənəvi ölkələrdə özünü daha açıq şəkildə ortaya qoyur. Məsələn, hind düşüncə və mədəniyyətində bu tendensiyanı daha çox müşahidə edə bilərik. Hətta hind ictimai həyatında adət-ənənə dövlət qanunçuluğundan daha təsirli gücə sahib kimi görülür. Adət-ənənəyə bağlılıq millilikdən irəli gəlmiş qədər dini inancdan da qaynaqlana bilər. Belə ki, dini inancları və iman dərəcələrinin üstünlüyü ilə qürrələnən insanlar ifrata vararaq, digərlərini xor görərək, insanları və cəmiyyətləri doğru yola yönəltmək istiqamətində radikal və ifrat dini fəaliyyətlərdə olurlar. Onlar düşünürlər ki, doğru olaraq qəbul etdikləri ənənəvi və dini müddəalar insanlar tərəfindən düzgün qarşılanmır və ya yerinə yetirilmir. Bu istiqamətdə fundamentalist dini qruplaşmalarda və təşkilatlarda birləşərək yanlış qəbul etdikləri insan və ya cəmiyyətlə mübarizəyə başlayırlar. Bu yanlış və radikal tendensiyanı bütün dinlərin nəzdindəki cərəyan və istiqamətlərində müşahidə etmək mümkündür.

Üst quruluş kimi dövlətdə bərabərsizlik və ədalət prinsiplərinin yerinə yetirilməməsi isə bir çox problemlərə yol açır. Belə ki, bu problemlər özünü iki istiqamətdə göstərə bilər:

1. *Bu problem vətəndaşların düşüncələrində radikallığa və fundamentalist tendensiyaya meyil yarada bilər. Belə ki, əgər vətəndaş yaşadığı ölkənin hüquq sistemində və ya qanunlarına, onun ədalət və bərabərlik prinsipinə inamı olmazsa, alternativ quruluş, təşkilat və cərəyanlara müraciət edə bilərlər.*

2. *Siyasi dövlətin özünün fundamentalist tendensiyanın təmsilçisinə çevrilməsi problemidir ki, burada dövlətin həyata keçirdiyi dövlət siyasətində ədalət və bərabərlik prinsipləri ehmal edilir. Həyata keçirdikləri siyasət ikili standartlarla və dünyəvi ikən dini məzmunlu görünən, dini təəssübkeşlikləri ilə səciyyələnən ölkələr kimi. Dini fəlsəfi ədəbiyyatda belə ölkələr və dövlətlər sekulyar fundamentalist olaraq qəbul edilirlər.*

Açar sözlər: fəlsəfə, fundamentalizm, bərabərlik, harmoniya, mötədillik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Diogenes Laërtius. Lives and Opinions of Eminent Philosophers /Translated by C.D.Yonge. London: Georg Bell & Sons, 1915.
2. Timey /Перевод С.Аверинцева. //Платон. Собрание сочинений в 4-х тт. Т.3. М.: Мысль, 1994.
3. Августин Блаженный. Творения. Т.1. Об истинной религии (О количестве души). СПб., Киев: Алетейя; УЦИММ-Пресс, 1998.
4. Bayraktar Bayraklı. Mukayiseli Egitim Felsefesi Sistemleri. İstanbul, 2002.
5. Aristotle. Metaphysics /Translated by T.Taylor. London: Printed for the author by Davis, Wilks, and Taylor, 1801.
6. Frost. S.E. Historical and Philosophical Foundation of Western Education. New York, 1966.
7. Али-заде. А.А. Божественная и земная власть в Исламе. М.: Нур, 2013, 222 с.
8. Frederick Patka. Existentialism Thinkers and Thought. New York, 1962.
9. Jean Paul Sartre. Existentialism and Humanism. (trans, Philip Mairet). London, 1955.
10. William James. Pragmatism. Cambridge, 1978.
11. Stella van Petten Henderson. Introduction to Philosophy of Education. Chicago, 195.
12. Политика /Перевод С.А.Жебелева //Аристотель. Сочинения в 4-х тт. Т.4. М.: Мысль, 1983.
13. Государство /Перевод А.Н.Егунова //Платон. Собрание сочинений в 3-х тт. Т.3. (1). М.: Мысль, 1994.
14. Eflatun. Devlet /Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M.Ali Cimcoz. İstanbul, 1971.
15. Popper K. The Open Society and its Enemies. I, London, 1945.
16. Aristotel. Politika /Çev. Mete Tuncay, İstanbul, 1975.
17. Bayraktar Bayraklı. Mukayiseli Egitim Felsefesi Sistemleri. İstanbul, 2002.

Эльсевер САМЕДОВ

ТЕНДЕНЦИИ ФУНДАМЕНТАЛИЗМА В ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ

Резюме

В данной статье рассматриваются тенденции фундаментализма в философской мысли, начиная с античного периода по настоящее время. Основываясь на трудах античных философов, таких как Сократ, Платон, Аристотель, Августин, Декарт, Спиноза и другие, автор исследует негативные и позитивные стороны фундаментализма. Кроме того, по данной проблематике анализируются философские мысли мусульманских философов Мовлана, Газали и Игбала путем сравнения их с воззрениями современных философов Джона Девея и Вильяма Джеймса.

Ключевые слова: философия, фундаментализм, равенство, гармония, умеренность.

Elsever SAMEDOV

TENDENCIES OF FUNDAMENTALISM IN PHILOSOPHICAL THOUGHT

Summary

In the present article fundamentalist tendencies in philosophical thought starting since the ancient period up present time. Relying on works of such antique philosophers as Socrates, Plato, Aristotle, Augustine, Descartes, Spinoza and others the author indicates both negative and positive aspects of fundamentalism. Moreover, on this theme comparative analysis of is made significant thought of some Islamic philosophers as Movlana, Gazali and Ikbāl with modern philosophers like John Dewey, William James.

Keywords: philosophy, fundamentalism, equality, harmony, moderation.

Elmira ZAMANOVA

*fəlsəfə ü.e.d., b.e.i.,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu*

AZƏRBAYCANIN ROMANTİK ŞAİRİ HÜSEYN CAVIDİN FƏLSƏFİ-ESTETİK KONSEPSİYASI*

Görkəmli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan romantizminin ən yüksək zirvəsini, milli-bədii mədəniyyətimizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Onun fəlsəfi ideyalarla zəngin romantik sənəti, müdrik poeziyası, Azərbaycan ədəbiyyatı və fəlsəfi-estetik fikir tarixində xüsusi bir yer tutur.

Şairin şəxsiyyətinə münasibət, Azərbaycanda müxtəlif illərdə birmənalı olmamışdır. 20-30-cu illərdə o yaradıcı gəncliyin əlçatmaz ideali idi. Onun yaradıcılığı yeni yaradıcılığa başlayan gənc şairlər üçün poetik ustalıq məktəbi idi. Yaradıcı ziyalıların ən istedadlı nümayəndələri onun poetik üslubunu, əsərlərinin romantik ruhunu təqlid etməyə çalışırdılar. Lakin Sovet hakimiyyətinin rəsmi dairələrinin şairin yaradıcılığına münasibəti bu illərdə kifayət qədər mənfi idi. Onu millətçilikdə, «pantürkizmdə və başqa «günahlarda» ittiham edirdilər və bunlar üçün o ciddi tənqid və təqiblərə məruz qalırdı. Orta və ali məktəblərdə şairin yaradıcılığının öyrənilməsi, onun tədqiqi qadağan edilmişdi:

Yalnız 50-ci illərdən başlayaraq yeni azərbaycanlılar nəslə, şairin yaradıcılığının öyrənilməsi, onun ölməz əsərləri ilə tanışlıq üçün imkan əldə etdilər. Bu dövrdən başlayaraq Cavid yaradıcılığı ciddi tədqiq edilir, alimlər onun romantik sənət dünyasını təhlil etməyə, onun yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı və bədii-estetik fikir tarixində rolu və əhəmiyyətini obyektiv olaraq qiymətləndirməyə çalışırlar. Lakin bu dövrdə də şairin fikir və yaradıcılığını tədqiq edən alimlər onun haqqında kifayət qədər doğru, obyektiv, lakin hakim bədii ideologiyanın tələblərinə cavab verməyən fikir və mülahizələr söyləmək imkanına malik deyildilər.

Məlumdur ki, Sovet hakimiyyəti dövründə, xüsusilə 20-30-cu illərdə, hakim kommunist partiyasının bədii doktrinasının bir yaradıcılıq metodu olaraq romantizmə münasibəti çox mənfi idi. Bu dövrdə romantizm sovet ədəbiyyatına yad, gerçəkliyin yalnız bəzədilmiş təsvirinə yönələn, realizmə qarşı olan bir metod kimi səciyyələndirilirdi. Romantizmə belə qeyri-obyektiv münasibət, şübhəsiz, kökündən səhv idi. Çünki romantizm üçün əsasən gerçəkliyə tənqidi münasibət, ona qarşı etiraz, onu ideala (hətta reallaşdırılması mümkün olmayan ideala) qarşı qoymaq təmayülü səciyyəvidir.

Əslində reallığın bəzədilmiş təsviri romantizmin deyil, əsl realizmdən xeyli fərqlənən sosialist realizminin səciyyəvi cəhəti idi. O dövrün tənqidi fikri «yeni ədəbiyyatın» (sosialist realizminin) təsdiqi uğrunda mübarizə edirdi, ona görə də romantik ədəbiyyatın mövcudluğu ilə razılaşa bilmirdi. Bu baxımdan romantik poetika və üslubun xüsusiyyətləri əksinqilabi ideologiya kimi səciyyələndirilirdi, tənqid romantizmdən mümkün olmayanı tələb edirdi, romantizmin özü isə düşmən siniflərin ideologiyası kimi təqdim edilirdi» (5, s.30, 32).

Beləliklə, sovet ədəbiyyatşünaslığı romantizm sənətini və estetikasını ideoloqlaşdıraraq onu cəmiyyətdə gedən proseslərə yad, sosialist reallığına düşmən bir sənət kimi səciyyələndirirdi.

Azərbaycan alim və tənqidçilərinin 30-40-cı illərdə H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət və başqa Azərbaycan romantikləri haqqında yazdıqları məqalələrdə tez-tez «burjua yazıçısı» ifadəsinə rast

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Afaq Məmmədova tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

gəlinirdi. Elmi fikir Cavid yaradıcılığının fəlsəfi dərinliyini, bədii yeniliyini göstərmək əvəzinə, diqqəti onun formal xüsusiyyətlərinə yönəldir və bununla da romantizm haqqında doğru olmayan təsəvvür yaradırdı (5, s. 32).

Keçən əsrin 60-70-ci illərində sovet ədəbiyyatında və estetik fikrində romantizmin bir yaradıcılıq metodu olaraq öyrənilməsində yeni mərhələ başlanır. Romantizmin realizm meyərindən çıxış edilərək qiymətləndirilməsində bəzi metodoloji səhvlər aşkar edilir. Azərbaycan alimləri romantizm üzərində tədqiqlərini daha əlverişli şəraitdə aparmaq, şairin yaradıcılığını daha dəqiq, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və obyektiv olaraq dəyərləndirmək imkanı əldə edirlər.

Bu cəhətdən M.Əlioğlu, Ə.İsmayilovun və başqa ədəbiyyatşünasların əsərləri xüsusilə səciyyəvidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iki tip romantizm anlayışı mövcuddur: konkret ictimai-tarixi şəraitlərdə və xronoloji çərçivədə yaranmış, dünya bədii mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərindən biri olan romantizm; milli ədəbiyyatlar tarixində, o cümlədən XI-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və göstərilən dövr şairlərinin, xüsusilə dahi Füzulinin yaradıcılığında, zaman-zaman təkrar olunan yaradıcılıq tipi olaraq romantizm.

Tədqiqatlar göstərir ki, XX əsr Azərbaycan romantizmi dünya romantizminin tərkib hissəsidir. Bununla birlikdə, klassik romantizmin XIX əsrə qədər davam edən poetik ənənələrinə əsaslanır. Bunu, dünyagörüşü və fəlsəfi-estetik ideya və prinsipləri Avropa və bütövlükdə dünya romantizminin, eləcə də Azərbaycan və klassik Şərq poeziyasının, o cümlədən görkəmli şair və mütəfəkkirlərimizin fəlsəfi və bədii-estetik ideyalarının təsiri altında formalaşan Cavid haqqında da söyləmək olar.

Cavidin ölməz əsərlərində sufizm fəlsəfəsinin panteist ideyalarının («Şeyx Sənan»), zərdüştilik dini-fəlsəfi təliminin ideya və prinsiplərinin («İblis») təsiri öz ifadəsini tapmışdır.

Şairin estetik konsepsiyasında Şərq bədii-estetik fikri üçün ənənəvi olan və onun estetikasında mərkəzi yer tutan gözəllik haqqında fikir və düşüncələri xüsusi maraq doğurur. Onun gözəllik haqqında görüşlərində gözəlliyi sevgi hissi ilə birbaşa əlaqədə görən, onu sevginin obyektinə kimi dəyərləndirən dahi Nizaminin, müsəlman Şərqinin dünyaşöhrətli mütəfəkkirləri, İbn-Sina, Əl-Qəzali və başqalarının fikir və düşüncələrinin təsiri açıq-aydın görünür. Ərəb-müsəlman fəlsəfi-estetik fikri gözəlliyin şərhində ilk olaraq gözəlliyə təmənnəsiz, eqoizm və utilitarizmdən azad münasibət ideyasını irəli sürürdü. Bu görüş özünün ən tam və yüksək ifadəsini Əl-Qəzalinin gözəllik haqqında fikirlərində tapmışdır. Əl-Qəzali gözəlliyə olan sevgini, sevginin ən yüksək zirvəsi sayırdı, onun insanı Allahın, Haqqın dərkinə, müdrüklüyə gətirdiyini söyləyirdi (4, s.258). Şübhəsiz, adları çəkilən dahi Şərq mütəfəkkirlərinin gözəllik haqqında bu və ya digər fikirləri «Cavidin gözəllik və sevgi haqqında görüşlərinin və təsəvvürlərinin formalaşmasına müəyyən təsiri olmuşdur. Lakin Cavidin faydalandığı fikirlər, istifadə etdiyi mənbələr nə qədər rəngarəng olsalar da, o öz fəlsəfi-estetik konsepsiyasında onları özünün milli-poetik təfəkkürü, əxlaqi-estetik ideali ilə, öz düşüncəsinin təbiəti ilə uyğunlaşdırırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cavid bir çox dünya romantikləri kimi, öz fəlsəfi estetik fikir və ideyalarını əsasən bədii əsərlərində, eləcə də çoxsaylı məqalələrində, Azərbaycan ədəbiyyatı xadimlərinə məktublarında ifadə etmişdir.

Onun bədii-estetik təhlilinin, ideya axtarışlarının əsas mövzusu romantizm estetikasında bütün dövrlərdə mərkəzi yer tutan, ideal və reallıq, həqiqət, sevgi və gözəllik, Xeyir və Şər problemləri idi. Bu problemlər haqqında fikirlərini Cavid Şərqin tarixi ilə bağlı mövzular vasitəsilə ifadə edirdi, lakin onları müasirlik baxımından, özünün əxlaqi-estetik mövqeyindən ələ alırdı. Cavidin estetik konsepsiyasında ən mühüm problemlərdən biri sənətin gerçəkliyə münasibəti problemidir. Bu problemin həllinə o, «sənət cəmiyyət üçündür» prinsipindən yanaşırdı. Onu düşündürən sənətin məqsəd və vəzifələri, onun cəmiyyət həyatında yeri və rolu

məsələləri idi. Bir romantik olaraq Cavid sənətin yaradıcı səciyyəsinə xüsusi vurğulayırdı və bu mənada yaradıcılıq prosesində xəyalın, fantaziyanın mühüm rolunu xüsusi qeyd edirdi.

Eyni zamanda Cavid etiraf edirdi ki, sənətkar yaradıcılığında həyatdan, həqiqətdən ayrılmalıdır, əsərlərində reallığı əks etdirməli, həqiqəti ifadə etməlidir. Bu məsələyə Cavid «Uçurum» dramında xüsusi olaraq müraciət edir və mahiyyət etibarilə özünün fikir və düşüncələrini ifadə edir. Cavidə görə cəmiyyət həyatından, xalqdan, onun problemlərindən uzaq düşən sənətkar mütləq yaradıcılıq böhranına məruz qalır, bir sənətkar kimi məhv olur.

Cavid bu məsələnin həllində iki zidd görüşün mövcud olduğunu qeyd edir: biri, sənətin həyatla, həqiqətlə, doğru ilə əlaqəsinin zəruriliyini təsdiq edən, digəri, real gerçəklikdən uzaq, həyatdan, milli zəmindən, milli köklərindən və ənənələrindən ayrı düşmüş sənət prinsiplərini müdafiə edən görüş. Bu məsələdə Cavidin öz mövqeyini ifadə edən görüşə görə isə, həyata, cəmiyyətə və həqiqətə xidmət etməyən, xalqa, vətənə fayda verməyən, gözəlliyə xidmət etməyən sənət məhvə məhkumdur; sənət real həyata nüfuz etməli, xəyalda yaranmış dünyanı deyil, real canlı gözəlliyi əks etdirməlidir. Romantik şair Cavidin mövqeyi belədir.

Cavid sənətin maarifçilik rolunu, onun cəmiyyətin tərəqqisində, xalqın mənəvi mədəniyyətin inkişafında aparıcı rolunu etiraf edirdi. O, sənətkarı xalqa xidmət etməyə, onu maarifləndirməyə və tərbiyə etməyə, eyni zamanda xalq yaradıcılığının ən gözəl nümunələrindən istifadə etməyə çağırırdı. Təsadüfi deyil ki, o, xalq yaradıcılığının gözəl nümunələrindən biri olan «Şeyx Sənan» əfsanəsinə öz yaradıcılığında müraciət edir və bu əfsanənin əsasında eyni adlı dramını yaradır. Bu dramın mərkəzi problemi Cavidin ideali olan, onu daim düşündürən həqiqət, sevgi və gözəllik problemidir. Qurbanəli Şərifzadəyə məktubunda o bunu etiraf edir, özünü «sevgi və həqiqətin» əsiri adlandırır. Cavid sevgini ən yüksək insani hiss kimi səciyyələndirir. «Şeyx Sənan» dramında şair bu fikrini belə ifadə edir:

«Eşqdən başqa hər nə varsa, əvət,
Tövbə, min tövbə! Eylədim nifrət!
Atəşi-eşq bir səadət imiş,
Bu da bir başqa dürlü cənnət imiş» (1, s.207-226).

Sevgi probleminə Cavid «Səyavuş» dramında da müraciət edir:

«Gözəl düşünsən sevgisiz yaşayan canlı bir məzar!
Sevərək ölənlər daha bəxtiyar» (1, s.408).

«Şeyx Sənan» adlı şeirində şair bu mövzuya bir daha qayıdır:

«Məhəbbətsiz bütün mənayi xilqət şübhəsiz heçdir;
Məhəbbətdir əvət, məqsəd şu pürəfsanə xilqətdən» (1, s.518).

Cavid inanırdı ki, sevgi hissi həyata əsl mənə verir, insanı mənən zənginləşdirir. Cavidə görə sevmək, sevmək qabiliyyətinə malik olmaq kamil insanın keyfiyyətidir. Onun bu məsələdə əxlaqi-estetik mövqeyi ondan ibarət idi ki, gözəlliyin və sevginin təcəssümü qadındır və əgər cəmiyyət qadını xoşbəxt edə, müdafiə edə bilmirsə, deməli, o hələ gözəllik, təmizlik və ucalıq səviyyəsinə yüksəlməmişdir. Lakin Cavid həqiqətin qələbəsinə, gözəlliyin arzudan reallığa çevriləcəyinə inanırdı. Bu inam onun bütün yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir.

Cavidə görə həyatda hər şey sevgi, həqiqət və gözəllik qarşısında öz mənasını və əhəmiyyətini itirir; sevgi həyata yalnız mənə, mənəvi məzmun vermir, o həm də insanları bir-birinə yaxınlaşdırır, birləşdirir, onlarda eqoist instinkt və hisslərin qarşısını alır. Cavidin estetik konsepsiyasının aparıcı ideyalarından biri odur ki, insanları birləşdirən, ideal qüvvə olan sevginin

onları bir-birindən ayıran, onlar arasında nifaq, düşmənçilik yaradan təmənnə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Gözəlliyin estetik mahiyyətini izah edərkən Cavid mürəkkəb fəlsəfi problemlərə toxunurdu. Bu problemlərdən biri ideal, onun mahiyyətini, ona çatmağın yolları idi. Cavidə görə insan dünyanı gözəlləşdirmək üçün yaranmışdır; real dünyada gözəllik, ucalıq əlçatmazdır, lakin insan real dünyanın çətinliklərinə qarşı durmaq, onlardan azad olmaq üçün ideal səviyyəsinə, yəni gözəllik və ucalıq səviyyəsinə qalxmağa çalışır. Cavidə görə məhz bu mənəvi tələbat insanın idealını, onun gözəllik, həqiqət və ədalət dünyası haqqında təsəvvürlərini formalaşdırır. Bu o deməkdir ki, ideal gerçəkliyin özündən doğur və insanın xeyir və ədalət, əxlaqi təmizlik və gözəllik haqqında arzularını ifadə edir. Cavid yüksək idealdan məhrum olan həyatın məna və dəyərini inkar edirdi.

Cavidin fəlsəfi-estetik konsepsiyasında faciəvilik problemi mühüm yer tutur. Cavid insan həyatının, onun dünyada mövcudluğunun əzəli faciəviliklərinə əmin idi və haqlı olaraq düşünürdü ki, dünyanı dərk edən, onu başa düşən və hiss edən insan ruhu qəm və kədərdən azad deyildir. İnsan varlığının faciəviliklərinin səbəbini o, arzu ilə həqiqət arasında uçurumun olmasında görürdü. Cavidə görə insan qəmdən kədərdən azad olmaq üçün gözlərini həqiqətə bağlamalı və arzularının dalınca getməlidir. Arzu həqiqət qədər güclü deyildir, lakin o insana ruhi rahatlıq verən, ona həyatın çətinliklərinin qarşısında durmağa kömək edən təsiredici bir qüvvədir. Cavid əmin idi ki, dərd və izzətlər həyata insanla gəlir və onunla da gedir. İzzətlər özünün yer üzündə sonluğunu, ölümün qaçırılmazlığını dərk edən insan varlığının özünə xasdır (1, s.273).

Qeyd etmək lazımdır ki, ölüm mövzusu romantizmin ümumi konseptual əsasları ilə bağlıdır və Cavidə görə ikili məna daşıyır. Bir tərəfdən o, fərdi mövcudluğun mənasızlığını başa çatdıran bir məqam, insanın yer üzərində həyatı izzətlərinin yekunu, digər tərəfdən ziddiyyətlərin həlli və izzətlərdən xilas olmaqdır. «Şeyda» dramında Cavid qəhrəmanlardan birinin dili ilə bu fikri belə ifadə edir: «Ölüm, mənə ən sevimli bir təsəlli, ən dəyərli bir xilaskardır. Hər kəs ölümdən qaçar, fəqət mən onu dörd gözlə gözləyirəm; çünki mən yalnız onun qara qanadları altında məsud ola bilərəm. Əvət, yalnız onun ıssız qucağında rahatlıq bula bilərəm» (1, s.273).

Bir çox romantiklər ölümü yeni ruhi həyatın başlanğıcı sayırdılar. Hegel qeyd edirdi ki, «romantik sənətdə ölüm təsdiqləyici mahiyyət daşıyır» (2, s.92).

İnsan varlığının faciəvilik ideyası romantizm fəlsəfi-estetik konsepsiyasında əsas ideyalardan biridir. Avropa romantikləri faciəvilik iki əks qütblərlə, əksikliklərlə səciyyələndirirdilər – daxili azadlıq və xarici zərurət; bunların hər ikisi özünü tam olaraq öz əksi ilə ifadə edir. A.Şlegelə görə faciəvilik mahiyyəti əsasən qəhrəmanın məhvi ilə nəicələnən subyektin azadlığı və obyektiv zərurət arasında ziddiyyətdir. Məsələn, «Şeyx Sənan» faciəsində qəhrəmanların – Sənan və Xumarın özünü sevgidə təsdiqi onların məhvi ilə, mahiyyət etibarilə azadlıq və zərurət arasında (sevgi ilə onun gerçəkləşməsinə mümkün olmayan şərait arasında) ziddiyyətin həlli vasitəsilə mümkün olur. Bu faciədə qəhrəmanlar məhv olurlar və azadlıq (sevgi) qalib gəlir. Lakin o məğlub da olmur, çünki qəhrəmanların özlərinin məhvi ilə təsdiqini tapır.

Cavid romantik şair olaraq öz dramlarında romantik faciənin bütün əsas formalarını göstərir: insanın öz-özü ilə və dünya ilə qarşıdurmasının faciəsi, romantizmin konseptual əsasları ilə bağlı olan idealın yoxluğu və s.. «Afət», «Şeyx Sənan», «İblis» faciələrində Cavid insanın öz taleyi qarşısında gücsüzlüyünün romantik ideyasını, gerçəkliyə qarşı etirazın mənasızlığını, onun nəticəsizlik ideyasını ifadə etmişdir.

Lakin Cavidə heç vaxt arzusunun faciəvi realıq üzərində qələbəsinə inam tərk etməmişdir. Bu qələbənin yolunu o, insanın öz arzusunun gerçəkləşməsi uğrunda mübarizəsində, ideal ilə realıq arasında harmoniyanın yaradılmasında, insanın gözəlliyi və həqiqəti dərk etməsində görürdü.

Demək olar ki, Cavid öz yaradıcılığında romantizmin bütün əsas problemlərini əhatə etmişdir. Onlardan ən əsası onun üçün gözəllik və həqiqət, gözəllik və sevgi problemləri idi.

Cavid üçün sevgi və gözəllik anlayışları eyni mənə daşıyırdı. Ona görə sevgidən, idealdan məhrum olan cəmiyyətin gələcəyi yoxdur. Gözəlliyi həqiqətlə eyniləşdirən şairə görə gözəlliyin və sevginin yalanla heç bir əlaqəsi yoxdur. O, əmin idi ki, gözəllik yalnız insana layiq olan həyat şəraitində qələbə çala bilər. Gözəlliyə bu baxış, Cavidin bu məsələdə Avropa romantiklərinə yaxın bir mövqedə durduğunu göstərir. Avropa romantikləri gözəlliyi fiziki və mənəvi amillərin vəhdəti kimi başa düşürdülər və bu vəhdətdə mənəvi amilin müəyyənəddici rolunu vurğulayırdılar. A.Şlegelə görə «Gözəllik mahiyyəti etibarilə hissi-mənəvi səciyyə daşıyır. O nə reallıqdır və nə idealdır; onların bir-birinə nüfuzudur» (3, s.173). Avropa romantikləri kimi Cavid də insanın mənəvi gözəlliyini fiziki, xarici, formal gözəlliyindən üstün sayırdı və qeyd edirdi ki, çox vaxt xarici gözəllik mənəvi-əxlaqi gözəlliyə uyğun gəlmir:

Cavid yazırdı:

«Gözəlin mənə ən ülvə sifəti»,
İncə ruh, əqli zəka səltənəti,
Üzü dilbər, sözü dilbər pək çox.
Özü dilbər gözəl az, bəlkə də yox.
Eşsiz olsun da camalın nə çıxar,
Mənəvi hüsnünü yoxla nə var?
Bir çox afət bilirəm üzləri xoş,
Ruhu düşgün və sönük, içləri boş (1, s.628)

Romantiklər, sənətin mənə və vəzifəsini dünyanın estetik görünüşünü, onun müxtəlif hadisə və formalının estetik mahiyyətini açıb göstərməkdə görürdülər. Lakin estetik mahiyyət özünü yalnız gözəlliklərdə deyil, müxtəlif eybəcərliklərdə də ifadə edir. Ona görə də romantiklər, dünyanın estetik mahiyyətini yalnız onun gözəlliyini deyil, eyni zamanda onun eybəcərliyini və qeyri-kamilliyini də göstərməkdə görürdülər və onları gülüş obyektinə çevirirdilər. Buna görə də Cavidin bir romantik sənətkar kimi dünya duyumunun səciyyəvi xüsusiyyəti ideala, gözəlliyə yaxınlaşmaq istəyi ilə yanaşı, həm də ironiya, eybəcərçiliyə istehza idi. Onun «İblis» dramı sənətkarın dünyaya istehzal münasibətini, insanda və insanlararası münasibətlərdə olan mənəvi eybəcərliklər üzərində istehzal gülüşünün ifadəsidir. Cavid göstərirdi ki, eybəcərliyin, yalanın, iki üzlülüyn hökm sürdüyü bir şəraitdə gözəllik həqiqət kimi qəbul edilə bilməz və belə şəraitdə gözəllik məhvə məhkumdur. Cavidə görə insanın gözəlliyi, əgər onun mənəvi-əxlaqi dayağı yoxdursa, eybəcərlik kimi təzahür edir.

«Afət» dramının qəhrəmanı Afət sevgiyə və xoşbəxtliyə can atan, onlar uğrunda mübarizə edən, gözəlliyi təcəssüm edən qadındır. Qaratay surətində isə Cavid gözəlliyə qarşı duran, onu layiqincə qiymətləndirmək bacarığı olmayan mənəvi eybəcərliyi ifadə edir. Qaratayın xarici gözəlliyinin mənəvi-əxlaqi təmizliyə uyğun gəlmədiyini və öz mənəvi eybəcərliyi ilə əsl gözəlliyin daşıyıcısı olmadığını göstərir.

Cavid əsl gözəlliyi Allahın verdiyi gözəllik sayırdı və onu mənəvi və fiziki gözəlliyi özündə birləşdirən gözəllik adlandırırdı. Cavidə görə gözəllik yalnız həqiqətin, xeyrin və ədalətin təcəssümü olduğu zaman fəal bir güc ola bilər.

Beləliklə, Cavid gözəllik haqqında düşüncələrində gözəlliyin ictimai roluna da toxunmuşdur. Bütün romantiklər kimi o da, gözəlliyin cəmiyyət həyatında fəal rolunu etiraf edirdi və qeyd edirdi ki, yalnız gözəllik vasitəsilə sənət cəmiyyət həyatı ilə bağlana bilər. Cavidə görə yalnız gözəllik və həqiqətin köməyiylə sənət insanları tərbiyə edə, onları kamilləşdirə bilər. O inanırdı ki, öz mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri və əməlləri ilə cəmiyyətdə gözəlliyi və həqiqəti təcəssüm etdirən, insanlar arasında eybəcər münasibətlərə qarşı çıxan qüvvələr, son nəticədə, həyatdakı eybəcərliklərin qarşısını ala biləcəklər, çünki sonuncular həqiqətə düşməndirlər, gözəllik isə

həqiqətin özüdür. Cavid əmin idi ki, insanın mənəvi gözəlliyi onun həqiqətə və ədalətə bağlılığında təzahür edir. Bununla birlikdə o, həqiqətin dərk edilməzliyi, insan varlığının mənə və mahiyyətinin anlaşılmazlığı fikrini irəli sürürdü. Şair yazır:

«Sormayın əsla kiməm mən? Ya nəyim!
Şimdi mən bir qayğısız divanəyim.
İştə könlüm bir yığın viranədir,
Hər nə söylərsəm, bütün əfsanədir.
«Mən nəyim»? Bilməm özüm də, vaz keçin!
«Sən nəsin»? Boş bir sual insan için» (1, s.536).

Cavidə görə insan özü də bilmir ki, nə üçün və nəyin naminə yaranıb və onun yer üzündə varlığının mənası nədir?

Canlı dünya, real varlıq onun üçün anlaşılmazdır. O dərk edilməzdir və heçdir. Şair yazır:

«Mən heçim, heçdən çıxan heçdir fəqət,
Zənn edərsəm sizdə də yox mərifət.
Göz, qulaq-görmək, eşitmək aləti
Çox zaman aldatmış insaniyyəti (1, s.536).

Görünür ki, bu sətirlərdə Cavid şübhəçilik (skeptisizm) və aqnostizm fəlsəfəsi mövqeyindən çıxış edir və dünyanın, həyatın, insanın və cəmiyyətin dərk edilməsinin mümkünlüyünü şübhə altına alır. Cavid əmin idi ki, insan və onun şüuru uzun tarixi inkişaf yolu keçsə də, sona qədər dünyanı, yəni mütləq həqiqəti dərk edə bilməz. Buradan Cavid dünyanın tam və qəti dərkinin mümkünsüzlüyü, idrak prosesinin sonsuzluğu, həqiqətin, yəni bizim dünya haqqında biliklərimizin nisbiliyi fikrinə gəlir. Bu fikrini şair belə ifadə edir:

«Gecə-gündüz çalışsam, uğraşsam,
Yenə ən son nəticə hiçlikdir.
Bilmək, öyrənmək öylə bir uçurum,
ki, onun intəhası yox, dibi yox.
«Bilirim söyləyən də var pək çox,
Nəmə lazım». O bir xəyalətdir
«Elmi-ürfan» nədir, mən anlamadım
Çünki həp cəhlə doğrudur hər adım
«Bəşəriyyət kamalı buldu», denir...
İştə bürhan! «Bu gün də bir qanun
Kəşf olunmuş» ... Fəqət bitərmi zünun?
Onu mütləq yarınki hikmətlər
Zəhr xəndəylə örsələr, zədələr.
İki gündən sonra, eyni hikmətdən
Daha çox şübhələr, tərəddüdlər
Duyar insan, iştə bu elmi-bəşər» (1, s.504-505).

Cavidə görə həqiqət axtarışı, dünyanı dərk etmək cəhdi insanı heç vaxt tərk etmir. İnsan zəkası bütün tarix boyu mütləq həqiqəti dərk etməyə, onun mövcudluğunu sübut etməyə çalışır. Onun dərk edilməsinin mümkünlüyünə inamsızlığını şair insanın əqli-mənəvi fəaliyyətini zəiflətdiyini qeyd edirdi. Bu fikri Cavid «Bir divanədən» adlı şeirində ifadə edir. M.Cəfər bu şeiri haqlı olaraq «Cavidin ideya-fəlsəfi axtarırlarının başlanğıcı» adlandırır (1, s.536).

«Şeyx Sənan» dramında Cavid bu məsələyə yenə də qayıdır. Burada sufizmin panteist fəlsəfəsi fonunda o, mütləq həqiqətin yalnız sevgi vasitəsilə dərkinin mümkünlüyü fikrini irəli sürür. Bu əsərdə şair sufizm üçün səciyyəvi olan ideya və fikirləri, xüsusilə bu təlimin qnoseoloji əsasını təşkil edən yaradıcı ilə onun yaratdıqlarının vəhdəti (vəhdəti-əl-vücut), Allaha sevgi naminə canlı, təbii, insani sevgidən imtina etməyin zəruriliyi fikrini şərh edir və ona öz münasibətini bildirir. Bu fəlsəfəyə görə, mütləq həqiqəti dərk etmək üçün, insan özünü dərk etməli və bu yolda real həyatı nemətlərdən Allaha sevgi naminə təbii insani sevgidən imtina etməlidir. «Şeyx Sənan» dramının qəhrəmanı təkamül prosesində, sufizmin çox inandığı və müqəddəs saydığı bu müddəalarından imtina edir və onun qəlbində Allaha sevgi hissinə, canlı varlıqdan doğan təbii insani hisslər qalib gəlir. Şeyx Sənan çətin imtahan və tərəddüdlərdən keçərək, özünü təbii insani sevgi hissinin ixtiyarına verir, aşiq olur. Cavidin sufi əqidəsinə sadıq olan qəhrəmanı başa düşür ki, ideal gözəllik də, real gözəllik də həyatın özündə mövcuddur. Cavidin qəhrəmanının uzun axtarış və tərəddüdlərdən sonra dərk etdiyi və şairin fəlsəfi-estetik konsepsiyasının mərkəzi ideyasını təşkil edən fikir ondan ibarətdir ki, «gözəllik və sevgi - həqiqətdir». Cavidə görə, yüksək insani hiss olan sevgi özü mütləq həqiqətdir. Canlı insan sevgisi hər şeydən – inandığı dindən, riayət etdiyi qanun və adətlərdən güclüdür, hətta ölüm də sevgi naminə canını qurban verən insanı bu hissdən döndərə bilməz. Sevməyən və sevilməyən insanların taleyini Cavid faciəvi sayırdı, sevən insanlar isə, ona görə, öz sevgiləri ilə hətta ölüm üzərində yüksəlməyə qadirdirlər, çünki sevgi həyatı təsdiq edən qüvvədir. Cavid yazır:

Didarı-yar, iştə odur cənnətim mənim,
İnsan olan cahanda nasıl sevgisiz yaşar?
Həm sevgidir gözəlliyi insana sevdiren
Məhrum eşq olunca gözəllikdə can sıxar
Dünyada varsa dövləti – Cavid, o eşqdir;
Olmaz sevib sevilməyən dünyada bəxtiyar (1, s.521).

Cavidə görə sevmək, özündə kiçik hisslərə qalib gəlmək real olaraq xoşbəxtlik, sevinc və gözəllik dolu bir həyat yaşamaq deməkdir. Cavidin sevgi konsepsiyasında bu anlayış özünün dar, məhdud çərçivəsindən kənara çıxır və genişəhatəli bir mənə qazanır. O, həqiqətin və gözəlliyin, xeyir və ədalətin sinonimi kimi anlaşılır. Bütün dinlər və təlimlər, bütün hakimiyyət formaları və əqidələr sevgi ilə müqayisədə lazımsız, hətta qeyri-real görünürlər – Cavidin «Peyğəmbər» dramında gəldiyi nəticə belədir.

Cavid belə bir suala cavab axtarır: düşünən şəxsiyyət, filosof həyatı zülm və ədalətsizlikdən xilas edə bilərməyi və bu suala cavab vermək üçün o, tarixdə öz izlərini qoymuş böyük şəxsiyyətlərin – Məhəmmədin, Ömər Xəyyamın, Teymurun surətlərinə müraciət edir.

«Peyğəmbər» dramında Cavid Məhəmmədin həyat tarixindən konkret hadisələri təsvir edir və onlardan özünün sosial-əxlaqi ideya və görüşlərini ifadə etmək üçün bir vasitə kimi istifadə edir. «Topal Teymur» dramında Cavid Şərq tarixinin ən mürəkkəb və qanlı səhifələrindən birinə müraciət edir, dahi sərkərdə və dövlət xadimi surətini yaradır, ondan romantizmin mərkəzi problemlərindən biri olan və insan həyatının mühüm ümumbəşəri mənəvi-əxlaqi və psixoloji məqamlarını təşkil edən Xeyir və Şərq probleminə toxunur, bu problem haqqında öz fikir və düşüncələrini ifadə edir. Romantik şair Xeyrin Şər üzərində qələbəsinin mümkünlüyünə inanırdı.

Avropa romantikləri Caviddən fərqli olaraq Şəri əzəli, tarixüstü, insan təbiətinə xas olan bir qüvvə sayırdılar (Şelling, Baader). Onlara görə Şər şəxsiyyətdən ayrı deyil, harada fərd var, orada da Şər vardır (Şelling). Bu fikirlərdə Şelling, Şopenhauer və son Avropa romantizmini təmsil edən Nitsşe arasında bir yaxınlıq müşahidə edilir. Nitsşe, Avropa romantikləri kimi, insanı mənfi qiymətləndirirdi, Şəri mütləqləşdirirdi və ümumi inkarçılıq fəlsəfəsi mövqeyindən çıxış edirdi.

Ondan fərqli olaraq Cavid Şərin qarşısı alınmasının mümkünlüyü ideyasını irəli sürürdü. Cavid deyirdi: «Əgər şərəfli mübarizələr, dünyada baş verən toqquşmalar nəticəsində hər şeyi özündə ehtiva edən və ən yüksək insani hiss olan, bütün canlıları birləşdirən sevgi yaranmayacaqsə, qoy bütün həyat, bütün kainat məhv olsun!» Teymurun ziddiyyətli şəxsiyyətini səciyyələndirərək, onun fəaliyyətini təhlil edərək Cavid belə bir nəticəyə gəlir ki, sosial inkişafın yüksək mərhələsinə qalxmayan, mənəvi-əxlaqi kamillik səviyyəsinə yüksəlməyən cəmiyyət zülm və ziddiyyətsiz ola bilməz və belə bir şəraitdə mütləq hakimi xalq özü yaradır (Topal Teymur).

Helvetsi haqlı olaraq söyləyirdi ki, «xalq ilə hesablaşmayan, ona inanmayan, hər bir qüvvə - mütləq hakim, sərkərdə, bir şəxsiyyət olaraq yarımçıqdır, çünki yalnız o hakim güclüdür ki, onun güclü xalqı var» (6, s.22). Cavid bu fikri inkişaf etdirərək təsdiq edir ki: «O kəs güclüdür ki, sevimlidir və insanların sevgisini qazanmayan şəxsiyyət ləyaqət və yüksəklikdən tamamilə məhrumdur (Topal Teymur). Mütləqiyyət şəraitində hakimiyyətə tabelik qorxudan yaranır və o yerdə ki, qorxu var, sevgiyə yer yoxdur». Cavidə görə despotizmin zəifliyi, onun faciəsi ondan ibarətdir ki: «Xarici möhtəşəmlik, cəmiyyəti öz təsirinə tabe etmək bacarığının arxasında, insanların qəlbinə və ruhuna nüfuz etməkdə gücsüzlük gizlənir». Bu fikir, Cavidin «Topal Teymur» dramının ana xəttini təşkil edir. Cavidə görə ən böyük və şərəfli qələbə – insanların ürəklərini fəth etməkdir və silah gücü ilə dünya üzərində hakim olmaq, sevgi üzərində hakim olmaqdan asandır. İnsanlığın taleyini idarə edən, məğlubedilməz bir qüvvə var ki, bu hər şeyi əhatə edən, hər şeyə qalib gələn sevgidir. Böyük Teymurun həyat dramı üzərində düşünən şairin gəldiyi nəticə budur. Şəxsiyyətin böyüklüyü, onun ləyaqəti, dövlətin gücü gözəl ola bilər, əgər o güclü insani hiss olan sevgiyə əsaslanırsa. Bu fikir, Cavidin bütün yaradıcılığı boyu inkişaf etdirdiyi romantik fəlsəfi-estetik konsepsiyasının əsasını təşkil edir.

Şübhəsiz, Cavid insan təbiətində və insanlararası münasibətlərdə Şərin aradan götürülməsinə, insanlar arasında onların milli və dini fərqlərindən asılı olmayaraq qələbə çalacağına o qədər də böyük inam bəsləmirdi. Bu yalnız insanlığın ən yaxşı nümayəndələrinin tarix boyu gerçəkləşdirməyə çalışdıqları romantik arzu idi. Cavid inanırdı ki, insanlığın şüurunda yaşayan və daim yaşayacaq bu arzu gerçəkləşəcək və insanlar yer üzündə azad və xoşbəxt həyata çatacaqlar. Cavidin insanlığın bu əzəli arzusuna inamı onun sadəlövhliyünün təzahürü deyil, dünyanı Şər və zülmədən qurtaracaq yeganə qüvvənin sevgi olduğuna qəti inamının təzahürü idi. Cavid inanırdı ki, insanları birləşdirən mənəvi, ruhi harmoniya sevgiyə və gözəlliyə, Xeyrə və ədalətə əsaslanmalıdır. Bu fikir Cavid romantizminin, onun estetik və əxlaqi idealının humanist mahiyyətini və səciyyəsini göstərir.

Xeyir və Şər, mənəvi gözəllik və eybəcərlik ideya və problemlərini Cavid xüsusilə «İblis» dramında qoymuşdur. Bu dramda İblis simvolik obrazı vasitəsilə Cavid göstərir ki, daim bir-birinin əksi olan və bir-birini inkar edən eybəcər və təmiz insan ehtiraslarının mənbəyi insanın özüdür, onun təbiətidir. Bu fikri şair belə ifadə edir:

Dəryalara hökm etmədə tufan
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Səllər kimi axmaqda qızıl qan,
Canlar yaxar, evlər yıxar insan (1, s.309).

Yarəb, bu nə dəhşət, nə fəlakət?
Yarəb, bu nə vəhşət, nə rəzalət?
Yox kimsədə insafü mürüvvət
İblisəmi uymuş bəşəriyyət? (1, s.311)

Yarəb, bu cinaət, bu xəyanət,
Bu səfalət, bulmazmı nəhayət?

İnsanları xəlp etməkdə var bəlkə də hikmət,
İblisə nə hacət? (1, s.310)

Lakin «İblis» dramında Cavid yalnız insanda və insan münasibətlərində olan şəri göstərmir, həm də insanın şəh üzərində qələbəsinin mümkünlüyü və zəruriliyi ideyasını ifadə edir. Bu məqsədin gerçəkləşdirilməsi yolunu şair insanın şəh qüvvələrinin törətdikləri dəhşətlərə qarşı barışmaz mübarizəsində görürdü. «İblis» faciəsində İblisin ümumiləşdirilmiş surəti vasitəsilə Cavid sübut etməyə çalışır ki. Xeyir və Şərin, Tanrı ilə İblisin mübarizəsini insanın qəlbində axtarmaq lazımdır. Bir sözlə, Cavid insanın mənəvi dünyasının bu iki əzəli qütblərindən hansının bu mübarizədə qalib gələcəyini göstərmək, məsələnin fəlsəfi mahiyyətini açmaq istəyirdi. S.Xəlilov İblis surətinin sosial-əxlaqi məqamlarına toxunaraq bu surətin hakim ictimai mühiti və bu mühiti təmsil edən qüvvələri şərin simvolu kimi təmsil etdiyini bildirir. Alimin fikrinə görə Cavid düşünürdü ki, ayrı-ayrı insanlar cəmiyyətdəki bütün cinayətləri törədə bilməzlər, belə bir güc ictimai mühit ola bilər (7, s.79-80). Lakin Cavid ayrı-ayrı insanların da şəh törətmək imkanının olduğunu etiraf edirdi. Bu fikrini şair aşağıdakı sətirlərdə ifadə edir:

«İblis nədir: Cümlə xəyanətlərə bais,
Ya hər kəsə xain olan insan nədir: İblis!» (1, s.383-384).

Demək olar ki, bu dramda Cavid yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində ifadə etdiyi bütün əxlaqi-etik və estetik ideya və prinsiplərini toplayaraq və sistemləşdirərək onları özünün fəlsəfi-estetik konsepsiyasının hər şeyi əhatə edən, birləşdirən, hər şeyə qalib gələn sevgi və gözəllik ideyası ilə uyğunlaşdırmağa çalışırdı. Şair inanırdı ki, yalnız sevgi və gözəllik insanlığı şərdən, əzab və izzətlərdən xilas edə bilər. Romantik şair şəri törədən mühitə qarşı çıxır, ona öz etirazını bildirirdi, onu inkar edirdi və insanlar üçün gözəl və xoşbəxt həyat arzulayırdı. Cavid yazır:

«Bir xəyal-məhal olsa da mən
Tanrı olsaydım əgər gerçəkdən
Ya bu insanları xəlp etməz idim,
Əgər etsəm, yaşadardım daim.
Şadu-məsud... o da olsaydı məhal,
Yaxaraq həp kül edərdim dərhal.
Sanki sərsəm yaşayışdan nə çıxar?
Məncə bilmərrə bütün insanlar,
Həp gözəl olmalı yaxud çirkin,
Həp fəqir olmalı, yaxud zəngin,
Həp həkim olmalı, yaxud nadan,
Həp mələk olmalı, yaxud şeytan (1, s.370)

Cavidin «İblis» dramı, ideya-estetik məzmununa görə əsl romantik əsərdir. Bu əsərdə romantizmin ən mühüm ideya və prinsipləri ifadə edilmişdir – sevgi və gözəllik, həqiqət və ədalət ideyaları və bunların üzərində dünya romantizminin mərkəzi problem olan əzəli Xeyir və Şəh problemi.

S.Xəlilov Cavidin «İblis» faciəsinin əsas ideya xəttini səciyyələndirərək qeyd edir ki, bu faciədə Cavid iki əsas ideyanı qarşı-qarşıya qoyur – bir tərəfdən «ədalət, mərhəmət və vicdan» ideyası, digər tərəfdən var-dövlətə və silaha arxalanan «kiçik hisslərə xidmət» ideyası. Müəllifin məqsədi bu ideyalardan birinin qələbəsi və o birinin isə məğlubiyyətini göstərmək deyil; bu ideyalar arasında gedən mübarizənin onlardan hər birinin dialektik inkarından doğan yeni bir ideyanın qələbəsi ilə başa çatdığını göstərməkdir. Burada Cavid, ədalət və həqiqət uğrunda

mübarizədə müdrikliklə məhdudlaşdırılan gücü deyil, yer üzərində şəər və bədbəxtliklər törədən kobud, nadan qüvvələri ifşa və inkar edir. O, yer üzərində ədalətin təsdiqinə yönəlmiş gücü müdafiə edir və dəstəkləyir (7, s.46, 47).

«İblis» dramında, «Şeyx Sənan»da olduğu kimi, Cavid həqiqət və onun dərki yolları problemini qoyur və həqiqətin dərk edilməsinin mümkünlüyü fikrini təsdiq edir və göstərir ki, həqiqətə aparan yol, insanın özünüdərk, onun kamilləşməsi yoludur.

Cavidin idrak konsepsiyasının mühüm xüsusiyyəti onun şübhəçiliyidir. Şairin yaratdığı İblis, Şeyx Sənan obrazları insan zəkasının gücünə, onun həqiqəti dərk etmək imkanının olduğuna inanırlar. Bununla birlikdə onlar fəlsəfi şübhəçiliyə və inkara aparan, ehtiraslarla və şübhələrlə alovlanan şəxsiyyətlərdir. Cavid şübhənin həqiqətin idrakında rolunu səciyyələndirərək yazır:

«Babam heyfət, anamdır şübhə... əsla
Bilinməz mən kiməm, ey Şeyx vala!
Fəqət pəjmürdə bir, səyyahi-zarim
Şəriətdən, təriqətdən kənarım
Həqiqət istərim, yalnız həqiqət!
Yetər artıq Şəriət və Təriqət.
Qulaq verməm mən əsla bir kitabə.
Pərəstiş eyləməm heç bir kitabə.
Əvət, Quran, Zəbur, İncili-Tövrət
Birər rəya ki, zor təfsiri heyhat!
Birər rəya bütün əlvahi-ələm,
Birər əsanə, cənnət ya cəhənnəm» (1, s.189)

Göründüyü kimi, bu sətirələrdə Cavid dinə, dini inama, müxtəlif dini təriqətlərə öz münasibətini ifadə edir. Özünün dinə qarşı, mövcud dinlərə və din xadimlərinə qarşı tənqidi münasibətini şair bu sətirələrdə də etiraf edir:

«İştə gördünmü din nələr doğurur?
Nə bəlalər, nə fitnələr doğurur?
Din bir olsaydı yer üzündə əgər,
Daha məsud olurdu cinsi-bəşər» (1, s.204)

Xalqının xilasını Cavid milli mədəniyyətin inkişafında, cəmiyyətdə elm və biliyin səviyyəsini yüksəltməkdə, xalqın maariflənməsində, onun dini fanatizm və mövhumatdan azad edilməsində görürdü. Cavid deyirdi:

«Turana qılncdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız: mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət» (1, s.324)

Dünyanın bütün romantikləri insan bədbəxtliklərinin əsas səbəblərindən birini vara, dövlətə, pula aludəçilikdə görürdülər və onları insanlığın başına gələn bütün fəlakətlərin əsas səbəbi sayırdılar. Cavid də bu fikrin tərəfdarı idi və bildirirdi ki, o yerdə ki, qızıl allaha çevrilir, insan insanlığını itirir, onun mənəvi dünyası dağılır, məhv olur. Cavidə görə İblis insanın özündədir və o zaman özünü göstərir ki, onun həyat amalı, məqsədi hakimiyyət, pul, dövlət olur; o zaman ki, yüksək insani hissləri ehtiraslar və kiçik hisslər əvəz edir. «İblis» simvolik-fəlsəfi faciəsində Cavid belə bir fikri təsdiq edir ki, İblis – qızıla, pula, dövlətə hərislikdir və məhz o, həyatda bütün insani, müqəddəs, ədalətli, humanist nə varsa, onları ayaqlar altına salır, məhv edir» (8, s.139). Bu fikri Cavid «Səyavuş» dramında belə ifadə edir:

«Altun, altun!... o hər dərdin dərmanı
Altun pəncəsindən qurtulan hanı?
Çalış cibin dolsun, cahan sənindir,
Ad Şahın olsa da, fərman sənindir.
«İştə yəzdani-pak, iştə Əhrimən!
Hər budur ağladan, budur güldürən!
Bu, divi göstərir mələkdən incə,
Gündüz bunsuz olar qaranlıq gecə» (1, s.397-398)

Cavidin romantizmi onun dahi dramlarında təcəssüm edilmiş əxlaqi-estetik ideali, onun etirazçı şüurunu, işıqlı arzu və istəklərini əks etdirir. Onun insanlıq naminə Xeyri təsdiq və Şəri inkar edən, ədalət və hüquq naminə despotizmə, zülmə, Şərə qarşı çıxan, onu inkar edən əsərləri, qarşımızda arzu etdiyimiz, sevgi, Xeyir və ədalətin hökm sürdüyü gözəllik dünyasının qapılarını açır.

Cavidin dünya romantizminin bütün əsas ideya və prinsiplərini ehtiva edən, milli və bütövlükdə Şərq mənəvi mədəniyyətinin dəyərləri ilə zəngin fəlsəfi-estetik konsepsiyası onun bugün də dünya romantizminin şah əsərləri ilə bir sırada duran ölməz əsərlərinin əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: fəlsəfi-estetik konsepsiya, ideya, romantizm, sosial, əxlaqi ideal, gözəllik, sevgi, həqiqət, Xeyir, Şər, ədalət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958.
2. Гегель Г.Ф. Сочинения. Тт. III, XIII. М., 1959.
3. Теория немецкого романтизма (Сборник статей). Ленинград, 1936.
4. Мирзоева Ш. Роль Ибн Сины в формировании эстетической мысли в Азербайджане. В книге «Торжество разума». Душанбе, 1988.
5. Алышанлы Ш. Романтизм, споры и истина. Баку, 2001.
6. Гельвеций. О человеке. М., 1933.
7. Xəlilov S. Cavid və Cabbarlı, müxtəlifliyin vəhdəti. Bakı.
8. Гаджиев А. Азербайджанский реализм. Баку, 1984.

Эльмира ЗАМАНОВА

ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА-РОМАНТИКА ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Резюме

В статье рассматривается философско-эстетическая концепция Г.Джавида, вобравшая в себя основополагающие идеи и принципы мирового романтизма, его концепция «любви и прекрасного», нравственная философия, идеалы красоты, любви и истины, добра и справедливости, анализируются проблемы добра и зла, духовной красоты и уродства в человеке и человеческих отношениях, поставленные поэтом в его бессмертных творениях.

Ключевые слова: философско-эстетическая концепция, идея, романтизм, красота, истина, любовь, справедливость, социальный, нравственный идеал, добро, зло.

Elmira ZAMANOVA

**PHILOSOPHICAL AND AESTHETICAL CONCEPTION OF
AZERBAIJANI POET-ROMANTIST HUSSEIN JAVID**

Summary

The article considers philosophical and aesthetical conception of the poet-romantist Hussein Javid, in carnated the basic ideas and principles of universal romanticism. His conception of love and the beautiful, moral philosophy, ideals of beauty, love and truth, good and justice are under study. The problems of good and evil, spiritual beauty, ugliness in a man, and human relations, set befor poet in his immortal creations, have been analyzed.

Keywords: philosophical and aesthetic, conception, romanticism, beauty, trough, love, justice, social, moral ideal, good, evil.

Камина МАМЕДОВА
Д.ф. по философии, доцент,
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности

РОЛЬ НЕФТЕПРОМЫШЛЕННЫХ МЕЦЕНАТОВ В КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА*

В статье рассматривается наследие нефтяных магнатов - как азербайджанских, так и иностранных, - развернувших свой бизнес на территории нашей страны в XIX-XX вв. Их исключительность заключалась в «переливе» заработанных на добыче нефти и газе капиталов в культурное и образовательное развитие Азербайджана.

В первой четверти XXI века сценарий практически сохраняется. Однако было бы совсем не лишним вспомнить замечательные примеры меценатства первых промышленников, тем более что Президент Азербайджана Ильхам Алиев и Посол доброй воли ЮНЕСКО Мехрибан Алиева демонстрируют яркие примеры гуманитарной деятельности во имя процветания своей Родины, а также ее позиционирования как созидательного государства.

Новый этап возрождения нефтяной и газовой промышленности в Азербайджане начался в 1993 году - после возвращения к власти национального лидера Гейдара Алиева. Понимая, какую роль играют нефть и газ в политике и экономике современного мира, он выстроил линию нефтяной стратегии: предложил проект, вошедший в историю под названием «Контракт века». Это был необходимый шаг, ибо в последние годы перед распадом СССР и в первые годы образования независимого Азербайджана нефтяная промышленность Республики, как и другие отрасли ее хозяйства, находилась в тяжелом состоянии.

Вокруг проекта «Контракт века» сразу разгорелась борьба, противниками его одновременно выступили Россия и Иран. Пришлось искать компромиссные решения, чтобы добиться соглашения с этими странами. Благодаря умелой дипломатии Гейдара Алиева договоренность с Россией и Ираном была достигнута. Итак, 13 сентября 1994 г. состоялась презентация проекта, а 20 сентября - торжественная церемония подписания контрактов с руководителями топливно-энергетических ведомств США, Великобритании, Норвегии, Турции и России.

Следует отметить, что «Контракт века» «стал благодатной почвой для привлечения крупнейших мировых компаний к совместному освоению и разработке богатых углеводородных залежей в азербайджанском секторе Каспийского моря» (5, с. 122). Проблемы контроля над богатыми нефтяными регионами, основными транспортными путями, строительство новых линий нефтепроводов всегда занимали и продолжают занимать важное место во внешней политике ведущих государств. Поэтому азербайджанский проект заинтересовал практически весь нефтяной мир. Компании многих развитых государств стали вести переговоры об участии в тех или иных азербайджанских нефтяных проектах. Более 130 сервисных компаний из уже названных стран, а также из Франции,

* Məqalə f.e.d. Lala Mövsümova tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Германии, Швеции, Японии, Италии, Португалии, Новой Зеландии и других, развернули активную деятельность на территории Азербайджанской Республики.

Успехи в освоении нефтяных месторождений Каспия не заставили себя долго ждать. Их осязательность сказалась в развитии социально-экономической сферы страны: повысилась покупательная способность населения; открылся путь к промышленному производству, работающему на внутренний рынок.

Каспийский регион превратился в один из центров мировой нефтяной промышленности, а азербайджанская нефть – в гарант благополучия и прогресса грядущих поколений нации. Очевидность правильно выбранной стратегии позволила обратиться и к ресурсам природного газа Азербайджана. Его прогнозные данные - 10 млрд. тонн в нефтяном эквиваленте. Подтверждением явились слова первого вице-президента компании ГНКАР по вопросам геофизики, геологии и разработке месторождений Х.Юсифзаде: «Потенциал углеводородов на больших глубинах: энергетические ресурсы будущего - реальность и прогноз» (10). Таким образом, Азербайджан, известный в качестве нефтяной страны, стал экспортером газа в Турцию, Грузию и Россию. В перспективе, благодаря Южному газовому коридору (2019 г.) газ пойдет в Европу (11).

Активный рост нефтяной и газовой промышленности Азербайджана с конца XX в. повлиял не только на экономическое развитие, социальную сферу и восприятие страны на мировой арене, но и на формирование новой государственной идеологии. С одной стороны, она продолжала опираться на традиционные ценности азербайджанского народа, с другой, - стала адаптированной к современным реалиям, происходящим в цивилизованном мире. Граждане Азербайджана перестали воспринимать себя как представители Востока, в значительной степени отстающие от жителей Запада в области технического развития. Нефтяная стратегия, нефтяные контракты разрушили «Китайскую стену» между Востоком и Западом, азербайджанцы стали ощущать себя равными с европейцами. Бытовая сторона их жизни приблизилась к современным, модернизированным условиям среднего европейца. Однако главное заключается в том, что азербайджанский народ почувствовал некоторую экономическую, социальную и политическую защищенность. Почему перед словом «защищенность» стоит слово «некоторая»? Да потому, что в обстановке продолжающегося армяно-азербайджанского конфликта, оккупации Арменией 20 % территории Азербайджана говорить о настоящей стабильности в государстве сложно. Ибо сознание нерешенного вопроса о возврате земель мешает творческому подъему интеллигенции, гораздо большему раскрытию культуры.

В конце XX в. проблемы нефтяной промышленности Азербайджана освещались лишь в дискуссионной форме на страницах местной прессы, затем они стали объектом исследовательских разработок ученых. Однако во взаимосвязи с национальным искусством дело обстояло проблемно. Хотя интерес к черному золоту существовал всегда. Азербайджанский поэт и драматург Гусейн Джавид в своем произведении «Минувшие дни» (1913 г.) возвел историю нефти в период более ранний – до появления религии Зартушты – пророка огнепоклонников. Он писал о Зартуште: «Было мыслью его до последнего дня человеческий род довести до огня» (3, с. 32).

В 1990 г. в публицистической печати появились исторические очерки Манафа Сулейманова «Дни минувшие», в которых отражена история добычи нефти в начале XX в. Будущие нефтяные промышленники, магнаты большей частью являлись выходцами из бедных семей: начинали свою деятельность с рабочего на нефтяной буровой, «ломали» головы над разработкой новых нефтяных технологий. Когда же их труд стал приносить плоды и они стали крупными промышленниками и магнатами, то не превратились в равнодушных капиталистов. Азербайджанские промышленники считали своим

патриотическим долгом заботиться о своей стране, помогать неимущим, дать возможность способным и талантливым получить достойное образование. Они внесли весомый вклад в развитие национальной культуры - инвестировали в развитие искусства, в образование, медицину, в благоустройство страны (9, с. 33).

В рассматриваемый период в Баку действовали более ста нефтяных компаний, которые возглавляли нефтяные промышленники. Среди них: Гаджи Зейналабдин Тагиев - известный и уважаемый нефтяной магнат России и всего мусульманского мира. Чем же заслужил немеркнущую память и любовь народа сын бедного башмачника Таги, палчигчи - Зейналабдин, в 10 лет начавший свою трудовую деятельность в качестве ученика каменщика? Поменяв профессию и начав нефтяное дело, он твердо уверовал в его успех и не сдавался даже тогда, когда компаньоны, обескураженные неудачами, покинули его. И вот на одной из четырех скважин забил нефтяной фонтан, превративший Г.З.Тагиева в миллионера.

Первым делом Тагиев проложил шоссейную дорогу из города до своего промысла в Биби-Эйбате, удлинив ее до мечети. Так началась его благотворительная деятельность. Он вкладывал деньги в архитектурные застройки, например, в строительство дворца, поражающего своей красотой. В 1921 г. в нем разместился Музей истории Азербайджана. До сих пор он вызывает восхищение своей красотой (9, с.162).

Г.З.Тагиев помогал талантливой молодежи получить образование в вузах Москвы, Казани, Петербурга и в университетах Европы. Он вкладывал средства в строительство школ, оказывал материальную помощь интеллигенции. В 1883 г. Г.З.Тагиев выделил средства на постройку драматического театра (ныне здесь размещился Азербайджанский государственный театр музыкальной комедии имени Ш.Курбанова). В 1909 г. реакционеры подожгли театр, но Г.З.Тагиев отстроил его заново. Благодаря Г.З.Тагиеву были изданы произведения Н.Нариманова – «Надир-шах Афшар» (1899), и С.М.Ганизаде - «Письма Шейда-бека Ширвани» (1898-1900), повести «Страх перед богом» (1906). Благодаря Г.З.Тагиеву была открыта Александрийская женская школа – первая для мусульманок. На собственные деньги Г.З.Тагиев отправлял на обучение в Горийскую учительскую семинарию бедных азербайджанцев и представителей других народов Закавказья. Можно привести бесконечное число примеров благотворительности Г.З.Тагиева. В 1900 г. Нариман Нариманов писал: «...доблестный Гаджи израсходовал на благо нации и своего народа более миллиона рублей» (7, с. 113). Не зря народ Азербайджана считает его отцом нации.

Имя Муртуза Мухтарова вначале больше связывали с развитием нефтяных технологий. Крупный миллионер, нефтепромышленник, способный изобретатель, самоучка, он, как и Г.З.Тагиев, был выходцем из бедной семьи. Свою трудовую деятельность М.Мухтаров начинал с рабочего и дошел до владельца собственной фирмы, производящей бурильные, ремонтные и транспортные работы. Он владел самыми современными для того времени оборудованием, приборами, двигателями. Сам создал модернизированный станок ударного штангового способа бурения, за который получил государственный патент. Это изобретение он назвал «бакинской бурильной системой», однако в мире оно известно как «станок Мухтарова». В период своего появления он был значительно совершеннее всех ранее известных. М.Мухтаров является автором ряда других изобретений. В конце XIX в. он ввел в строй завод бурильного оборудования на Биби-Эйбате – первое в России промышленное предприятие по производству нефтяного оборудования, которое продавалось на российском рынке и экспортировалось за границу.

Большую известность М.Мухтаров обрел в качестве щедрого мецената. Побывав в Венеции, он был очарован ее архитектурой. Вернувшись из поездки, Мухтаров построил в

Баку дворец «Исмаилийе». Дворец был сооружен в духе французской готики, каждый элемент архитектурной композиции его – подлинное произведение искусства. В первые послереволюционные годы в этом здании помещался Клуб «Освобожденная тюрчанка», а затем Дворец бракосочетания – дворец Счастья (6). М.Мухтаров являлся попечителем Бакинского реального училища, Темирхан-Шуринской женской гимназии, почетным членом Общества распространения грамотности и технических сведений среди горцев Терской области, почетным членом Петербургского мусульманского благотворительного общества, учредителем 40 стипендий для высших и средних специальных учебных заведений. М.Мухтаров вкладывал свои средства в строительство школ и мечетей. На его средства во Владикавказе была построена суннитская мечеть. Сегодня это одна из крупнейших мечетей на Северном Кавказе. По мнению экспертов, мечеть, построенная Мухтаровым, – одна из самых богатых в плане внутренней росписи на территории России. Как пишут осетинские историки, «...уполномоченные от суннитского прихода города Владикавказа генерал-лейтенант И.Кусов и полковник И.Шанаев постановили выразить строителю мечети М.Мухтарову от имени всех мусульман Владикавказа искреннюю благодарность и решили назвать мечеть «Джума - мечеть Мухтарова». В Амираджанах действует мечеть, поражающая своей архитектурой и величием, также построенная на вложения М.Мухтарова. С 1890 г. в Мардакянах сохранилась вилла, где ныне располагается дендрарий Академии наук Азербайджана. С именем Мухтарова связаны также многие другие строения в Баку и его окрестностях, а также в городах России и Европы: в Кисловодске, во Флоренции. Все это говорит об активном меценатстве М.Мухтарова (6).

В ряду колоритных, влиятельных фигур конца XIX – начала XX вв. выделяется также нефтепромышленник Ага Муса Нагиев. Он имел огромные прибыли от принадлежавших ему нефтепромыслов, а начинал, как говорится, с нуля. А.М.Нагиев оставил после себя в Баку прекрасные памятники архитектуры, которые до сих пор являются украшением столицы. Среди них – здание бывшего мусульманского благотворительного общества, известного под названием «Исмаиллия» (ныне здесь располагается Президиум Национальной академии наук Азербайджана). Другим даром нефтяного магната явила крупнейшая по тем временам городская больница, которая в настоящее время носит имя А.М.Нагиева. «Исмаиллия» и больница были выстроены в память безвременно умершего от туберкулеза сына А.М.Нагиева.

По данным справочника «Баку и его районы» (1913 г.), А.М.Нагиев являлся почетным попечителем Бакинского реального училища (здание Государственного экономического университета), также возведенного на его средства. Умирая, Ага Муса с горечью заметил: «Отец завещал мне построить сто домов, а я построил только 98, не смог выполнить его наказ». И какие это дома! На средства Нагиева построены: здание немецкой кирхи, где ныне функционирует зал камерной музыки; бывшая гостиница «Новая Европа», в которой сейчас расположен офис российской нефтяной компании «ЛУКОЙЛ», и другие. А.М.Нагиев вложил большие средства в сооружение Бакинского водопровода, делал довольно крупные пожертвования на развитие просвещения. Так, взяв шефство над Бакинской реальной школой, он выделял средства на содержание двадцати пяти детей-азербайджанцев в подготовительных классах. Все это – лишь малая часть великого вклада А.М.Нагиева в дело процветания родного Азербайджана (9, с. 128).

А.М.Нагиев заслуженно пользуется (и будет пользоваться) большим уважением и почитанием своих потомков – всех нас и будущее поколение азербайджанского народа.

Необходимо также отметить, что в Баку действовали и иностранные нефтяные предприятия. Первую иностранную фирму в Баку организовали братья Нобель (1879 г.) –

известные шведские инженера и изобретатели. В Баку они владели нефтеперегонными заводами, нефтеналивным флотом, а также занимались обширной научно-исследовательской деятельностью. На Бакинской нефти Нобели заработали огромный капитал. В 1882-1883 гг. они заложили для своих служащих сад под названием «Вилла Петролеа», который в советские годы стал называться Парком имени Низами. Этот сад разместился посреди заводов с дымящимися трубами и нефтяных резервуаров. При закладке сада выяснилось, что земля здесь отравлена нефтью и другими промышленными отходами, поэтому необходим чернозем. Вскоре из Ленкорани в Баку привезли чернозем, а воду для орошения саженцев деревьев и цветочных кустов доставили из Астрахани. В саду посадили 80 тысяч деревьев и кустов, привезенных из Ленкорани, Тифлиса, Батуми, городов России и Европы, соорудили бассейн с фонтанами, которые предназначались также для хранения пресной воды. Из Петербурга выписали скульптуры, бюсты для сада...

В 1883 г. в Баку было открыто «Каспийско-Черноморское нефтепромышленное общество», принадлежащее французскому банкирскому дому «Бр.Ротшильд». Они владели пакетом акций на 19 десятин в селениях Балаханы, Сабунчи и Романы, а также керосиновым заводом в Баку. Появление Ротшильдов в Азербайджане значительно оживило нефтяную промышленность. Достаточно отметить, что строительство Закавказской железной дороги, соединившей Баку и Батуми, было завершено благодаря займу, предоставленному А.Ротшильдом. В целях завоевания внутреннего рынка были открыты конторы «Каспийско-Черноморского общества» в Нижнем Новгороде, Самаре, Царицыне, Астрахани, а также в Прибалтике, Белоруссии и Польше. Доставку нефтепродуктов в эти регионы водным путем осуществляло торгово-транспортное общество «Мазут», учрежденное А.Ротшильдом в 1898 г. «Мазут» стал крупнейшим нефтеэкспортным объединением, владевшим только в Каспийском море 13 танкерами.

Нобель и Ротшильд стали экспортёрами нефти в Россию, Китай, Японию и Филиппины (1). Закавказская железная дорога и прямое сообщение по Каспию и Волге зародили идею сооружения Баку-Батумского нефтепровода. Американец Герберт Тведл первый сделал попытку реального строительства Каспийско-Черноморского трубопровода с целью самоутверждения как на Абшероне, так и на Кавказе. Идею нефтепровода поддержали: А.Ротшильд, Г.З.Тагиев, И.П.Илимов и С.И.Багиров. А.Ротшильд внес залог на сумму 1 млн. руб. в 4%-ных облигациях внутреннего займа в Петербургское отделение Лионского кредитного общества, а также финансировал работы выдающегося ученого-инженера В.Г.Шухова по подготовке проекта сооружения (2). Итак, 24 июля 1907 г. состоялось официальное открытие магистрального трубопровода Баку - Батуми. Как достижение этот трубопровод сравнивали с Эйфелевой башней в Париже и Транссибирской железной дорогой в России.

Ротшильды, как и братья Нобель, занимались благотворительной деятельностью как в России, так и в Баку. Они вкладывали средства в строительство школ и прекрасных зданий. В настоящее время в одном из зданий располагается Музей изобразительных искусств Азербайджана, в другом - Республиканская прокуратура. Ротшильды были попечителями городских гимназий и коммерческих училищ, помогали еврейским общинам, спонсировали бесплатные мужское техническое училище и женское профессиональное училище, а также вечерние классы.

Благотворительность и меценатство в Азербайджане в период конца XIX - начала XX вв. свидетельствуют о патриотизме азербайджанских магнатов и высокой нравственности иностранных промышленников и банкиров. Как сфера социальной активности меценатство связано с поддержанием и развитием объектов культуры, видов профессиональной

деятельности - искусства, науки, образования, медицины, составляющих культурное достояние и духовное наследие нации.

В настоящий период Президент Азербайджанского государства Ильхам Алиев проводит политику укрепления позиций Азербайджана как в регионе, так и в мире. В результате, нефтяная и газовая организация ГНКР превратилась в глобальную энергетическую компанию, функционирующую в десятках стран мира. SOCAR имеет свои представительства в Грузии, США, Турции, Румынии, Австрии, Швейцарии, Казахстане, Великобритании, Иране, Германии, Украине и Бельгии, а в Швейцарии, Сингапуре, Вьетнаме, Нигерии и других странах учреждены трейдинговые компании. Преобразование ГНКР в компанию, осуществляющую свою деятельность в десятках стран мира, с одной стороны, усилило роль и позиции Азербайджана на международной арене, а с другой стороны, имеет особое значение в более выгодном, рациональном использовании прибыли от нефти (4).

Благодаря Президенту Ильхаму Алиеву была модернизирована инвестиционная политика и стало возможным из накопившейся части средств вкладывать по 5 % на приобретение акций, золота и инвестирование в недвижимость. В соответствии с решением Президента страны, с целью вклада инвестиций Государственный Нефтяной Фонд Азербайджанской Республики (ГНФАР) приступил к приобретению в центральных городах стран Европы и Азии недвижимости офисного типа. За прошедшие годы Ильхам Алиев много сделал для того, чтобы Азербайджан вошел в число самых авторитетных стран мирового сообщества. Одним из важных шагов в этом направлении явилось оказание безвозмездной гуманитарной помощи нуждающимся в ней странам. Наряду с этим во многих зарубежных странах было осуществлено финансирование проектов гуманитарного направления, что способствовало укреплению имиджа Азербайджана в мире как толерантной страны, уважающей гуманитарные, всемирные ценности (4).

Достоинной носительницей духовно-нравственного наследия Гейдара Алиева является первая леди Азербайджана, посол доброй воли ЮНЕСКО и ИСЕСКО, депутат Милли Меджлиса – Мехрибан Алиева. С 2004 г. она возглавляет Фонд имени Гейдара Алиева. Фонд содействует проектам в области образования, науки, культуры, здравоохранения, а также оказывает реальную помощь не только юридическим, но и физическим лицам. Деятельность Фонда выходит за рамки Азербайджана: известны проекты в области образования, культуры, просвещения, строительства в Грузии, Пакистане, России, Франции и других странах. За рубежом, как и у себя на Родине, гуманитарная деятельность Мехрибан ханум имеет высокую оценку. Об этом говорят ее награды: «Золотое сердце», премия за широкомасштабную благотворительную работу, Высший орден Международного благотворительного фонда «Меценаты столетия», Рубиновый крест и другие (8). Представительства Фонда Гейдара Алиева открыты во многих странах мира.

Мехрибан Алиева как личность и как общественно-политический деятель играет исключительную роль в азербайджанском обществе. Она сохраняет и развивает общечеловеческие и национальные ценности, демонстрируя высокие человеческие идеалы и преданность своей Родине. Благодаря ее деятельности многие архитектурные памятники древности - такие, как Девичья башня, Ичеришехер, Дворец Ширваншахов и многие другие, - а также музыкальные произведения (мугам), литературные памятники (Кетаби Деде Горгуд), более поздние выдающиеся произведения культуры заняли почетное место в списке наследия мировой материальной и планетарной культуры ЮНЕСКО. Ежегодный музыкальный фестиваль в Габеле, Международный фестиваль, посвященный творчеству Уз. Гаджибекова, Бакинский Международный фестиваль, пионером которого был Мстислав Ростропович, Бакинский джазовый фестиваль, детские музыкальные фестивали,

Международный фестиваль в рамках проекта «Мир мугама», вечера мугама, альбом «Карабахские ханенде», журнал «Мугам», учредителем которого является Фонд друзей азербайджанской культуры - за всем этим стоит имя Мехрибан ханум Алиевой (8).

Изложенное в статье имеет определенную цель. Как видим, в настоящий период в Азербайджане также функционируют различные нефтяные компании и фирмы, многие из которых возглавляют представители разных государств. Апшеронская нефть по-прежнему в центре внимания мировой общественности. Событием мирового значения является сооружение нефтяного трубопровода, протянувшегося от Баку до Джейхана. Руководители нефтяных компаний стали обладателями крупных капиталов. Думается, что примеры меценатства конца XIX – начала XX вв. не окажутся вне поля их зрения. Тем более, что руководители современного Азербайджанского государства демонстрируют яркие примеры гуманитарного содействия.

Ключевые слова: нефть, газ, нефтяные магнаты, крупный капитал, меценатство, содействие культурному развитию, ГНКР, Фонд Гейдара Алиева.

Список использованной литературы

1. Атаев Т. Ротшильды – на Абшере /Борьба мировых гигантов за бакинскую нефть в последней трети XIX в. /Эхо, Баку, 2012, дата обращения: 15 декабря 2012 г.
2. Газета «Каспий», № 155, Б., 1888.
3. Г.Джавид. Минувшие дни. Баку: Элм, 1982.
4. За последние 10 лет SOCAR превратилась в глобальную энергетическую компанию /дата обращения/ <http://a-r.az/ru/node/2405#.V8cWbdSLS9I/> 23 октября 2013.
5. Мурадвердиев А.Ш. Азербайджанская нефть и капитал /Монография. М.: Известия, 2001.
6. Мухтаров_Муртуз_- _миллионер,_ _изобретатель,_ _нефтепромышленник https://www.ourbaku.com/...
7. Персоналии. Гаджи Зейналабдин Тагиев /<http://www.ksam.org/index.php?mtype=news1&mid=255>
8. Под знаком доброты /Политика/ <http://azertag.az/ru/xeber/987073/> дата обращения: 26 августа 2016.
9. Сулейманов М. Дни минувшие. Баку: Азернешр, 1990.
10. Халилов А. Природного газа в Азербайджане хватит еще на 60 лет /Общественно-политическая газета «Эхо», №173, 24.09.2016.
11. Цурков М. Первые поставки азербайджанского газа в Европу начнутся в конце 2019 года – SOCAR/ <http://www.trend.az/business/energy/2435349.html/> 20 сентября 2015 15:22 (UTC+04:00)

Kamina MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İNKİŞAFINDA NEFT-SƏNAYE MESENATLARININ ROLU

Xülasə

Məqələdə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində neft mesenatlarının Azərbaycanın mədəni həyatında rolu təhlil edilir. Bildirilir ki, ötən əsrin əvvəllərində neft sahəsinin maqnatları Azərbaycanda təhsilin, səhiyyənin inkişafına, yolların çəkilməsi, məscid, yeni formalı binaların tikintisinə xeyli maliyyə vəsaiti ayırırdılar. Məqələdə qeyd olunur ki, hazırda aparılan dövlətçilik

siyasəti nəticəsində bu işlər uğurla davam etdirilir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev və xanım Mehriban Əliyeva Azərbaycan mədəni irsinin qorunması və inkişafına misilsiz humanitar yardım edirlər.

Açar sözlər: neft, qaz, neft maqnatları, böyük sərmayə, məsənətlilik, mədəni inkişafa təşviq, ARDNŞ, Heydər Əliyev Fondu.

Kamina MAMMADOVA

THE ROLE OF OIL-INDUSTRIAL MAGNATES IN THE CULTURAL DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN

Summary

Exploration and production of oil and gas in Azerbaijan has always attracted the local and foreign industrialists. Often, they began their working biography with drillers of oil wells. In primitive plants their work was drenched with sweat and blood. But when the worker achieved the level of an industrialist, he considered it his duty to make an investment in cultural development of Azerbaijan.

At present President of Azerbaijan Ilham Aliyev and the First Lady Mehriban khanum keep traditions of the past. Their humanitarian contribution to the preservation and promotion of cultural heritage is invaluable.

Keywords: oil, gas, oil tycoons, big business, philanthropy, promote cultural development, SOCAR, Heydar Aliyev Foundation.

XALÇALARDAKI SIMVOLLARDA MİSTİK TƏSƏVVÜRLƏRİN İFADƏ OLUNMASI*

Xalca və kilim insanların duyğularını, düşüncələrini, daxili aləmlərini naxışlara, ornamentlərə, rənglərə həkk etdikləri və mənsub olduqları xalqların tarixi və mədəniyyətini əks etdirən bir el sənətidir. İnsanları çox vaxt xalçaların üzərindəki zərif ornamentlər, həndəsi naxışların dəqiqliyi cəlb edir. Məharətlə toxunmuş hər bir xalça onu seyr edən estetik zövqünü formalaşdırır. Bununla belə xalça üzərindəki müxtəlif naxışları ifadə edən simvolların mənasına vardıda onların həm də xalçanın mənsub olduğu xalqın tarixinə, milli mənşəyinə, dini görüşlərinə, adət-ənənələrinə aid məlumatları daşıdığına şahidi olmaq mümkündür. Çünki xalçalardakı naxışların və simvolların hər birinin öz mənşəyi və mənası vardır. Xalçalar həm də hələ qədim dövrlərdən mistik əlamətlərin geniş təcəssüm olunduğu incəsənət nümunələrindəndir. Zaman-zaman xalqların mifik təfəkkür tərz, mistik düşüncələri, kosmoqrafik anlayışları, yaranışa fəlsəfi baxışları xalçalarda sirli rəmzlərlə ifadə olunub. Ona görə də bu sənət növü hər bir xalqın mədəni informasiyasının qoruyucusu və daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir.

Millətlər keçmişdən gələn dəyərlərini qoruya bildikləri, bu milli-mədəni dəyərlərə sadıq qalaraq, yenilikləri mənimsədikləri halda uzun zaman öz varlıqlarını qoruyub saxlaya bilirlər. Bir topluya öz ehtiyaclarını ödəmək üçün mənsub olan həyat tərz, bütün maddi və mənəvi ünsürləri ilə onun mədəniyyətini meydana çıxarır. Xalçaçılıq sənətinin məhz köçəri həyat tərz, keçirən Asiya xalqları, əsasən də türk tayfaları arasında meydana gəldiyi təsdiqlənir. Xalçaların toxunması təbii ki, müəyyən ehtiyacdən doğmuşdur. İlk dövrlərdə onlar köçəri tayfalarda çadırların içini, divarlarını döşəmək üçün toxunurdu. Həmçinin daşıma funksiyasını yerinə yetirən heybə, çuval, beşiklər və s. xalça toxunma sənəti nümunələri insanların məişətində əsrlərlə mühüm rol oynamışdır.

Xalçaçılıq sənəti hər bir xalqın milli-mədəni dəyərlərinin göstəricisidir. Xalçalar bu sənət növü yarandığı dövrdən başlayaraq insanların təkcə maddi ehtiyaclarını deyil, həm də psixoloji tələbatlarını ödəmək üçün toxunurdu. Xüsusilə dini inanclar fəlsəfi düşüncələrlə qovuşaraq insan ruhunu zənginləşdirir və xalçalardakı motiv və kompozisiyaların süjetinə hopurdu. Bu motiv və kompozisiyalar isə dini baxışları, mistik əhval-ruhiyyələri simvolizə edirdi. Qədim dövrlərdə xalçalardakı mistik element və naxışlar ailəni bədbəxtlikdən qoruyacağı, sağlamlıq və xoşbəxtlik gətirəcəyi barədə təsəvvürlərlə əlaqədar olmuş, buna görə də bu simvollar xüsusi yer ayrılmışdır.

Xalçaçılıq həm də dünyagörüşünün ilkin forması olan mifologiya ilə əlaqədar olan sənət növü kimi tanınmışdır. Mistik təsəvvürlərin, ətraf aləmi estetik dərk, bədii təzahür, olan naxışlar qeyd olunduğu kimi, ilk zamanlar məhz sakral xarakter daşıyırlar. Toxunduğu ərazilərin inancları olan totemizm, şamanizm, tanrıçılıq, İslam dinindəki mistik elementlər xalçalardakı simvollarla əks olunaraq, həmin xalqların dini-fəlsəfi dünyagörüşünü inkişafda öyrənməyə kömək edir. Qədim sənət növü olan xalçalardakı süjet və naxışlar ilk növbədə mifoloji dünyagörüşü ilə bağlı olmuşdur. Miflər insanların maddi və mənəvi aləminin, onlar tərəfindən təbiətin mənimsənməsi prosesinin, inkişaf edən bədii fantaziyanın inikası, insan tərəfindən dünyanın spesifik, bədii-emosional formada dərk edilməsi yollarından biri idi. Miflər dünyagörüşünün formalaşdığı ilkin dövrlərdə yarımgerçək-yarım fantastik obrazlar vasitəsilə insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqələri

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Hüseyn Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

haqqında qeyri-müəyyən təsəvvürləri əks etdirməyə, hissi, əyani formada aləmin hadisələri arasındakı bu ümumi əlaqələri açmağa çalışırdılar. Rus filosofu A.F.Losev “Antik estetik tarixi” əsərində Antik dövr mifologiyasının sosial mahiyyətindən bəhs edərək yazır: “Bu cəmiyyətdə meydana gələn bitkin mifologiya ilkin, natamam və xaotik, instinktiv-emosional, kortəbii və formasız animizmdən son dərəcə uzaqdır. İbtidai icma mifologiyası – antik estetikanın ən ilkin tipi və ən ilkin mərhələsidir” (10, s.98).

Xalçalardakı elementlərin bir çoxu məhz hər bir xalqın mifoloji və dini dünyagörüşündən irəli gələn obraz və simvolların əksidir. Buna görə də xalqların dini inanclarının dəyişməsi bu naxışların kəsb etdiyi mənələrdən də təsirsiz ötürməmişdir. Onlardan bəziləri öz ilkin mənələrini saxlamış, bəziləri isə transformasiyaya uğrayaraq yeni məna kəsb etməyə başlamışdır.

Bu gün xalq tətbiqi sənətində «milli ornamentlər» kimi tanıdığımız etnik tərtibat ünsürlərinin bir çoxunun semantikasında məhz əcdadlarımızın qədim mnemonik simvolları, damğa və rəmzləri, əlifba işarələri vasitəsilə kodlaşdırıb-ötürdükləri informasiya dayanmaqdadır. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, damğalar, rəmzlər və onların törəmələri olan etnik ornamentlər konkret xalqın milli tarix və mədəniyyətinin, miqrasiya və integrasiya proseslərinin öyrənilməsində mühüm informasiya mənbəyidir (9, s.16).

İlk vaxtlar tanınma-fərqləndirmə, mülkiyyət nişanı, nəzərlik (*gözqaytarma*) xarakteri daşıyan, böyük hissəsi isə Göytürk əlifbası qrafemlərinin prototipi sayılan bu nişanlar zaman keçdikcə ilkin semantikasını itirmiş, türk xalqlarının tətbiqi sənətində «xalı-keçə kriptogramları» ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Çünki üzərinə damğa işarələri toxunan qədim xalçalar, kilimlər, palazlar və s. sənət əsərləri məişət avadanlığı olmaqdan savayı təkcə ayrı-ayrı sosial qrupların – ailənin, nəslin, tayfanın deyil, bütöv xalqın etnik tarixinin daşıyıcılarıdır. Bir zamanlar hər bir tayfa, nəsil toxuduqları xalça məmulatında yaşanan tarixi sonsuz qayğı və ehtiramla ilmələrə köçürmüş, həmin informasiyaları gələcək nəsillərə çatdırmışlar. Demək olar ki, türk xalqlarına məxsus çoxsaylı damğa işarələrinə və onların yüzlərlə variantına qədim və müasir tətbiqi sənət nümunələrində rast gəlmək mümkündür. Üzərində inanc rəmzinin, nəzərliyin, tayfanın və ya nəslin damğasının təsviri olan xalçalar yerə sərilirdi, evin, alaçıqın divarlarından asılırdı. Bu baxımdan, Göytürk əlifbasını, ortaq damğa işarələrinin semantikasını bilmədən qədim tayfa və tayfa birliklərinin yaranma tarixini, onların əski inanclarını və yaşam tərzlərini, mifoloji təsəvvürlərini «deşifrə etmək» olduqca çətinidir (9, s.27).

Xalça digər türkdilli xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan xalqının məişətində də məxsusi bir yer tutur. İndiki Azərbaycan ərazisində və qonşuluqda yaşayan qəbilələr müxtəlif dövrlərdə totemləri olan müxtəlif heyvanlara sitayiş edirdilər. Totemizmdə insanlar hər hansı bir heyvan ya da bitki növü ilə qan qohumluqlarının olmasına inanırdılar.

O dövrdə insanlar öz totemlərini ibtidai yolla toxuduqları xalçalara da salırdılar. Bunlardan qoç, əjdaha, at, maral, dəvə, tovuz quşu, xoruz, çalağan, kəklik, həştərxan toyuğu, tutuquşu, sərçə, bülbül, qoşa quş (üz-üzə dayanan iki quş) ornamentlərini misal çəkə bilərik. Burada qoç, əjdaha, xoruz ornamentləri daha qədimdir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu təsvirlər o dövr üçün (Zərdüştlük dininə qədərki dövr) naxış yox, İlahi varlıqların şəkilləri idi. Bunların naxışa çevrilməsi daha sonrakı dövrlərin məhsuludur. Bu rəsmlərin və onların elementlərinin piktoqrafik məzmunundan xəbərsiz olanlar onları naxış, ornament adlandırırlar (5, s.100).

Xalçalarda təsvir olunan ikonoqrafik simvolların çoxu qədim dövrün atəşpərəstlik ayinlərinin mirasıdır və zoomorf və ya nəbati xarakterə malikdir. Adətən onlarla bəzi magik inanclar əlaqədardır ki, bu və ya digər heyvanın və ya bitkinin təsviri qoruyucu funksiya daşıyır: müdafiə edən, bəd təsirlərdən qoruyan, insanın hamisi ola bilər (4, s.15).

Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərində maqların mifik təsəvvürlərində alıcı quşlar Orta Dünya ilə İlahilərin Dünyası arasında vasitəçi rolunu yerinə yetirir, ölən insanların ruhlarını qaranlıq dünyaya çatdırırdılar. Bu, insanların ruhlarının bədən öldükdən sonra əbədi yaşaması

fikrinə əsaslanırdı. İnsanların bədəni öldükdən sonra onların ruhlarının əbədiyyə qovuşması fikri əksər dinlərdə əsas mistik və fəşəfi baxış kimi mövcud olmuşdur.

Zərdüştiliyin yayıldığı ərazilərdə toxunan xalçalarda əks olunan naxışların əksəriyyəti atəşpərəstliklə bağlı olmuşdur. Xüsusilə bu dövrdə toxunan xalçalardakı quş təsvirləri Xeyrixahlıq tanrısı Ahura Mazdanın simvolu hesab edilirdi. Zərdüştiliyin yayıldığı ərazilərdəki xalçalarda həyatı oyandırma rəmzi olan, qoruyucu funksiyalar aid edilən xoruz təsvirlərini də tez-tez görmək mümkündür. Qədim dövrlərdə insanlar müxtəlif quş fiqurları düzəldərək, bu fiqurların onların həyatında mistik mənə daşıdıqlarını iddia etmiş, onlara qoruyucu funksiya vermişlər.

Şirvan toxuculuq məktəbində “Namazlıq” xalçalarında mehrab hündürlüyündə toxunan quşlar ruhların göylərə çatdırılmasında vasitəçi rolunu simvolizə edərək dini-mistik təsəvvürləri ifadə edir.

«Qaraqaşlı» Quba xalçalarında da toxunan quş təsviri müqəddəs mənə daşıyır. Məlumdur ki, quş mistik aləmin simvolu kimi ölümdən sonra insanların ruhunu əbədiyyətə çatdıran vasitəçidir. O əbədilik simvolu hesab olunur. Bu ornamentli xalçalar ənənəvi olaraq kiçik ölçüdə, əsasən namazlıq xalça kimi toxunurdu.

Quşlara müqəddəs keyfiyyətlər aid edilirdi, belə ki, əvvələn onlar göy və yer arasında uçmağı bacaran səma məxluqları idilər, ikincisi, tarlalarda kiçik ziyanvericiləri məhv etdikləri üçün əkinçi-cütcülərin köməkçiləri idilər. Quş təsvirləri içərisində ən çox rast gəlinən qüdrət və hökmdar ləyaqətini simvolizə edən qartal təsviri idi. Ona bəd nəzərdən qorumaq bacarığının aid edilməsi sonra gələcək inkişafını eyni zamanda iki tərəfə baxan ikibaşlı qartal-şahanə quş təsvirində tapdı. Qartalla bağlı süjetə xüsusilə ən çox Qafqaz bölgəsində toxunan xalçalarda rast gəlinir. Sonralar bu yırtıcı quşun təsviri qoruyucu tilsim mənası kəsb etməyə başladı. Həmayillərdə qartal çox vaxt dimdiyində mirvari ilə və ya aypara şəkilli sırğalarla təsvir olunurdu (4, s.15).

Türk xalqlarından olan oğuzlar öz ulu əcdadlarının qartal, qırğı və mifik Umay (Humay) quşu ilə əlaqəli olduğunu irəli sürmüşlər. Buna görə də qədim dövrlərə aid bir çox incəsənət abidələrində quş təsvirləri çoxluq təşkil edir.

Qədim Şumer və Aratta dövlətlərinin qadın ilahəsinin - İnannanın əski türk variantı olan Humay Ana (Umay Xatun, Umay ene, May enesi, May Ana və s.), inanclara görə Tanrı/Tenqri xanın ömür-gün yoldaşdır və körpələri, döyüşçüləri, ailəni, eləcə də İlahinin Yer üzündə təcəssümü olan xaqan xatunlarını himayə edən xeyrixah ilahədir. Miflərə əsasən, dünyanın yaranışı da Humay Ananın adı ilə bağlıdır (9, s.161).

Folklorşünas A.Nəbiyevin A.Şükürova istinadən verdiyi mifdə maraqlı təsvirlə rastlaşırıq. Dünyanın yaranması haqqındakı həmin mif mətnində göstərilir ki, Yer üzünün tamam suya qərq olduğu, sudan başqa heç nəyin görünmədiyi zamanda Allah-Təala çox da böyük olmayan, ancaq qıvrıq, sağlam, ağıllı bir quş yaratdı. Ona bakirə qız gözəlliyi verdi. Adını Humay qoydu. Allah Təala Humaya tapşırırdı ki, ərzi örtən su üzərində gecə-gündüz qanad çalıb dünyanı dolaşsın. Suyun harda azaldığını, harda durulduğunu, harda bulandığını gəlib ayda bir dəfə ona xəbər versin. Humay ərzdəki ilk torpağı, ilk ağacı və deryadakı balıqları belə yaratdı. Humayın yaratdığı həmin dünya bu gün gördüyümüz gözəl və böyük torpaqdır» (söyləyəni: Əfruz xanım Seyfəlcəmal qızı Durdiyeva, Dərbənd, 1983-cü il). Mifdə yaratmaq Allaha xas xüsusiyyət kimi təqdim olunsada, hadisələrin yekununda yer, bitki və balıqları meydana gətirən qüvvə Humay sayılır (6, s.40).

Xalçalarda ən çox rast gəlinən təsvirlərdən biri də tovuz quşudur. Onun təsviri çox vaxt günəş ilahəsinin emblemi kimi istifadə olunurdu, bundan əlavə hesab edilirdi ki, tovuz quşu gələcək bəlanı görə və ondan qoruya bilər (4, s.16).

Xalçalarda mifik heyvanların, məsələn, simurq və əjdahanın təsviri də müəyyən mənaları simvolizə etmişdir. Xalça üzərində bu fiqurlar o qədər sxematik və stilizə edilmiş şəkildə icra edilirdi ki, ilk baxışda onların simvolizə etdikləri mənəni çox çətinliklə başa düşmək olur.

Sehrli quş olan simurqun əbədilik simvolu daşdığı da nəzərə çatdırılır. Bu mifik quşa hər hansı hücumdan qorumaq kimi güclü imkanlar aid edildiyi üçün onun təsviri çox vaxt namazlıq xalçaların kənar haşiyələrini bəzəyir. Simurq quşunun təsviri olan haşiyənin ornamenti ardıcıl xətlə düzülərək, istənilən bəla və qəsddən qoruma xarakteri kəsb edir (4, s.16).

Tədqiqatçı alim A.Qurbanov “Damğalar... rəmzlər, mənimsəmələr” kitabında yazır ki, qədim türklərin mifik təsəvvürlərində qoç təsviri sakral rəmzlərdən biri sayılırdı. Qoç bir tərəfdən «bolluq» və «bərəkət» bildirir, digər tərəfdən isə vəfat etmiş insanların ruhlarını Tanrı məkanına çatdıran müqəddəs canlılardan hesab edilirdi. Tanrıya kəsilən qurbanlar arasında ağ atla yanaşı, ağ qoçun da xüsusi dəyəri vardı (9, s.38).

Müvəffəqiyyət gətirmə simvolu olan qoyun və keçi həm də çoxdan gözlənilən yağışın yağması ilə assosiasiya olunurdu. Bundan əlavə “Buynuz” adlı xalçalarda qoyun və ya öküz buynuzunun stilizə edilmiş təsvirləri mərdliyi, qoçaqlığı simvolizə edirdi. İnsanların təsəvvürlərində tanrılar, divlər, mifik qəhrəmanlar çox zaman buynuzlu şəkildə canlanırdı.

Məlum olduğu kimi, qədim dövrlərdə Orta Asiyada, Yaxın Şərqdə və Azərbaycanda buynuzlu heyvanlara-qoyuna, öküzə, keçiye və s. müqəddəs kimi sitayiş edirdilər. Övvəlcə əkinçiliklə, məhsulla, sonra totemizmlə, daha sonra isə astronomik anlayışlarla əlaqədar buynuz müxtəlif təsəvvürləri və simvolları ifadə edirdi.

Güç və kişilik mənbəyi hesab edilən öküz eyni zamanda “səma qüvvələrini” simvolizə edir, su və əkinçilik tanrısını təcəssüm edirdi (3, s.170).

Dərviş-mistiklərin son zamanlara qədər yanlarında gəzdirdikləri əşyalar arasında böyük əyri buynuz da var idi. İndinin özündə də Azərbaycanın bir sıra rayonlarında bəzi mövhumatçı insanların hasarlarında kişilik və güc simvolu kimi buynuzlu heyvan başı asılır. Bu sözsüz ki, magik təsəvvürlərdən hasil edilmiş mistik-simvolik düşüncələrlə əlaqədardır (3, s.172).

Ucları bir-birinə yaxınlaşmış şəkildə olan aypara şəkilli buynuzlar isə o zamanlar müqəddəs hesab edilən, yağış və sərinlik bəxş edən ay planetinin simvolik təsviri idi.

Azərbaycanın xovsuz xalçalarında rast gəlinən S-şəkilli elementi Azərbaycanın xalq rəssamı L.Kərimov suyun və suyu simvolizə edən əjdahanın rəmzi obrazı hesab edərək yazır: “Bu qeyri-adi və orijinal element məzmunca mifoloji xarakter kəsb edir. O Uzaq Şərq və Azərbaycan xalqı da daxil olmaqla türk xalqlarının tarixi əfsanələrində, eposunda və təsviri və dekorativ incəsənətində çox rast gəlinən əjdahanı təsvir edir. Bir daha yada salaq ki, S-şəkilli element Orta Asiya, Yaxın Şərq və xüsusilə Azərbaycan xalqlarının təsviri və dekorativ incəsənət əsərlərinin naxışlarında həm qədim zamanlarda, həm də Orta əsrlərdə suyu təsvir edirdi və simvolik və magik element hesab olunurdu. Məlum olduğu kimi, suya sitayiş qədim dinin - animizmin formalarından birinin təzahürü idi. Azərbaycan xalqının suda fəla baxmaq, yola çıxan adamın ardınca su atmaq, qəbrə su səpmək, su bağışlamaq kimi ənənələri mövcud idi. Torpaq, su, hava, od kimi dörd həyati əhəmiyyətli ünsürdən biri hesab edilən su dini xarakterə malik olmasa da, onunla bağlı ayinlər belə şəkil aldı. Qədim zamanlardan Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın dekorativ sənətinin bütün sahələrində ördək təsviri, boynunda S hərfi şəklində naxış olan quşlar, bulud, yunan incəsənətində meandra adlanan “ılanqac”, həmçinin dalğavari və düz xətlər, əjdahanın təsviri kimi dekorativ elementlər geniş yayılmışdı. Bütün bu elementlər simvolik mənə daşıyır və su kultu ilə bağlı dini inancları və mərasimləri əks etdirir...Əjdaha –bir çox qədim xalqların folklorunda və dekorativ sənətində çox böyük əhəmiyyətə malik fantastik heyvandır. E.ə. Çində və Türkünstanda əjdaha su tanrısı, həmçinin zəmilərin keşikçisi hesab olunurdu. Qədim Yunanıstanda əjdaha Şər və Xeyir qüvvələrini, Misirdə isə zülmət və qaranlıq təcəssüm edirdi” (3, s.200).

Xalçalardakı əjdaha ornamentini hava və su ilə bağlı olduğu üçün «bulud» da adlandırırlar. L.Kərimov “Azərbaycan xalçası” kitabında yazır: “Qədim Çin və Türkünstan incəsənət əsərlərində S hərfini xatırladan naxış elementlərinə rast gəlinir. Onları həmçinin qədim Yunanıstanın,

Romanın, Assuriyanın, Misirin, bəzən hətta İranın dekorativ incəsənət abidələrində görmək mümkündür...

Azərbaycan xalça toxucuları arasında “qarmaq”, “qıynaq”, “çəngəl”, Türkmənistanda “tazıquyruq” adı ilə geniş yayılmış bu qarmağaoxşar (S S) elementləri adətən təsvir edilən heyvanların boynunda, bədənində və ya quyruğunda yerləşirlər. Bəzi sənətsüenaların fikrincə, bunlar səs simvollarıdır. Biz əvvəlcə qeyd etmişdik ki, bu elementlər əslində su, yağış və s. kimi təbiət hadisələrini təcəssüm etdirən buludun simvolik elementi idi. Bu simvol insan həyatı üçün və məişətdə çox vacib olan təkə su anlayışı ilə deyil, həm də mifik obrazla - əjdaha təsviri ilə bağlı idi. Atəşpərəstlərin və astrokult tərəfdarlarının etiqadlarına görə əjdaha dağların, buludların, ilin yaz fəslinin, həmçinin su ilahəsinin hökmdarı idi. Bunun əsasında təsdiq etmək olar ki, S hərfini xatırladan qarmağabənzər elementlər miflərə əsasən səmada üzən buludları təcəssüm etdirərək, yaxınlaşdıqda müxtəlif heyvan şəkilləri alan, üfiqdə üzən buludların, eyni zamanda dağların hökmdarı-əjdahanın simvolu hesab edilirdilər” (2, s.128).

Xalça sənəti üzrə mütəxəssis Zərif Mehdi isə “Xalçalar” məlumat kitabında S-şəkilli elementin əjdahanın stilizə edilmiş təsviri olduğunu göstərməklə bərabər hesab edir ki, quzu, qoyun kimi ev heyvanları buynuzların şərti təsviri olan “S” simvolu şəklində təsvir oluna bilirdilər. Bunlar daha çox Anadolu, fars və Qafqaz xalçalarında mərkəzi sahənin və haşiyənin boşluqlarını doldurmaq üçün istifadə edilirdi (4, s.16).

Bu “S”-şəkilli elementə Qarabağın “Vərnə” xalçalarında da rast gəlinir. O mifoloji xarakter daşıyaraq əjdahanı stilizə edilmiş formada ifadə edir, sehrli mənə daşıyır. Qeyd etdiyimiz kimi, bir çox ədəbiyyatlarda əjdaha su tanrısı olaraq suyun magik elementi sayılır. Xalçalardakı əjdaha elementinin bəzən də evin, ailənin, tayfanın qoruyusu mənasını daşıdığı da göstərilir.

Azərbaycan, Orta Asiya, Yaxın Şərqi xalçaçılıq sənətində rast gəlinən “Bəndi-rumi” kompozisiyasını tora bənzər müxtəlif formalı şəbəkələr təşkil edir. Azərbaycanın xalça sənəti üzrə mütəxəssisi L.Kərimov yazır ki, qədim zamanlarda insan ona fayda gətirən heyvanlara sitayiş edirdi. Onlardan bəziləri hətta totemə çevrilirdilər. Güman etmək olar ki, “Bəndi-rumi” kompozisiyası arı pətəyi forması ilə əlaqədardır. Arılar nə zamansa müqəddəs hesab olunurdular və hətta mümkündür ki, onlara totem kimi yanaşırdılar (2, s.108).

Xovsuz xalçalarda arabir nisbətən real səpgidə toxunmuş insan fiquru, quş, at, dəvə və it təsvirlərinə də rast gəlik. Maraqlıdır ki, hazırda xalq arasında elə bir əməli əhəmiyyətə malik olmayan it də uzaq keçmişdə əcdadlarımızın həyat və məişətində mühüm rol oynayaraq müqəddəs heyvanlardan sayılmışdır (1, s.63).

Həndəsi naxışlar içərisində diş-diş xaç kimi tanınan svastika simvolu da maraq doğurur. Bu simvolun mənşəyi Hind-Avropa xalqlarının cəmləşmə dövrünə, uzaq keçmişə gedib çıxır. Hind-avropalıların əksəriyyətinin etiqadı politeizm idi; onların inanclarına görə tanrılar səmada yaşayırdılar. Qədim tayfaların daimi köçəri həyatını nəzərə alsaq, səma onlar üçün yeganə davamlı oriyentir rolunu oynayır. Svastika spiralvari sarınmış şüaların çıxdığı səmanın mərkəzini ifadə etməklə dini görüşlərlə bağlıdır. Bu simvolda çox güman ki, bürclərlə əhatə olunmuş günəş təsvir edilmişdir. Ya da son zamanlarda daha çox gündəmdə olan hipotezalara əsasən havaya qalxan quşların axının şərti təsvirini görürük. Fars bölgəsində svastika əsasında bir çox xalçalarda kompozisiyanın mərkəzində yerləşən səkkiz bucaqlı ulduzun simvolu yaradılmışdır (4, s.18).

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, ikin olaraq xaçabənzər naxış, sonra isə “svastika” və onun müxtəlif variantları günəş təsvirlərinin ifadəsi idi. Qədim insan günəşi nöqtə kimi təəvvür edirdi. Buradan müxtəlif tərəflərə şüalar yayılır və “xaç” formasını yaradırdı. Hərdən bu simvol əbədi həyat simvolu kimi başa düşülürdü. “Svastika”nın ibarət olduğu dörd çıxıntı isə dörd ünsürlə əlaqələndirilirdi.

Orta Asiya və Azərbaycanda toxunan xalçalarda “alamuncuq” adlanan elementin bəd nəzərdən qorumaq funksiyası daşdığı hesab edilir. Bu horizontal və ya şaquli istiqamətdə uzadılmış

nöqtələr və ya müxtəlif formalı xırda güllərin yaratdığı cərgədir. Üzüm yarpağı isə cənnətin simvolik mənasını ifadə edirdi.

Mistik süjetə malik xalçalara Cənubi Azərbaycanın Təbriz xalçıları tipinə aid edilən “Ovçuluq” xalisını da nümunə göstərmək olar. Bu xalçalarda ağac və kollar arasında insan və heyvan fiqurlarından ibarət kompozisiya vasitəsilə ov səhnələri təsvir olunurdu.

Qədim türk tayfaları arasında ov böyük əhəmiyyət kəsb edən magik mərasim idi. Zaman ötdükcə tədricən ov öz mahiyyətini dəyişərək əvvəlcə “çirgah” və ya “kollektiv ov” adlanan yarım-magik mərasimə, sonra isə dəbdəbəli əyləncəli mərasimə çevrildi. Məlum olduğu kimi, türk tayfaları həddən çox totemə malik idilər. Onlardan ən vacibləri isə ov quşları idi. Bu bir daha ovun magiya ilə bağlı olduğunu sübut edir (2, s.122).

Azərbaycanda toxunan “Bəhmənli” xalçasındaki naxışların müəyyən tayfanın totemi olan tısbağanın stilizə edilmiş şəkli olduğu zənn edilir.

Təbriz rəssamlıq məktəbinə aid edilən “Ağacılı” xalçasının kompozisiyasını təhlil edən Azərbaycanın xalq rəssamı L.Kərimov buradakı kompozisiyanın yaz və payız, çiçəkli yaxud meyvəli ağaclardan, sərv, söyüd, salxım söyüd və digər dekorativ ağaclardan ibarət olduğunu qeyd edərək hesab edir ki, qədimdə bu kompozisiyaların süjetləri hansısa əfsanəvi hadisələr, məhəbbət səhnələri, mifoloji, hərdən isə dini və ya dini-fantastik (sitayış mərasimləri, cadugərlik, ovsun və s.) idi. Məlum olduğu kimi, Orta Asiyada, Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda zeytun ağacını, çinarı, tut ağacını, əncir ağacını, üzüm tənəyini ilahiləşdirirdilər. Ağac-
ların xüsusiyyətləri - əyilmiş, şaxələnmiş gövdə fəvqəltəbii hadisə hesab edilir və pərəstiş doğururdu. Salxım söyüd, məsələn, məhəbbət simvolu idi, palıd - güc və kişiliyin təəcəssümü idi, nar ağacı isə bolluq və uğuru simvolizə edirdi. Təbii ki, azərbaycanlı sənətkarlar, xüsusilə xalça ustaları yaratdıqları əsərlərdə bu simvolik obrazlardan istifadə edirdilər. Ağac-
ların xalça üzərindəki təsvirləri stilizə olunmuş olurdu (3, s.252).

Qədim türklər totem saydıqları ağacları ulu əcdadlarının anası bilir, onlara sitayiş edirdilər. Tarixi mənbələrə görə, hunlar da belə ağaclara tapınır, onlara qurban kəsirdilər. Ağac kultu oğuz boyları arasında da geniş yayılmış, bu inanc müəyyən damğa işarələrinin və s. yaranmasına və yayılmasına öz təsirini göstərmişdir. Tanrıçılıq inancında qismən totem çərçivəsindən çıxan Dirilik Ağacı arxetipi kosmoqonik məzmun baxımından daha da inkişaf etdirilmiş və paralel olaraq Tenqri xanın səlahiyyətlərini nümayiş etdirən simvola çevrilmişdir (9, s.164).

Tarixən Azərbaycanda bütün xovlu və xovsuz xalçaların, məişət əşyalarının üzərində əksini tapmış simvollar hər bir xalça qrupundan, eyni zamanda toxucuların fərdi yaradıcılıq imkanlarından və fantaziyalarından asılı olaraq dəyişikliyə məruz qalmışdır. Qazax-Borçalı bölgəsinin xalçalarının simvollar aləmi bu torpaqlarda yaşamış insanların təbiətə münasibətini, onların təsərrüfat həyatını, məişətini, adət-ənənələrini ifadə etmişdir. Burada toxunan xalçalar daha çox həndəsi kompozisiyaları ilə yadda qalır. Bu xalçaları dünyada məşhurlaşdıran, onların təsirliliyi, qədimliyi, genetik mənsubiyyətinin və bədii quruluşunun sabitliyidir. Bu xalçaların gücü, enerjisi, cazibəsi onların daha çox bitkin mistik, ezoterik, sakral anlamlı lakonik fikirləri əks etdirən rəmzlərdən təşkil olunmasındadır (7).

Əslində hər bir xalqa, hər bölgəyə məxsus xalçaların uzun əsrlər ərzində bir milli ənənə kimi nəsil-dən-nəslə ötürülən özünəməxsus rəngləri, naxışları vardır. Hər bir elementin öz dili və anlamı vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, xalçalar insanların mistik düşüncələrinin əks olunduğu əsas sənət növlərindən biridir. Məsələn, türk xalçalarında stilizə edilmiş heyvan fiqurları totemlərin izlərini daşıyır. Çəngəl şəklindəki uğur və bərəkət simvolları, ilan və əjdahalar, quşlar, ulduzlar, daraq, dırmıq, dolça kimi əşya motivləri inanc simvolu xarakteri kəsb edir.

Türk xalçalarında rast gəlinən ulduz elementləri müxtəlif mənalar daşıyırmışdır. Xüsusilə Səlcuq xalçalarında səkkizguşəli ulduz insanın doğuluşundan ölümünə qədər keçdiyi həyat yolunu, taleyini ifadə edirdi. Xalça və kilimlərdə çox işlənən bu naxış xoşbəxtlik və sonsuzluq

mənası da daşımışdır. Hesab edilir ki, ulduz elementi onu toxuyan bir sıxıntı keçirdiyini, fərəhlənmək üçün bir yol, bir tilsim axtardığını ifadə etmişdir. Ona səriləcək yerə bir xoşbəxtlik gətirməsi arzulanan bir tilsim kimi baxılmışdır. Beşguşəli ulduzun beş rəqəmi kimi mükəmməllik ifadə etdiyi və qoruyucu mələyi təcəssüm etdirdiyi barədə baxışlar mövcuddur. Həmçinin sufilikdə beşguşəli ulduzun beşguşəli forma ilə əhatə olunmasından alınan təsvir kamil insanı simvolizə edir. Kilimlərin, heybələrin üzərində bərəkət simvolu olan qoç buynuzu, pislikləri uzaqlaşdırmaq niyyəti daşıyan tikan, nəzərdən qorumaq məqsədi ilə toxunan göz motivləri mistik düşüncənin timsalıdır.

İslam dininə etiqad edən xalqlara məxsus xalçalardakı naxışlar abstrakt xarakterə malik olmuşdur. Onlar müəyyən mənada ilk baxışdan anlaşıla bilməyən gizli məna daşıyır. Lakin həmin xalqların tarixi keçmişini, uzaq mədəniyyətini və mənəvi həyatının bir çox cəhətlərini araşdırmaqla bu simvolların mənaları açmaq mümkündür. Asiya bölgəsində İslamın yayıldığı xalqların toxuduqları xalçalardakı bəzi simvolların mənası uzun illər ərzində yaddan çıxaraq unudulurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda tədqiqatçılar onların araşdırılması ilə məşğul olurlar. Lakin simvollar, işarələrə xüsusi əhəmiyyət verilən, ideoqrafik yazıya malik Çində isə bir çox abstrakt simvolların gizli mənaları bu gün də unudulmamışdır. Çinlilərin xalçalarında adətən monoxrom fon üzərində süjetlərin verilməsi diqqəti daha çox cəlb edir. Bu isə xalçalarda bir daha onları toxuyan xalqların inanclarının, həyata baxışlarının, dünyagörüşlərinin, keçirdikləri həyat tərzinin əks olunduğuna dəlalət edir.

Çin xalçalarında daha çox rast gəlinən motiv – bu xalqda mifik heyvan hesab olunan, xoşbəxtlik gətirən, çaylara və yağışa hamilik edən əjdahanın simvolik təsviridir. Bibliya süjetlərinin təsir altında əjdahanın (ilanın) şəri simvolizə etdiyi Qərbi-Avropa ənənəsindən fərqli olaraq, Uzaq Şərq mədəniyyətlərində əjdaha fiquru həmişə xoşbəxtliklə assosiasiya olunur (4, 20).

Yaxın Şərq xalçalarında əjdaha S-şəkilli simvolla, Çində toxunan xalçalarda iri başlı, böyük çənəli, ilanbədənli heyvan kimi təsvir olunurdu.

Bu bölgənin xalçalarında şiri xatırladan iri heyvan şəklində verilən Fo itinə də əhəmiyyətli yer verilirdi. Bu simvolun mənşəyi dini köklərə malikdir. Ənənəvi rəvayətə əsasən mifik it Buddanın yuxusunu qoruduğu üçün onun təsviri həm məbədlərdə, həm də adi evlərdə qoruyucu tilsim (dua) kimi qoyulurdu. Özünün qoruyucu funksiyalarına görə böyük şöhrət tapan simvola tez-tez Çin xalçalarında rast gəlmək mümkündür. Müqəddəs insanın doğulmasına himayəçilik edən və hikmət simvolu olan taydişin təsviri son dərəcə mistik əhəmiyyətə malikdir. Nəhayət simurqun təsviri Çin inanclarına görə sülh və sərvət gətirir (4, s.21).

Çin xalçalarının naxışlarında həm Çin mədəniyyəti üçün xarakterik olan kollektiv dəyərləri, həm də fərdi məziyyətləri ifadə edən müxtəlif motivlərə rast gəlinir. Çin xalçalarında mistik əlamətləri ifadə edən təsvirlər arasında geniş yayılmışlardan biri də qoruyucu xüsusiyyətlərə malik, təmizlik simvolu olan mirvaridir. Çin inanclarına görə bədbəxtlikdən müdafiə edən artemiziya yarpağının təsvirləri də onların toxuduqları xalçalarda təsvir olunmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, xalçalardakı simvollar həm də onların məxsus olduğu xalqların dini inancları ilə bağlı olaraq mistik xarakter daşımışdır. Məsələn, Çin xalçalarındakı ikonoqrafik simvollar buddizmin, daosizmin, konfusiçiliyin dini görüşlərinin təsirini əks etdirir. Buddizmin və daosizmin müxtəlif mərasim ənənələri xalçalardakı simvolları formalaşdırır.

Daosizmin kosmoqrafik təəvvürlərindən daxildən bir tərəfi adətən “yan”ın prinsiplərini ifadə edən sarı rəngdə, digəri isə “in”in prinsiplərini ifadə edən tünd, ən çox göy rəngdə hissələrdən ibarət dairəni təmsil edən “in” və “yan”ın məlum təsviri götürülmüşdür. Bu simvolda daosizmə inananların fikrincə, bütün aləmin quruluşunun kökündə duran dualizmin ümumi əsasları sintez olunur. “In” və “yan” kimi dünya başlanğıclarının sintezindən ilk beş element yaranır: torpaq, od, metal, su və hava. “Yan” simvolu kişi aktivliyi ilə eyniləşdirilir, “in” isə qadın passiv başlanğıcına uyğun gəlir (4, s.22).

Atəşpərəstliyə etiqad etmiş xalqların incəsənət əsərlərində rast gəlinən əsas təsvir isə butadır. Yaxın Şərq, Orta Asiya, Azərbaycan, İran, Hindistanda xalq sənətinin müxtəlif növlərində, o cümlədən xalçalarda sonradan məhəbbət və qəhrəmanlıq rəmzinə çevrilmiş buta elementləri işlədilir.

Sənətsünas alim L.Kərimiov “Azərbaycan xalçası” kitabında nəzərə çatdırır ki, “buta” – tikanı, qanqalı xatırladan çöl kol bitkisinin adıdır. Yaxın keçmişlərə qədər meşəsiz yerlərdə buta kolları sobaları, hamamları, təndirləri qalamaq üçün istifadə edilirdi. Butanı yandırdıqda onun hər bir budağı şam kimi ayrılıqda yanır və ondan ornamentli butanı xatırladan alov dili qalxır, yanmış butanın kömür parçaları isə uzun müddət istini saxlayır (2, s.88).

Tədqiqatçı alim A.Qurbanov qeyd edir ki, birmənalı olaraq, «buğa/puta» sözünün ilkin mənası qədim türk xalqlarının mifoloji təsəvvürlərində sakral xarakter daşıyan rəmzlə bağlıdır. Zərdüşt təliminə əsasən, buta Günəşin, müqəddəs odun rəmzi, insanı bədnəzərdən, xəstəliklərdən qoruyan pak alov dilinin stilizə olunmuş təsviridir (9, s.195).

Müəllif həmçinin əlavə edir ki, İslam dininin yayılmasından xeyli əvvəl əski «buta» və ya «puta» kəlməsi oğuz türklərində paralel olaraq «hədəf» anlamında da işlədilir. Sonralar bu söz fars mənşəli «nişan», «nişangah» sözü ilə əvəz edilsə də, folklorunda, milli adətlərdə ilkin mənə yükünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Türk xalqlarının mifik təsəvvüründə bir-biri ilə əlaqəli olan buta və ox-yay kultunun dərin kökləri vardır. Tanrıçılıqda yeni doğulan körpəni bəd qüvvələrdən, xəstəliklərdən qorumaq, mərhəmətli Humay ananın himayəsinə vermək üçün beşik başında rəmzi yay-ox asardılar. Ox kişilik, igidlik simvolu, yay qadın başlanğıcının rəmzi, buta isə ailənin himayəçisi sayılırdı (9, s.199).

Xalçalardakı bəzi rəmzlərdə zərdüştlik dininə məxsus tanrıların simvolları əks olunub. Məsələn, şir Ahura Mazdanı, ilan Anhru Manyunu, at Mehrini, qoç Anahitini simvolizə edirdi.

İslamın yayılması Şərq əl xalçalarında təqdim olunan yeni ikonoqrafik simvolların yaranmasına gətirib çıxardı. Bunlara, məsələn, Hz. Fatimənin əli simvolunu aid etmək olar. Barmaqların sayı İslamın beş əsas əhkamını və müsəlmanların beş ehtiram bəslədiyi şəxsiyyətləri ifadə edir: Məhəmməd peyğəmbəri, İmam Əlini, Hz. Fatiməni, İmam Həsəni, İmam Hüseyni.

Xalçaların dekorları kimi müsəlman məscidlərində həmişə müqəddəs Məkkə şəhərinə tərəf yönəlmiş mehrab kimi arxitektura elementlərdən istifadə olunur. Dini ayinin həyata keçirildiyi yerdə daim yanan İlahi əbədlilik simvolu olan lampa da adi motivlərdən biridir (4, s.19).

Müsəlmanların toxuduqları xalçalar arasında namazlıq adlananlar öz formatlarına və kompozisiyalarına görə fərqlənərək, namaz ayinin icrası zamanı istifadə olunurdu. Namazlıq xalçaların yuxarı hissəsində adətən ərəb dilində ərəb hərfləri ilə Qurandan ayələr, müxtəlif dualar, bir qədər aşağıda isə bir çoxunda namaz qaydalarına əsasən iki əl təsviri yer alırdı. Xalçaların ortasında isə adətən tağlar və mehrab təsvirləri toxunurdu. Bu xalçaların üzərindəki naxışların dili namaz qılan insanı mistik əhval-ruhiyyəyə kökləyirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, xalçalardakı bəzi simvollar evi, ailəni nəzərdən qorumaq mənasını ifadə etmək məqsədi ilə toxunurdu. Lakin bununla belə toxunan gözəl xalçanın özünü bəd nəzərdən qorumaq üçün də müəyyən elementlərə müraciət olunurdu.

Xalq arasında “gözə gəlməmək” anlamı bütün dövrlərdə geniş yayılmışdır. Xalçanın gözə gəlməməsi üçün, onun yaxşı çıxması üçün xüsusi naxışlar salınırdı. Biti/piti naxışından əlavə düyün, heyvan başı gözə gəlməmək simvolu hesab olunurdu (5, s.95).

Orta əsrlərdə İslam dininin yayıldığı ərazilərdə təşəkkül tapan sufilik Şərq mistisizminin ən tipik nümunəsi hesab edilir. Sufi dünyagörüşünün təsirini yarandığı vaxtdan başlayaraq fəlsəfi əsərlərdə, poeziyada, təsviri və tətbiqi sənət nümunələrində görmək mümkündür. Təsəvvüf dünyagörüşünün əsasını insana İlahi sirləri bəyan edən, onu həqiqət vüsalına çatdıran İlahi eşqin tərənnümü təşkil edir. Bu həqiqət vüsalına çatmaq sufilər üçün o qədər də asan yol deyil. Sufi rəmz və atributları Orta əsrlərdə yaradılmış bir çox sənət nümunələrində öz əksini tapmışdır.

Sufiliyin yayıldığı ərazilərdə toxunan xalçalarda abstraklıq, fikir dərinliyi özünü daha çox büruzə verir. Belə əsərlərdən biri də Azərbaycan Dövlət İncəsənət muzeyində nümayiş etdirilən, XIX əsr Təbriz məktəbinə məxsus olan "Dərvişlər" xalçasıdır. Məlumdur ki, sufilər bəzi bölgələrdə dərviş adlandırmışlar.

Mürəkkəb kompozisiyaya malik xalçanın ortasındakı medalyonun içində ortada nemətullahiyyə qardaşlığının yaradıcısı Nemətulla Şah, ondan yuxarıda sol tərəfdə Şəms Təbrizi, sağ tərəfdə Əbu Yəzid əl-Bistami, Nemətulla Şahdan aşağıda sol tərəfdə Əli Şah Müştəq, sağ tərəfdə Nur Əli Şah təsvir olunmuşdur.

Medalyonun yuxarı hissəsində iki çarpazlanmış təbərzin, onların kəsişmə nöqtəsindən asılmış kəşkül və 99 dənəcikli zikr təsbehi təsvirlənir. Bu, nemətullahiyyə sufi qardaşlığının emblemi-dir və müasir dövrümüzdə də fəaliyyətdə olan bu qardaşlığın emblemi olaraq qalmaqdadır. Emblem-in hər bir elementi rəmzi mənaya malikdir. Burada təbərzin – nəfsin kəsilib atılmasına (yəni, tam asketliyə); səyyar dərvişlərə verilən sədəqələr üçün kəşkül – mənəvi yoxsulluğa (yəni, fəqrə); ibadət, zikr təsbehi isə Allah qarşısında mütiliyə; təbərzinlər arasındakı ərəb əlifbası ilə yazılmış «HU» – yəni «O» sözü isə bilavasitə Allaha işarədir. Lakin xalçada bu sozun əvəzinə qardaşlığın yaradıcısının adı – «Nemətulla Şah» yazılmışdır. Əgər müasir emblemə diqqətlə fikir versək onun «gülən insanı» xatırlatdığını görürük. Bunun özü də bir rəmz, yəni alnında (başında, ağlında) «Al-lah», gözlərində «Əli» (yəni imam Əli (ə)) adlarını gəzdirən, nəfsindən əl çəkib, mənəvi fəqirliyə qovuşan kəs həyatın mənasını dərk edərək, sevinc tapa bilər (8, s.37).

Sufilikdə təbərzin simvolik və sakral mənə daşıyaraq bir tərəfdən Allahın bu dünya və axirətə aid hökmünün təcəssümünü ifadə edir, o biri tərəfdən isə sufinin öz nəfsi, dünya nemətləri və həzləri üzərində qələbəsinə simvolizə edirdi. Xalça üzərində nemətullahiyyə sufi qardaşlığının embleminin olması çox güman ki, onun bu qardaşlığa məxsus sufilərin sifərişi ilə toxunduğuna dəlalət edir.

Xalça üzərindəki sufi rəmzlərini təhlil edən göstərir ki, təsvirdə müdriklər müxtəlif dəri döşəklərin üstündə əyləşiblər. Dəri döşək təsviri sənətdə sufiliyə bir işarə, dərvişliyin dəlili-dir. Emblemə uyğun çarpazlaşmış şəkildə yerləşdirilən fiqurlar kompozisiyada ahəng və «daimi hərəkət» yaradan və təsvirin dinamik qavranılmasına imkan verən bir amildir (8, s.38).

Xalçanın üzərində təsviri olan Şəms Təbrizi Azərbaycanın böyük sufi şairidir. 1244-cü ildə Cəlaləddin Rumi ilə ilk görüşündən sonra Mövlananın dünyagörüşündə böyük bir dəyişiklik baş verir. Şəms Təbrizinin rəhbərliyi altında Cəlaləddin Rumi İlahi eşqin yönəlttdiyi yola qədəm qoyur. Öz fikirlərini nəzmlə ifadə etməsi də Şəms Təbrizi ilə görüşdən sonra başlayır. Yaradıcılığında təsəvvüf prinsiplərini əsas götürən Şəms Təbrizi yüksək mənəviyyatı və humanizmi təbliğ edirdi. Əbu Yəzid əl-Bistami İranın Bistam şəhərindən idi. "Sərxoş" sufilər təmsil edən Bistaminin təlimi təsəvvüf yolunu keçən insanın şəxsiyyətinin Allahda tam əriməsi kimi mistik hissləri ifadə edirdi.

Şəms Təbrizi və Əbu Yəzid əl-Bistami nemətullahiyyə təriqətinə mənsub olmamışlar. Belə ki, bu təriqət onların vəfatından qat-qat sonra yaradılmışdır. Hətta nemətullahiyyə qardaşlığının silsiləsində də onların adlarına rast gəlinmir. Lakin onların əsərləri, fikirləri nemətullahiyyə təri-qətinin sufilərinə güclü təsir etdiyi üçün təsvirləri hörmət əlaməti olaraq həmin xalçada əks olunmuşdur. Xalçanın orta hissəsində nemətullahiyyə təriqətinin yaradıcısı və məşhur iranlı sufi şairi Əmir Nurəddin Nemətullah ibn Mir Abdullahın təsviri toxunmuşdur. Məhz onun səyləri nəticəsində dövründə sufiliyə olan maraq güclənmişdir. Onun təlimində Cüneyd əl-Bağdadinin mötədil təlimi ilə Əbu Yəzid əl-Bistaminin radikal fikirləri sanki qovuşmuşdur. Nemətullah Vali Şahın təsvirindən aşağıda sağ tərəfdə Nur Əli Şah, sol tərəfdə Əli Şah Müştəqin təsvirləri əks olunmuşdur. Onların hər ikisi nemətullahiyyə təriqətinə mənsub olublar. Səfəvi şahları dövründə tənəzzülə uğrayan bu təriqət Hindistandan İrana gələn Məsum Əli Şah tərəfindən dirçəldilir. Onun ölümündən sonra təriqətin başçısı Nur Əli Şah olur. O, öz dövrünün məşhur nəzm və nəsr ustası

olmuşdur. Əli Şah Müştəq Hüseyni-İsfahani böyük fars şairi, “Bəzgəşt” ədəbi cərəyanının yaradıcısı, musiqiçi olmuşdur. Onun şeirlərində Əbu Yəzid əl-Bistaminin insanı vəcdə gətirən hiss və fikirləri ifadə olunurdu. Tarixdən məlumdur ki, sufi şeirlərini setar musiqi alətinin sədaları altında təbliğ etməsindən hiddətlənənlər onun qətlinə fərman vermişdilər.

Xalçadək medalyonun aşağı hissəsində içərisində iki balıq və bir qaz olan hovuz təsviri vardır. Balıqların biri adi-diri vəziyyətdə, digəri isə arxası üstə ölmüş halda təsvir olunmuşdur. Balıq onun təbiətinin (həm mənəvi, həmçinin də maddi) əhəmiyyətli aspektlərini açıqlayan bir neçə mənə daşıyır. Balıq - yerlə göy arasında əlaqə saxlayan "Yer quşu" dur. Balıq, həmçinin, qurban rəmzidir. Balıq - müxtəlif ənənələrdə, hətta müqəddəs bir varlıqdır. O Babilistanda, Finikiyada, Assuriya və Çində mənəvi səmərəlilik rəmzidir. Daha sonralar balıq - əşyaların üst örtüyü altında gizlənən dərin daxili aləm simvolu, "sükut altında təlatüm" kimi qəbul olunur. Həmçinin yüksələn həyat qüvvəsinin rəmzi idi balıq. Xristianlıqda isə balıq İsa Peyğəmbərin rəmzidir. "Balıqlar" - astroloji Bürclər sisteminin sonuncu - 12-ci bürcüdür. Bürcün təsviri əks səmtlərə yönəlmiş qoşa balıqlardır. Balıqlardan biri yeni dövrənin başlanğıcını, o biri isə dövrədən çıxışı bildirir. Xalçadakı təsvirdə bu əlamət iki balıqdan birinin diri, o birisinin isə ölü kimi verilməsindədir. Əl-kimya əsərlərində "İki balıq" astroloji bürc - balığın bədənində bulunan Can və Ruhun əlaqəsidir. Burada Balıq - Can, Su isə Ruhdur. Balıqlar - təsəvvüfün yaranması erasıdır. Qaz - müxtəlif xalqların əsatirlərində bir neçə simvolik mənə daşıyıcısıdır. Asiya şamanlarının və hind brəhmənlərinin təsəvvüründə qaz bir "minik heyvanı"dır ki, Ruhlar onun belində daimi mövcudiyyət həlqəsindən çıxmağa can atmaqdadırlar. Ezoterik elm baxımından burada balıq - Məhəbbət aspekti, Qaz isə Şüur aspektidir (8, s.40).

Ay, günəş, gecə, gündüz, ulduzlar, ağaclar, heyvanlar, çaylar, dənizlər, fırtına, ildırım kimi insanıdüşündürən bütün təbiət hadisələri insanlarda inancların yaranmasının əsasını təşkil etmişdir. Dünyanın bütün erkən yaşayış məskənlərində insanlar ən erkən dövrlərdən başlayaraq, həyatlarında güvənə biləcəkləri gizli bir varlıq axtarmışlar. Bu zaman təfəkkürlərində yaratdıqları inanc simvollarını öz əlləri ilə yaratdıqları müxtəlif sənət növlərində əks etdirmişlər. Sonradan çox tanrı inanc sistemləri tək tanrılıqla əvəz olunsada, insanların adət-ənənələrində, dünyagörüşlərində, sənət əsərlərində əvvəlki inam elementlərinin izi heç də birdən-birə silinməmişdir. Hətta bu günümüzdə kimi bir çox insanlarda müxtəlif inanclara, simvollarla inam yox olmamışdır. Aya, günəşə, ulduzlara aid inanclar səma varlıqlarının tanrı kimi qəbul edilib inanıldığı dövrlərdən qalmışdır. Bəzi ağac və heyvanlar da müxtəlif tayfaların totemi olmaqla, insanlarda onlara pərəstiş, ümid və inam hissi doğurmuşdur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, xalçaların dili sadəcə olaraq toxucunun bacarığını göstərməklə kifayətlənmir, həm də onun arzularını, duyğularını, ətrafındakılara vermək istədikləri mesajları da ifadə edir. Buna görə də xalqların mistik düşüncələrini öyrənmək üçün müraciət olunan xalq sənəti nümunələri içərisində xalçalar önəmli yer tutur. Xalçaların dilini anlamaqla, yəni üzərlərindəki simvolların mənasını açmaqla onları əsl sənət əsəri kimi öyrənmək mümkündür. Buna xalçaların məxsus olduqları xalqların tarixini, etnoqrafiyasını, fəlsəfi dünyagörüşünü əlaqəli şəkildə tədqiq etməklə nail olmaq olar. Digər tərəfdən isə xalçaların dili xalqın keçmiş mənəvi dəyərlərini anlamaq üçün bir açar rolunu oynayır.

Açar sözlər: qədim xalçalar, mistika, mistik simvollar, adət və ənənələr, mənəvi irs, Azərbaycan xalçaları.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rasim Əfəndi. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı, 1976.
2. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Т.ІІ. Баку, 1983.
3. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Т.ІІІ. Баку, 1983.

4. Мехди Зариф. Ковры. Справочник. М., 2006.
5. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı, 1998.
6. Qafarov R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010.
7. <http://www.xalqqazeti.com/az/news/culture/56269> (03. 07.2015).
8. Talibov M. Şədevr əsər. Qobustan sənət toplusu, 4/2008.
9. Qurbanov A. Damğalar... rəmzlər, mənimsəmələr. Bakı, 2013.
10. Лосев А.Ф. История античной эстетики (ранняя классика). М., 1963.

Камалия ПАНАХОВА

ИЗОБРАЖЕНИЕ МИСТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В СИМВОЛАХ КОВРОВ

Резюме

В своей статье автор исследует смысл мистических символов, изображенных на древних коврах. Еще с древних времен ковры как базовое воплощение мистической сущности бытия выполняли функцию защиты культурной информации каждого народа. Обосновывается идея о том, что искусство ковроделия воплощает в себе художественное и духовное наследие каждого народа. На коврах посредством тайных символов изображались обычаи и традиции, связанные с их мифическими взглядами и представлениями. На определенных этапах развития общества подобные представления народная фантазия использована более широко. Изображенные на коврах узоры воплощают в себе основные характеристики религиозно-мистического мировоззрения каждого народа, чтобы сохранить и довести их для следующих поколений.

Ключевые слова: древние ковры, мистика, мистические символы, обычаи и традиции, духовное наследие, ковры Азербайджана.

Kamilya PANAKHOVA

DEPICTION OF MYSTIC IMAGES IN THE SYMBOLS OF THE CARPETS

Summary

In her article the author investigates the meaning of mystic symbols represented on the ancient carpets. Since the ancient times already the carpets as basic depiction of the mystic essence of every day life performing the function of protection of every people's culture. The grounded idea of that art of carpet making incarnates the artistic and spiritual heritage of each people take separately. In the carpets there were represented the customs and traditions related to their mystic views through secret symbols. At certain stages of development of a society like folk images, people's fantasy were used more widely. The patterns represented on the carpets embody the basic characteristics of religious-mystic world outlook of every people in order to preserve and bring them to the subsequent generations.

Keywords: ancient carpets, mystic, mystical symbols, customs and traditions, spiritual heritage, carpets of Azerbaijan.

QLOBALLAŞMA VƏ SİVİLİZASIYA MÜNASİBƏTLƏRİNƏ FƏLSƏFİ BAXIŞ*

1980-ci ilin ortalarına qədər elmi dairələrdə mühüm bir məfhum olaraq qəbul edilməyən qloballaşma, bu dövrdən etibarən geniş şəkildə yayılmağa və məqbul tərzdə nəzərdən keçirilməyə başlandı (10, s.16-21).

Qlobalizm termin olaraq həm tək qlobal dünyanın varlığını, həm də bütöv bir şəkildə qlobal dünyanın inşa olunma prosesini ehtiva edən bir termindir. Burada “dünyanın kiçilərək intensivləşməsi” olaraq qarşımıza çıxır (11, s.50).

Modern sivilizasiya postmodernizm və plüralizm anlayışlarının təsiriylə multikultural məzmun və mahiyyət daşımağa başlamışdır. Buraya eyni zamanda qloballaşma da daxildir. Artıq bütün normativ qaydalar relyativist xarakter daşıyır. Bu da hər hansı bir etiqadın və nəzəriyyənin üst bir səviyyədə ola biləcəyinin qarşısının alınması mənasına gəlir (7).

Qloballaşmanın sivilizasiyalararası münasibətlər çərçivəsində iqtisadi və gündəlik həyatla əlaqəsini göstərmək üçün Robin Vilyamsın mühüm bir bənzətməsini nəzərdən keçirmək lazımdır: “Mərkəzi ABŞ-da olan transmilli bir şirkətin Londondakı filialında çalışan gənc ingilis işi qurtarınca Yapon istehsalı maşınına minərək evinə qayıtdı. Alman mətbəx alətləri idxal edən bir firmada işləyən həyat yoldaşı çox kiçik İtaliya istehsalı olan maşınla daha asan şəkildə sürüldüyü üçün ondan tez evə gəlmişdi. Yeni Zelandiya kotleti, Kaliforniya kökü, Meksika balı, fransız pendiri və ispan şərabından təşkil olunan süfrədə axşam yeməklərini yedikdən sonra Finlandiya istehsalı olan televizorda ingilislərin Falkland adalarını tutmalarına dair bir proqram izlədilər. Proqram qurtarıqdan sonra ingilis olduqlarının sevinci ilə qürur duyduqlar” (13, s.117).

Bu qısa parçada qloballaşma iqtisadiyyatla bərabər bir çox məqamları da ehtiva edir. Məhz Vallersteyn Avropanın meydana gətirdiyi kapitalist dünya iqtisadiyyat sisteminin üç fərqli bölgə yaratdığını iddia edir; mərkəz, kənar və mərkəzdən kənar ölkələr. Ona görə bu sistemi quran və mərkəzə yerləşmiş milli dövlətlər dünya iqtisadiyyat sisteminə tamamilə hakimdirlər. Kənarada olan dövlətlərin vəzifəsi isə mərkəzin iqtisadi sisteminin yaxşı işləməsinə xidmət edən, ucuz məhsul və xammal təmin etməkdir. Mərkəzlə kənar arasında olan az inkişaf etmiş ölkələr həm kənarı sömürür, həm də mərkəz tərəfindən sömürülməkdədir. Mərkəzlə kənar arasında olan dövlətlərin mövqelərinə görə ya zəif, ya da qüvvətli olmaları təmin edilir. Məhz modern milli dövlət bu kapitalist qlobal iqtisadiyyat adlandırılan sosial sistemin təbii nəticəsidir. Bu mənada Robertson qloballaşmanın və dünya iqtisadi sisteminin mədəniyyət-sivilizasiya anlayışından asılı olma-
dan anlaşılmayacağını vurğulayır (10, s.49).

Sivilizasiyalararası münasibətlərdə qloballaşma faktoru

Ümumiyyətlə, qloballaşma və sivilizasiya əlaqəsi tarixdə yeni meydana gəlmiş bir fenomen deyildir. Belə ki, tarixin müəyyən mərhələlərində, xüsusilə dinlərin vasitəsilə müxtəlif sivilizasiyalar “qlobal birlik” bir çox təşəbbüslər həyata keçirmişlər. Bu halda dünya tarixinin “kiçik qloballaşma seriyası” ilə dolu olduğu müşahidə edilir (9, s.53).

Qloballaşmanın birbaşa postmodern dünyaya aid bir situasiya olmadığını, əksinə dünyanın müxtəlif sivilizasiya və dinlərinə qədər bunu aparılıb çıxarıla biləcəyini bilmək lazımdır. Belə ki, Jonathan Friedman qloballaşmanın birbaşa sivilizasiyalarla əlaqəsi olduğunu qeyd edir (2).

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Rəşad İlyasov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Robertsona görə qloballaşmanın dörd əsas sütunu vardır. Milli dövlətlər, mənlilər, millətlərarası münasibətlərlə təşkil olunan dünya ictimaiyyəti sistemi və bəşəriyyət. Ona görə XX əsr qloballaşması həm lokallığın universallaşması, həm də universallığın lokallaşması istiqamətində həyata keçməkdədir (10, s.18).

Antoni Giddens modernizm ilə qloballaşma arasında birbaşa münasibət qurmaqda və onu lokal hadisələrin kilometr uzaqlıqdakı hadisələrə təsir etməsi və təsirə məruz qalması nəticəsini doğuran sosial əlaqələrin çoxalması olaraq görməkdədir (3, s.64).

Modern dövrdə qloballaşmanın təsiriylə hegemon batı sivilizasiyası qarşısında digər heterogen mədəniyyətlər müxtəlif səbəblərlə əriməkdədirlər. Digər tərəfdən isə fərqli mədəniyyətlərin mütəşəkkil şəkildə olmadan postmodernizm prinsipinə müvafiq olaraq xotik şəkildə yan-yanə getmələridir. Buraya eyni zamanda texnoloji inkişafı da əlavə etmək vacibdir. Belə ki, artan istehlak mədəniyyəti, qidadan tutmuş geyimə qədər tək növlülük yaranmasına səbəb olaraq lokal mədəniyyətlərin və digər sivilizasiyaları təhdid altında tutmaqdadır. Bu mənada qloballaşma tarixdə modernizmdən sonra iqtisadiyyatdan siyasətə qədər geniş şəkildə müxtəlif sahələrə təsir etməklə həyatımıza da təsir göstərməyə davam edir. Bu təsirin ən güclü hiss edilən sahələrindən biri də sivilizasiyalar sahəsidir. Bu təsir eyni zamanda integrasiyanın və dialoqun da xotik şəkildə davam etməsinə səbəb olur.

Qloballaşma ilə lokallaşma paralel hərəkət edir. Qlobal zehniyyətə malik olduğunuz zaman anti-qlobal düşüncə ilə də eyni vaxtda qarşılaşmaq mümkündür. Məhz dünya dinləri və sivilizasiyaları hər zaman qloballıq iddiasında olmuşdur. Dünya məfhumu bu kontekstdə önəmlidir. Çünki müxtəlif sivilizasiyalar və dinlər dünya məfhumunu fərqli aspektlərdən anlamış və öz həyatlarında tətbiq etmişlər.

Pol Rikor “Universal mədəniyyət və milli mədəniyyətlər” adlı məqaləsində “universal” adlandırılan dəyərlərin qlobal xarakter almasının müsbət olduğunu ancaq bu dəyərlərin müxtəlif mədəniyyətləri ortadan qaldırmasını, insanlığın qarşı-qarşıya olduğu ən böyük təhlükələrdən biri olduğunu qeyd edir (8, s.271-284).

Qloballaşma və sivilizasiya münasibətlərində ən əsaslı problem qloballaşmanın tək formalığı təşviq etməsilə sivilizasiyaların müxtəlifliyinin buna qarşı olan reallıqla qarşılaşmasıdır. Modern dünyada müxtəlif sivilizasiyaların və multi-mədəniyyətlərin mövcudluğu qloballaşmanın təkxətli yayılmasının qarşısını almaqdadır. Bu baxımdan modern qloballaşma tendensiyası multi-mədəniyyətliliyi nəzərə almaq məcburiyyətini daşıyır. Məhz zaman və məkan sıxışmasının baş verməsi bütün fərdlərin, cəmiyyətlərin və ya mədəniyyətlərin bir-birlərinə məhdudiyyət qoymanı imkansız hala gətirmişdir. Belə ki, bu faktorlar dünya çapında müxtəlif iqtisadi, siyasi, mədəni və dini formaların integrasiyasına və konfliktinə zəmin hazırlamışdır. Bu səbəblə hazırda modern dünyada sivilizasiya və qloballaşma prosesi arasında münasibətlər yaşanan və davam edən bir tendensiya olaraq qarşımıza çıxır (12, s.3).

Bu kontekstdə qeyd etməliyik ki, qlobalizmlə universalizm ayrı fenomenlər olaraq qiymətləndirilməlidir. Məhz müxtəlif mədəniyyətlərin varlığını qəbul etdiyimiz bir dünyada, tək bir formada mədəniyyətin universal məzmun daşdığını iddia etmək bizi yenidən etnosentrisizmlərə məhkum etmə riskini artırır. Sözsüz dünyanın mədəni və iqtisadi xəritəsinin cizma təşəbbüsləri şübhəsiz qlobal bir təsəvvürün yaranmasına öz təsirini göstərmişdir.

İnformatik bir dünyada yeni dünya düzəni haqqında müxtəlif ssenarilər yazılır. Bu baxımdan cəmiyyətlərin istehlak vasitələrinin obyektinə çevrilməsilə qloballaşmanın əhatə ediciliyi lokal kimlikləri müxtəlifliklər əsasında yenidən yaradır. Bu tendensiya post-modernizm, postindustrial, qloballaşma olaraq da adlandırılır (4, s.15). Əlbəttə ki, bu tendensiya sivilizasiyalararası münasibətlərə də öz təsirini göstərir.

Bu kontekstdə qeyd etməliyik ki, İ.Məmmədzadə qloballaşma prosesinin çoxcəhətli olduğunu belə ifadə edir: “...iqtisadiyyatçı qloballaşmanı beynəlxalq bazar və texnologiyalar,

politoloq isə Amerika qloballaşması və texnologiyaları kimi qəbul edir. Təkcə filosof dəqiq deyə bilər ki, qloballaşma bazar, texnologiyalar və imperializmdən yararlanan xüsusi bir şüur səviyyəsidir. Bu şüur keçmişlə bağlı olsa da, qarşısına yeni məqsədlər və vəzifələr qoymaqla digər şüurları da özünə tabe edə bilər“ (6, s.21-22).

Digər tərəfdən qloballaşma sivilizasiyalararası münasibətlərin intensiv xarakter almasına, o cümlədən dialoqun yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Qloballaşmanın təsiriylə transmilli şirkətlər kimi sivilizasiyaların da qlobal proseslər çərçivəsində yer aldığı müşahidə edilir.

Qloballaşma və sivilizasiyalararası əlaqə eyni zamanda beynəlxalq münasibətləri də əhatə edir. Davamlı inkişaf, yüksələn həyat standartları, texnoloji inkişaf və biliyin daha da yayılması qloballaşmanın ən bariz faydaları arasındadır.

Qloballaşmanın məzmun və mahiyyətini, əsasən də müsbət tərəflərini daha dərinlən anlamaq üçün ümummilli lider Heydər Əliyevin bu fikirlərinə diqqət etmək vacibdir: “Əgər bəşəriyyət XX əsr elmi inkişafın nailiyyətlərinin yaratdığı xoş ümidlərlə qarşılamışdısa, qloballaşma prosesi çox vaxt heç də nikbinlik doğurmur... bu mürəkkəb prosesin perspektivləri hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin sabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir“ (1, s.7).

Bu kontekstdə qeyd etməliyəm ki, qloballaşma və onu mümkün vəziyyətə gətirən iqtisadi və siyasi strukturun sosial və etik problemlər ortaya çıxarması yeni dini qrupların yaranmasına imkan hazırlayaraq qlobal arenada dinə yayılma traektoriyası yaradır, digər tərəfdən isə dinin teloji və ibadət sahələrində ciddi zəiflətmələr yaradaraq onun qlobal bir sistem olmasına maneçilik yaradır.

Qloballaşma eyni zamanda din və sivilizasiya münasibətlərinin daha da integrativ şəkildə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, millət anlayışına istinad edən dövlətlər qloballaşma qarşısında zəifləyərək lokal kimliklərin və dinin bu istiqamətdə güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz qloballaşmanın bu istiqaməti dinin geniş yayılmasını izah etməsilə diqqəti cəlb edir. Həlbuki qloballaşma eyni zamanda dini etiqadları da kənarda tutma təmayülündə mənfi nəticələrə də səbəb olmuşdur.

Bu mənada müxtəlif sivilizasiyaların varlığı qloballaşma sayəsində tək tip Qərb standartlarının universallaşdırılmasının önünə də keçir və hətta mane olur. Bu isə öz növbəsində dünyada müxtəlif sivilizasiyaların integrasiyasını da labüd edir.

Qloballaşmanın bütün sahələrdə tətbiqini müdafiə edənlər multi-mədəniyyətlərin strukturlarının geridə qaldığını, etnik uyanışın zəiflədiyini və bu kontekstdə federal dövlətlərin milli dövlət kimi dəyərləndirilməsinin vacib olduğunu iddia edirlər. Onlara görə qloballaşma qarşısında çox strukturlu etnik icmalar və mədəniyyətlər ger qalmışlığın ifadəsidir (5, s.114-115).

Qloballaşma sayəsində sivilizasiyalararası münasibətlərin integrativ mahiyyət daşıması, milli dövlətlərin sərhədlərini aşan bəzi tendensiyaaların inkişafı, irqi və dini sistemlərin unitar dövlət çərçivəsində əriməsinə inanılan müxtəlif aid olmaların yenidən aktuallaşması müşahidə olunur. Bu zaman müəyyən konfliktlər yaranmaqda və bir baxıma lokal kimliklərin də qloballaşması ortaya çıxmaqdadır.

Açar sözlər: sivilizasiya, modernizm, qloballaşma, integrasiya, fəlsəfə, postmodernizm.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001.
2. Friedman J., Global System, Globalization and the Parametres of Modernity, Global Modernities, eds. M. Featherstone, S. Lash and Roland Robertson. London Sage, 1995.
3. Giddens A. The Consequences of Modernity. Polity Press, 1990.
4. Giddens A. Elimizden Kaçır Giden Dünya. Tərc. Osman Akınhay. Alfa nəşr, İstanbul 1999.
5. Geertz C. The Use of Diversity. Michigan Quarterly, 25, I.
6. Məmmədşad İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. Bakı: Təknur, 2009.
7. Poole R. Ahlak və Modernlik. Tərc. M.Küçük. İstanbul: Ayrıntı, 1993.
8. Ricouer P. Universal Civilization and National Cultures, History and Truth, NortWestern University Press, Evanston, 1965.
9. Robertson R. Globalization and The Future of Traditional Religion, God and Globalization. Ed. M.L.Stackhouse. Trinity Press, 2000.
10. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture, Sage Publication. London, 1992.
11. Taylor Peter J. İzations of World: Americanization, Modernization and Globalization, Demystifying Globalization. Ed. Colin Hay, David Marsh, Macmillan, Basingstoke, 2000.
12. Waters M. Globalization. London: Routledge, 1995.
13. Williams R. Towards 2000. London Chatto and Windus, 1983.

Узеир ЗЕЙНАЛОВ

ОТНОШЕНИЯ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЦИВИЛИЗАЦИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ФИЛОСОФИИ

Резюме

Отношения глобализации и цивилизации автор определяет в контексте их положительного и отрицательного влияния на межкультурные взаимоотношения. В современном мире эти отношения продолжают в интегративной форме.

Ключевые слова: цивилизация, модернизм, глобализация, интеграция, философия, постмодернизм.

Uzeyir ZEYNALOV

RELATIONSHIP OF GLOBALIZATION AND CIVILIZATION FROM PHILOSOPHICAL POINT OF VIEW

Summary

The author defines the relationship of globalization and civilization in the context of both positive and negative impact on inter-civilizational relations. In the modern world these relations continue in an integrational form.

Keywords: civilization, modernism, globalization, integration, philosophy, postmodernism.

SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOC 316

Kazim AZIMOV

professor, Doctor of sciences in philosophy, BSU

Samira AJDARZADE

Azerbaijan University of Foreign Languages

Ph.D. in philology

CULTURAL CAPITAL, MODERNIZATION AND EDUCATION: SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE*

Part II

Some Conclusions and Recommendations*

There arises a legitimate question: what are some of the key points that reflect the essentials of the upcoming changes and modernization in Azerbaijan? Whether multicultural and multinational values can serve as drivers for Azerbaijani modernization? There are a number of reasons to discuss the issue of multicultural values in the context of modernization and education in developing countries. First are the questions of *national identity*. Cultural values have been the subject matter of discussions in the romantic and enlightenment speculative thoughts and literature of the XIX century in Azerbaijan and Turkey. And later new attempts were undertaken in social and political essays of the first half of the XX century and after the collapse of Soviet Union with a goal to verify the question of *Azerbaijani and Turkic identity* in the light of modernization, secular rationalization and westernization. Since 1989 the Soviet philosopher Yuri Levada and his followers have studied the problem of a “Soviet man”, and concluded that the Soviet traditions *overlaid* the Russian traditions. By analogy, we may argue that the subjugated peoples under the Soviet empire, in which Azerbaijan was not an exception, with their orientations to social amorphous purposes and distrust as a condition of survival, had undergone a double destructive assimilation of the Soviet imperatives and totalitarian rules, which, had, firstly, manifested in Russification, secondly, in Sovietization of these peoples. According to this view, in order to overcome the stereotypes of Soviet mass consciousness peoples need decades, if not hundreds of years. (Gudkov L., 2007). This means that sociocultural values inherited from the soviet heritage have been preventing from the ongoing modernization in the satellite sovereign Turkic republics since the 1990-s. In this connection we assume that informal institutions and basic sociocultural values, which had been deeply rooted in multinational and multicultural Turkic and Iranian social traditions, may serve as drivers for implementing the modernization of the society and the system of education.

Second, other main obstacles to modernization in Azerbaijan are the lack of a long term perspective: the sociocultural visions of the vast majority of citizens, including the elite, do not exceed more than a year or a couple of years. The emergence of long-term visions is largely prevented by unresolved problems of the legitimacy of political power and property, which have recently been exacerbated. Meanwhile, relying on both the values of traditional and the values

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Əlikram Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

* See for the beginning «Scientific Works», 2016, №1(26).

emerging anew in the context of globalization era, as well as on formal and informal institutions related to sociocultural factors, allows for extending the horizon of modernization solutions and partly compensating the lack of a long-term perspective among political elites. Third, we agree with Ronald Inglehart in that “lack of values” is a chance to update the cultural attitudes and directions. We believe that values are sparse, they are always “sensible and sober”, and are not constructed by ideologists. Moreover, they arise spontaneously in response to mass requests for meeting a deficit in something vital. In this situation every individual, social group, even a civic nation as a whole spontaneously begin to search for new points of support. It is impossible to construct them again. However, elites can create conditions in which the given search will not be extremely conservative or revolutionary, leading to a split, but a sort of the pro-modernization project, which would lead to the natural renewal of the obsolete values and the non-violent elimination of idle values.

Fourth, nullifying the metaphysical values, rooted in longer multicultural and multinational social traditions, is an actual threat to modernization. Today, we are witnessing how the replacement of metaphysical values by material values takes place as the everyday lives of peoples diverge from declared official values. Moreover, such an environment does not produce significant incentives for a long-term development of values. The displacement of metaphysical values is the consequence of the pragmatic philosophy adhered by the new generations in the post-Soviet space on the whole, who have been acutely dubbed by contemporary renowned political analysts as “new-Russians”, “new-Azerbaijanis”, and so on. The new elite, like the younger generation as a whole, believe that the *radical pragmatism* is a universal answer to all vital questions in the social world. This setting is inherently anti-modernization current: it is well illustrated by modern reforms of secondary and higher education systems both in the post-Soviet space and Azerbaijan. The humanitarian constituents of education have been forced out from the high and higher schools, also the understanding of the fact that the environment of the values, formed by such subjects as literature, history, linguistic, are less likely to be created in other conditions. What is obvious is that such a “radical pragmatic situation” is close to its self-destruction and other pole of this destruction comes with extreme romanticism between which the young students are fluctuating. What is badly needed in this situation is to reinstate the metaphysical values in the face of the *irresponsible romanticism* and open up ways for positive changes in the modernization process. Fifth, we may assume that new values are new incentives for modernization. However, not only the traditional informal institutions and cultural values, but also modern attitudes, principles of life style and ways of thinking, nourished by negative experiences and habits, may become inflexible and incompatible with the modernization. Accordingly, the major task is to formulate such an institutional setting that would contribute to the modernization and, for one, to self-realization of the Azerbaijani peoples, manifestations of their creative potentials, productive skills and pro-modernization values in their social habitus. What we should do first is to create our common future habitus within the frame of multicultural model of education that will be adequate to the benefits of students and younger generations ahead. Having been motivated through younger generations, college, university and high school students, the values of modernization will allow children, also other strata and classes, to have *decent, conscientious, empathic life* in all senses of this fundamental category. Six, we should highlight the role of independent groups, individuals, civil rights movement activists and the free citizens in articulating and implementing values in practice. This means that the consciousness of modernization developments does not depend primarily on the state and government structures. Real changes cannot occur as a result of bureaucratic decisions, but are due to the changes in ideas and conceptions of independent active groups and individuals in society about what is good and what is bad, what is right and what is wrong, what to do, and what not. There is a great need for independent groups, individuals or informal institutes as

parts of civil society that may be active in producing and promoting the pro-modernization values. This means that we have to look for ways or measures to scale up these values and transform new informal institutions in the norms of social behavior of individuals and groups. Seventh, the development of the institutional environment supports cultural factors of modernization. A formal power alone cannot design values, but it can and should create conditions for their transmission and reproduction. It is true that power possesses the key formal institutions for such transmission – the secondary and higher schools through which the entire population of the country are virtually educated.

The schools, being the bearers of non-forcible ideas of modernization, give a chance to become a modernized country with legal consciousness, not breaking with her past and peacefully marching into the future without social upheavals and territorial losses. Other values transmission institutes may serve Media and TV, and in certain conditions, also literature and library systems adapted to the digital era.

Eighth, out of the three models shortly analyzed above the *cultural mobility model can best serve the goals of both the high and higher education systems in Azerbaijan* which is also capable of combining the elements of the models of elite group's cultural status and cultural reproduction. However, a number of pressing issues in the areas of modernization and education, especially the improvement of quality of high, college and university education, the role of family, professional achievements are on the long way to await for the solution, which call on social scientists to theoretically develop effective measures of cultural capital, to prepare the effective mechanisms, flexible strategies for sociological measuring and assessments of the impact of social and cultural capitals on academic performance of students and the quality of secondary and higher education in Azerbaijan.

Finally, serious structural transformations are necessary requisites for both of the school and education reforms policy that should be implemented in parallel lines: a) the education system should be detached from political power plots; b) social, political sciences and humanities should be emancipated from the custody, on many occasions, the hegemony of natural sciences and should become independent forms of knowledge and experience about the social world in which we live; c) the separation of academic governance of schools and universities from their economic, financial management is a crucial issue at the agenda, particularly when it concerns the university and college management; d) along with public schools the number of private high and higher schools should be increased and furnished with equal rights and advantages; e) the major strategic goals of the education system in Azerbaijan should be the high quality education for all that would target at education of middle class strata in the context of globalization and modernization of the country to meet the needs of high-tech and know-how advanced and innovative technologies in the age of post-industrial and post-information societies.

***Supplements:**

*The two supplements, one is about basic values, the other about instrumental values are given below with some essential variations and modifications of the authors of this article, who in their theoretical assumptions have proceeded from the sociological empirical researches of Russian and Western social scientists, especially: Viktor Voronkov, Oksana Karpenko, Dmitriy Travin, Olga Brednikova and others; western academicians - Hofstede G, Trosbi D., Schwartz S.H., Coleman, James S., Ronald Inglehart, Paul DiMaggio and Wayne E. Baker, whom the authors express their thanks and appreciations.

Table 1. Channels of influence of cultural values on economic development/Basic values

Channels of influence of tradition on economic development	Cultural capital factors promoting modernization and transformations	Cultural capital factors preventing economic progress	Tentative conjectures for Azerbaijan and developing countries
I Basic values			
1.1. Religion as a source for forming basic values of nation	Religion containing social project in terms of confronting challenges to society vs. religion focusing on the doctrine of hereafter; value of labor and respect for private property; perspectives and examples of self-developments as an orientation to personal and social evolution in the long term period; Historically, the religious values form an implicit contract as a system of concepts, feedbacks, mutual obligations, patterns of behavior in society.	Religion focusing on notions of determinism, predestination, fatalism, fate, impact of overwhelming forces on life, promotion of social and economic passivity.	• Patience as a component of self-actualization, cease taking care of something material; • Islam does not stand for private property in general; • conceptual chain from self-reproaching to self-destruction; • conservatism: prevalence of desire to preserve existing status quo over the necessity of reorganization; • wealth as a material good given by God for temporary use.
1.2. Masculinity/femininity	Masculinity is associated with an evolutionary need for change, overcoming challenges; values of success, efficiency, promotion; have an opportunity for high earnings, get the recognition from doing a good job, have a motive for advancement to higher level job, get a personal sense of accomplishment from work. Femininity is a stabilizing factor, for good working relationships with your direct manager, cooperation with each other at work, option for a desirable living area, employment security. (G.Hofstede, 1997).	Low motivation of social mobility, modesty and introversion, transmitting into self-isolation; blurred, contemplative, intuitive thinking.	Femininity: contemplative character of culture, passive social dynamics, which, in the presence of incentives and threats from outside, can be transformed to mobility; request for social guarantees from the state, a significant actual role of women in society outwardly traditional structure notwithstanding emotional vs. Functional relations between peoples.
1.3. Traditional values/secular-rational values, independence of judgments	Secular-rational values and independence of judgments are considered the factors promoting continuous process of updating and transformation of irrelevant or obsolete forms of social organization and production.	Independence of judgments perceived as a threat to social stability in cultures, based on traditional values, belonging to the group presents orientation to preserve existing order and status that contradict the objectives of modernization. Adherence to tradition may be treated as a self-valuable factor	During centuries main channels of transmitting of traditional values via community, the influence of religion, and succession of generations in the family have been eroded. Because in addition to the erosion of traditional institutes in place of which no structures were built anything new, this makes difficult transmission of any norms and values in general.

		capable to distort more effective set of solutions that would be adopted in certain equal conditions, formed in the absence of standards of action. (G.Hofstede, 1997).	Among other things, it may indicate to spreading the distribution of secular-rational values of Western patterns. Actually, today Turkey occupies a central place on the scale of traditional/secular-rational values, whereas Azerbaijan intends to catch up with Turkey.
1.4. Honesty, responsibility	Honesty: execution of contracts, promises; respect for private property; understanding the content of implicit contracts, components of the social contract; Resource of confidence is associated with a network of external effect in which macroeconomic effect calculated per individual depends on total amount of individuals.	Systemic and everyday opportunism; actions emanating solely from maximization of personal utility (analogy with environmental erosions in which the lack of investments in preserving environmental settings reduces with the laps of time the production efficiency).	Enormous empirical evidence and findings would demonstrate whether honesty is national value. Indulgent and tolerant attitudes to mistakes, punctuality, and incompleteness of provided information as reasons to the excusable weakness.
1.5. Survival values /self-expression values (Planning life, understanding of the present and the future, subjective level of happiness).	In accordance with the hierarchy of needs the values of development and self-realization are difficult to implement, all the more so in the absence of sufficiently high level of subjective happiness (to the extent not impeding the development needs) or the corresponding representations about the future; more developed tradition of a long-term perspective; "Psychological characteristics of independence, accessibility and non-conformism necessary to innovation and creativity are more common in individualistic societies". (S.Shane, 1992).	Emphasis on survival values promotes the distortion of structures of production and consumption; orientation in the short term; extremes in assessing the subjective level of happiness: from the absence of the need for changes to perceived impossibility of changes.	More significant survival values as a temporary effect of the crisis in transition economy. Self-expression values have high significance at the individual level; refusal of planning; orientation on getting effect in the short period; cyclical character of subjective happiness assessments.
1.6. Propensity to creativity and innovation	Openness to improvement and personal contribution in this direction. Consideration of reality as a dynamic, rather than a static system.	Archaic traditions have a significant effect and the ability to inhibit economic and social developments. Perception of reality in a static or as a system with a predominantly cyclical processes (laws of replacement without the proposed qualitative development opportunities).	Everyday consumers' creativity as a way of improving the algorithm to achieve their goals; different from the Western format of creative abundance. Conscious separation of values of culture as secondary compared with the existential-philosophical values.

Table 2. Channels of Influence of Cultural Values on Economic Development/

Instrumental values			
Channels of influence of tradition on economic development	Cultural capital factors promoting modernization and transformations	Cultural capital factors preventing economic progress	Tentative conjectures for Azerbaijan and developing countries
II Instrumental values			
2.1. Statehood, distance to power: As a degree of unequal distribution of power from the view point of members of the society and ensuring a coordinated behaviour (G. Hofstede, 1997; S.Schwartz, 1994).	Horizontal social contract, low distance to power; social contract as a basis for interaction between the government and society, and ensuring a coordinated behavior through civil institutions and transparently reproducible norms and rules. In cultures with low power distance to power a competent authority is preferred to a simple power of force and coercion. (Hofstede G. Op. cit.).	Vertical social contract, high power distance, reduced opportunities for a dialogue between society and government, the lack of rules, procedures and methods for organizing coordinated behaviors and feedbacks to them. Inventiveness or resourcefulness is less likely to exist in hierarchical society as bureaucracy inhibits creative activity; changes are minimized since their consequences may entail the likelihood of redistribution of power. Holders of power treat their subordinates as very different from themselves, and on the contrary, subordinate have greater fear to express disagreement with their bosses. (Hofstede G. Op. cit.). Power is the guarantor of external protection arrangements, but in the case of forming a vertical social contract in which power can redistribute rights in its own, there is a risk of instability of transactions due to arbitrary use of the mechanism of redistribution by influential interest groups. This fosters drop in public trust and rise on the level of transaction costs of functioning of the economic system as an additional security guarantees.	High power distance; Maintaining of vertical social contract; ensuring a coordinated behavior through natural bonding capital accumulation. The need to engage in dialogue with power is not seen as a factor in improving the quality of power services; mythologizing of power (unawareness of the social order from the power, which is recognized as a self-sufficient force and expects to produce in fact a coordinated, humanistic management). Request for paternalism as acquired syndrome (of "learned helplessness" because of historical factors : agrarian country vs. developed social sphere in exchange for restriction of rights in the Soviet period for "soviet Turks", and tendency to scaled and "swinging" actions within the frame of westernization and modernization for Ottoman Turks.

2.2. Attitudes toward politics, overall level of political activity.	Historical tradition of expression of social protest, public interests, active citizenship.	Population has insufficient ability to implement collective action. Social passivity. Alienation from the public and political life.	Request for social support from the state. Level of political activity is not stable. Awareness of civil rights and political literacy is slow.
2.3. Socio-demographic characteristics and traditions, associated with family.	Economic independence of youth, reliance on its own strength, the active role of women in social production.	Social dependency does not meet censure, tradition of complete drop out of production of individuals with incomplete disability (persons with disabilities, mothers and pensioners etc.).	Relationship and close cooperation of generations in the family, long-term custody of children.
2.4. Open (bridging) and closed (bonding) social capital, tolerance to others, trust in peoples and social institutions.	Based on the survey data, researchers have identified three types of social/cultural capital that affect economic development: open (bridging), closed (bonding) and civic capitals. Open social capital (OSC) is based on broad social networks, large "radius of trust" and the shared community norms and values. OSC helps to create broad social coalitions ("Putnam's groups"). In the society with established OSC there should exist universal morality, which means that "you treat people regardless of whether they are close to you/your family/party or not, with about the same yardstick". Closed (bonding) social capital (CSC) is based on the "limited morality" and narrow "radius of trust". This means that you apply different yardsticks to "close" and "distant" people. CSC contributes to narrow interest groups ("Olsson's groups"). Civic capital (CC) implies the people's sense of belonging to public affairs and personal responsibility for the situation in the society. Social institutions have significant credibility, allowing the use of their functions in case of disputable situations in interpersonal action. It works in the opposite direction: confidence in people is high enough to ensure a coordinated action with minimal transaction costs provided that necessary collective interaction with social institutions is ensured. "Prisoner's Dilemma": individuals	Trust in people is not too high than trust in social institutions. Intolerance of dissent and otherness. Natural accumulation of bonding capital (due to nepotism, kinsman, clan relations, fraternities on the basis of nationality, in the field of crime etc.), and therefore the reception of services from the state becomes difficult without additional informal preferential access.	Trust in people: officials are perceived as persons, but not as functional units. More trust in the informal sources of information than in formal institutions. The religious institutions and political power at the highest level (e.g. President) enjoys the highest credibility. Widely represented is the accumulation of bonding capital in restricted groups with restricted accessibility: Natural accumulation of bonding capital due to nepotism, kinsman, clan relations, fraternities on the basis of ethnic nationalism, nepotism, kinsman, clan relations, fraternities; religious communities, societies and associations are based on territorial and ethno-national features. High susceptibility for new, other's philosophical, methodological, religious doctrines, the willingness to accept samples (national, organizational, philosophical, artistic changes in history of Turks are in abundance).

	receive more units of the good at coordinated actions or from the presence of trust. (R. Putnam, 2001).		
2.5. Uncertainty avoidance. Savings and investments	Most of saving money is invested. Constructive perception of uncertainty as the possibility of obtaining additional benefits at planned and deliberate attitudes to risk.	Tendency to uncertainty avoidance becomes an obstacle to economic activity. Perception of uncertainty as a state of threat and risk. Cultures with a high level of uncertainty avoidance (mainly cultures of collectivist type) have very low level of tolerance to uncertainty which is expressed on high level of anxiety and the tendency to "release of energy" (to aggressive behavior), have low motivation to achievements, little inclination to work. (Hofstede G. Op. cit.pp. 109 - 138).	Short planning horizon; Low savings rate; The culture of investing is less developed (negative precedents during the crisis of the 1990s, lack of knowledge, risk aversion) - reasons which are not so much cultural as institutional (high risks in the financial and political spheres).
2.6. Mode of life and structure of everyday life	Traditions of cultural recreation and mental reproduction.	Association of life with leisure and consumption leads to a search of non-constructive ways of getting income. Consumer society and "civilization of leisure" leads to an underestimation of self-sufficient role of labor and reduction its sense to ensure increasing needs.	High value of leisure (including cultural). The need for personal motivation for actions. ("Why is it necessary only for me? "). Values of total quality of life - comfort, safety; "Feminine" values, in contrast to "masculine", involve orientation to success, and efficiency.
2.7. Education and educational potential	Openness to new information, awareness of the need to improve (dynamic thinking), the value of excellence.	Unequal access to education as a representation of its elitism in society. Extremes in methodologies of teaching: blurred "generalization" of education or overly narrow functional specialization	High educational and scientific potential, respect for quality and diverse education. Awareness of the link between development of economy and increasing human capital (heritage of USSR that generated subculture of scientists, and pre-revolutionary Azerbaijan, that had generated classes of intelligentsia). Creativity, nonstandard thinking among students youth as a way of simplifying standard algorithms and means of self-realization. Imaginative and flexible thinking (enforcement of the tasks in conditions of deficits in organizational resources).

2.8. Regulation of relations with natural environment (Shalom Schwartz,	Use of natural resources According to the principles of environmental security and sustainable development.	Extensive use of natural environment, rent-seeking, lack of long-term investments. Under not well-developed enough environmental legislation, with given the high cost of investments in natural environment, there occurs adverse selection of firms, because average indicators of costs for industrial departments make firms, which are ready to use environmental standards, uncompetitive; such situation leads to overuse of natural resources and in long-term perspective to its exhaustion.	"Resource Curse", the expansion as a way to resolve the accumulated internal contradictions.
2.9. Attitude to consumption and labor	Profit as a result of labor; the value of leisure and labor as time for self realization.	Wealth is considered as initially available resource to be distributed; super-value of leisure as time of consumption, labor - a "necessary evil", payment for life (leisure, consumption).	Weak understanding of logical connection between activity and its result; the possibility of applying extraordinary efforts on the brink of opportunities at a high personal motivation.
2.10. Structure of production	The value of skills and heterogeneity of production. Under subsistence or natural economy the sale of surplus is in accordance with the principles of competition. Covering of minimum basic needs and investments in non-profit sectors with the presence of corresponding values occupy a relatively small portion of the structure of production. Investments in fixed assets, periodic updating and upgrading of physical facilities.	Production structure is distorted by any "unproductive" values (in this case the degree of relevance these values and their impact on economic effectiveness is considered).	Rural-peasant economy: production practically does not fall under capitalist laws and is reduced when the minimum level of accommodation of life (in comparison with the norm of developed market economy: "earn more and spend more"). Distortion of the structure of the economy in accordance with the values of "survival".
2.11. Individualism/collectivism	G. Hofstede revealed a significant correlation (+0.82) between the share of gross national product per capita population and the degree of individualism. (G. Hofstede, 1997, pp. 49 - 78).	The high value of collectivism entails the problem of erosion of liability, risk of loss of the face.	The predominance of collectivism with a gradual increase in the value of individualism. Harmony and peace are considered important values of collectivism, so any disagreement in their environment the collectivists prefer to carefully hide ("Ev bizim, sir bizim"). In individualistic cultures confrontation is perceived even as desirable as a necessity "let in fresh air". In accordance with

			the following criteria, as priority values, orientation to interdependence, degree of responsibility for organization and the performance of the work the majority of Azerbaijani respondents adhere to collectivism rather than to individualism.
--	--	--	--

Keywords: cultural capital, sociological models, modernization, education, group status culture.

References:

1. Hofstede G. Culture's Consequences, Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. Thousand Oaks: Sage Publications, 2001.
www.geert-hofstede.com/geert_hofstede_resources.shtml.
2. Gauntlett David (2007), Creative Explorations: New approaches to identities and audiences, Routledge, London.
3. Throsby D. Cultural Capital //Journal of Cultural Economics. 1999, Vol. 23, p.3-12.
<http://artpragmatica.ru/analitics/index.php?uid=118>.
4. Guiso L., Sapienza P., Zingales L. Cultural Biases in Economic Exchange. NBER WP 11005. 2004.
5. Shane S. Why Do Some Societies Invent More than Others? //Journal of Business Venturing. 1992, Vol. 7, № 1, p. 29-46.
6. Schwartz S.H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. Online Readings in Psychology and Culture, 2(1). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116>.
7. Schwartz S.H. (1994). Are there universal aspects in the content and structure of values? Journal of Social Issues, 50, 19-45.
8. Bourdieu P. The forms of capital. Translated by Richard Nice, In J. Richardson (Ed.). Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood, 1986, pp. 241-258; Originally: in "Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital." In Soziale Ungleichheiten (Soziale Welt, Sonderheft 2), edited by Reinhard Kreckel. Goettingen: Otto Schwartz & Co.. 1983, pp.183-98. <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm>.
9. Bourdieu, Pierre (1986), 'The Forms of Capital', in Richardson, John G., ed., Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, New York: Greenwood.
10. Bourdieu, Pierre 1977 "Cultural reproduction and social reproduction." Pp. 487-511 in Jerome Karabel and A. H. Halsey (eds.), Power and Ideology in Education. New York: Oxford. 1977.
11. Bourdieu, Pierre 1977 Reproduction in Education, Society, Culture. Beverly Hills, Calif.: Sage.
12. Putnam, Robert D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community, New York: Simon & Schuster 2001.

13. Coleman, James S. (1988), 'Social Capital in the Creation of Human Capital', American Journal of Sociology, Vol. 94, Supplement: Organizations and Institutions: Sociological Economic Approaches to the Analysis of Social Structure, pp. 95-120.
14. Ronald Inglehart and Wayne E. Baker. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values// American Sociological Review, 2000, Vol. 65 (February: pp.19–51).
15. Bell Daniel. 1973. The Coming of Post-Industrial Society. New York: Basic Books.
16. Fukuyama Francis. 1995. Trust: The Social Virtue and the Creation of Prosperity. New York: Free Press.
17. Madison A. The World Economy: A Millennial Perspective. OECD, 2001.
18. Guillén, Mauro. 1994. Models of Management: Work, Authority, and Organization in a Comparative Perspective. Chicago, IL: University of Chicago Press.
19. R.Maseland and A.Hoorn. Measuring values for cross-cultural research. <http://www.ru.nl/nice/workingpapers>
20. Chinese Culture Connection. 1987. Chinese Values and the Search for Culture-Free Dimensions of Culture. Journal of Cross-Cultural Psychology, 18 (2): 143-164.
21. European Values Study Group & World Values Survey Association. 2006. European and World Values Surveys four-wave integrated data file, 1981-2004. Available from: www.jdsurvey.net.
22. Becker G.S. (1975). Front matter, Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. In Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education (2nd ed., pp. 22-30). NBER. Retrieved from <http://www.nber.org/chapters/c3730.pdf>
23. Becker G.S., & Chiswick B.R. (1966). Education and the Distribution of Earnings. The American Economic Review, pp. 358-369.
24. Cohen D., & Soto M. (2007). Growth and human capital: good data, good results. Journal of economic growth, 12(1), 51-76. <http://dx.doi.org/10.1007/s10887-007-9011-5>
25. Grossman M. (2000). The human capital model. Handbook of health economics, 1, 347-408. [http://dx.doi.org/10.1016/S1574-0064\(00\)80166-3](http://dx.doi.org/10.1016/S1574-0064(00)80166-3)
26. Olaniyan D.A., & Okemakinde T. (2008). Human capital theory: implications for educational development. Pakistan Journal of Social Sciences, 5(5), 479-483.
27. Schultz T.W. (1962). Reflections on investment in man. The Journal of Political Economy, 1-8. <http://dx.doi.org/10.1086/258723>
28. Report: "Cultural Factors of Modernization", Sociological Research by A.Auzan, A.Arkhangel'skiy, P.Lungin, V.Nayshul. Moscow-St. Petersburg, 2011, pp. 33-34, in Russian.
29. Гудков Л. Советский человек в социологии Юрия Левади //Общественные науки и современность. 2007, № 6, с. 16-30; cited in Report, p. 7.
30. From Max Weber: Essays in Sociology, 1958.
31. DiMaggio Paul. The role of cultural capital in school success, in The New American Cultural Sociology, ed., by Philip Smith. Cambridge University Press, pp. 260- 276.
32. DiMaggio Paul. Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students. Source: American Sociological Review, Vol. 47, № 2 (Apr., 1982), pp. 189-201.

Казым АЗИМОВ, Самира АЖДАРЗАДЕ

КУЛЬТУРНЫЙ КАПИТАЛ, МОДЕРНИЗАЦИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ: СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Резюме

Существует широкий спектр научных исследований, в которых предпринята попытка проанализировать формирование культурного капитала в разных странах и регионах мира. Для приобретения культурного капитала большинство научных исследований выделяют определенные аспекты человеческого потенциала. Иными словами, культурный капитал в основном изучался в потенциальной форме. Превращение трудовых потенциальных возможностей в капитал, сложный процесс формирования культурного капитала в постсоветских развивающихся странах в новую эпоху глобализации и либерализации рынков пока-что слабо изучены в современных социальных исследованиях. Исходя из этого, основная цель данной статьи состоит в том, чтобы сосредоточить внимание азербайджанских социальных исследователей на важности социологического анализа культурного капитала в тесной связи с процессами модернизации и образования, двумя ключевыми факторами устойчивого развития общества, а также на разработке некоторых методологических и практических рекомендаций, которые будут содействовать исследованию формирования культурного капитала в процессе перехода Азербайджана к инновационному типу социально-культурных и экономических развитий, модели мультикультурного и гражданского образования.

Авторы данной статьи полагают, что методологическое значение типологии форм капиталов, разработанных в современных западных социальных исследованиях, позволяет дать глубокое описание различий в формах социальной стратификации в контексте различных политических преобразований, в том числе в системе образования, показывая тем самым, что социально-политические отношения, образовательные учреждения и их эволюция могут быть поняты в контексте изменения роли отдельных типов капитала, в частности культурного капитала. В этой связи анализируются различные социологические модели культурного капитала как фактора, оказывающего существенное влияние на качество образования, процесс модернизации и на систему стратификации общества. Авторы утверждают, что концепция долгосрочного социально-экономического развития и модернизации постсоветских развивающихся стран, в том числе Азербайджана, предполагает переход общества к инновационному типу образовательных разработок, формированию интеллектуально емкого человеческого потенциала, которые направлены на поощрение культурного капитала студентов и молодежи.

Общий вывод статьи сводится к тому, что конкурентоспособность современной социально-экономической системы постсоветских развивающихся стран, в том числе Азербайджана, сегодня остро нуждается в модернизированной системе образования, эффективности обучения персонала и профессиональных кадров, в повышении уровня их сотрудничества и качества трудовых и организационных культур.

Ключевые слова: культурный капитал, социологическая модель, модернизация, образование, культура статусной группы.

Kazım ƏZİMOV, Samirə ƏJDƏRZADƏ

MƏDƏNİ KAPİTAL, MODERNLƏŞMƏ VƏ TƏHSİL: SOSİOLOJİ PERSPEKTİV

Xülasə

Dünyanın müxtəlif ölkələrində və regionlarında mədəni kapitalın formalaşması məsələsi müxtəlif elmi tədqiqatlarda araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Lakin əksər tədqiqatlar mədəni kapitalın mənimsənilməsində mühüm rol oynayan insan potensialının və qabiliyyətlərinin müəyyən aspektlərini irəli çəkir. Başqa sözlə, mədəni kapital daha çox potensial formada öyrənilmişdir. Halbuki qloballaşma və bazar iqtisadiyyatının liberallaşması və modernləşməsi şəraitində potensial imkanların kapitalla çevrilməsi, mədəni kapitalın formalaşması kimi mürəkkəb proseslər müasir sosial tədqiqatlarımızda nisbətən zəif tədqiq edilmişdir. Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda sosial tədqiqatların diqqətini modernləşmə və təhsil kontekstində mədəni kapitalın sosioloji təhlilinin aktuallığına, hər iki strukturun ölkəmizdə dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas amillər kimi nəzəri və praktiki cəhətdən öyrənilməsinin vacibliyinə, Azərbaycanın mədəniyyət, iqtisadiyyat və sosial sahələrdə qazandığı uğurların kontekstində innovasiya tipli inkişaf və multikultur və vətəndaş təhsili modelinin əhəmiyyətinə yönəltməkdən ibarətdir. Məqalənin müəllifləri hesab edirlər ki, müasir sosial tədqiqatlarda işlənmiş kapital formalarının tipologiyası və nəzəri təhlili müxtəlif sosial və siyasi dəyişikliklər kontekstində, həmçinin təhsilin keyfiyyətcə inkişaf etdirilməsində, sosial stratifikasiya strukturunda müxtəlifliyin yaranmasının səbəblərini araşdırmaq, onları dərindən sosioloji təhlil etmək üçün geniş perspektivlər açır.

Bu baxımdan məqalədə mədəni kapitalın müxtəlif sosioloji modellərindən, onların cəmiyyətimizin modernləşməsinə, stratifikasiya strukturuna, təhsilin keyfiyyətinə göstərdiyi təsirlərdən geniş bəhs edilir. Üstünlüyü sosial mobillik modelinə verməklə müəlliflərin ümumi qənaəti ondan ibarətdir ki, sosial-iqtisadi inkişafın və modernləşmənin uzunmüddətli perspektivi Azərbaycan cəmiyyətinin təhsil sahəsində innovasiya tipli təhsil sistemini, dinamik təhsil islahatlarının həyata keçirilməsini, insan kapitalının, xüsusən mədəni və sosial kapitalın sistemli idarə olunmasını, tələbələrin və gənc nəslin intellektual potensialının, əqli qabiliyyətlərinin inkişafını, peşəkarlığın inkişafına rəvac vermək üçün təhsil və mədəni kapitalın qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsini günümüzün ən aktual məsələsi kimi bir növ ictimai zərurətə çevirir.

Açar sözlər: mədəni kapital, sosioloji model, modernləşmə, təhsil, status qrup mədəniyyəti.

Самир САТТАРОВ

*Доктор общественных наук по социологии,
заведующий отделом «Образование»*

Институт литературы им. Низами НАНА

**ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ КАК ЭЛЕМЕНТЫ КУЛЬТУРЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ
НАЦИОНАЛЬНУЮ (ЭТНИЧЕСКУЮ) ИДЕНТИЧНОСТЬ ИНДИВИДА*
(На примере Азербайджана)**

В течение последних двадцати-тридцати лет существенно увеличился интерес ученых к проблемам, связанным с национальной и этнической идентичностью. Эти проблемы интересуют как этнологов, историков, политологов, литературоведов и языковедов, так и социологов, антропологов культуры, психологов и т.д. Отметим, что связано это прежде всего с усиливающимися процессами глобализации (1, с.7), которые затрагивают не только политическую, экономическую и социальную сферы жизнедеятельности людей, но и оказывают существенное влияние на культуру общества – изменяя в той или иной степени отдельные элементы национальной или этнической культуры, вследствие чего наблюдается некий процесс униформизации национальных и этнических культур и замена отдельных элементов той или иной культуры элементами глобальной культуры. Следовательно, угроза утраты национальной (или этнической) культуры, в результате чего может произойти деформация, частичная или полная потеря национальной или этнической идентичности, становится причиной более интенсивного ее поиска.

Следует отметить, что национальная (или этническая) идентичность непосредственно связана с национальной (или этнической) культурой и зависит от идентификации индивида с определенными элементами той или иной национальной (или этнической) культуры – такими, как язык, религия, обычаи и традиции, литература, искусство, а также от связи с историей той или иной страны, народа или этнической группы (2). Идентифицируясь с определенными элементами той или иной национальной (или этнической) культуры, индивид отождествляет себя с определенной культурой, а следовательно с той или иной национальностью (или этнической группой), и противопоставляет себя другой, «иной».

В данной статье хотелось бы остановиться на двух тесно взаимосвязанных элементах национальной (этнической) культуры, которые существенным образом влияют на сохранение и формирование национальной идентичности индивида, – на обычаях и традициях.

О роли обычаев и традиций как важнейших факторов, влияющих на национальное (этническое) самосознание индивидов, говорят большинство ученых, в том числе принадлежащие к различным теоретическим «школам» (2; 3).

Помимо первичной функции обычаев и традиций, которая призвана регулировать повседневную и праздничную жизнь людей, входящих в состав того или иного общества, этим элементам культуры присуща также и функция «этноформирующая», которая способна консолидировать и дифференцировать определенные группы людей. Таким образом, эти элементы культуры, с одной стороны, объединяют (консолидируют) представителей той или иной национальной (или этнической) группы (присвоив данные

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

элементы культуры и считая их своими (близкими), индивид ассоциирует себя с представителями той или иной национальности или этнической группы); с другой – эти же элементы культуры выступают в роли дифференцирующего фактора, на основе которого представители одной национальности или этнической группы противопоставляют себя «другим» - «иным» национальностям или этническим группам.

О том, что обычаи и традиции играют важную роль при формировании национальной (или этнической) идентичности индивида, свидетельствует также так называемая политика «плавильного котла»,¹ проводимая в свое время Советским Союзом с целью создания новой советской национальности - «советского народа»². Политика советизации предусматривала ко всему прочему создание советских обычаев и традиций, которые формировались под влиянием видоизмененных элементов русской культуры, идеологии марксизма-ленинизма и атеизма. Национальные и этнические же обычаи и традиции, особенно те, которые были тесно связаны с той или иной мировой религией, часто подавлялись.

После распада СССР в Азербайджане начался процесс возврата «к корням» – к национальным и этническим культурам, представленным в этой стране. Обычаи и традиции той или иной национальности или этнической группы стали играть значительную роль в деле сохранения и формирования национальной (или этнической) идентичности индивидов в Азербайджане.

В результате эмпирических исследований, проведенных нами среди представителей азербайджанского большинства и проживающих в стране других национальных и этнических меньшинств, было установлено, что обычаи и традиции занимают важную позицию в структуре национальной идентичности азербайджанцев и представителей других национальных и этнических меньшинств в Азербайджане (4, с.174). Каждый представитель той или иной национальности или этнической группы стремится приобщиться к обычаям и традициям своего народа.

Исследования показали также, что несмотря на то, что обычаи и традиции тесно связаны с той или иной религией, приобщение к национальным и этническим обычаям и традициям не зависит от степени религиозности индивидов. Данные элементы культуры выступают в роли так называемого «индикатора» принадлежности к той или иной культуре, а следовательно к той или иной национальности или этнической группе. Например, нерелигиозные представители азербайджанского национального большинства в Азербайджане, следуя азербайджанским национальным традициям, не проводят свадебных церемоний в месяц «Мехеррем»³, а на праздник «Гурбан байрамы»⁴ совершают обряд жертвоприношения и т.д.; представители же польского национального меньшинства, которые не исповедуют католическую религию и не идентифицируются с ней, тем не менее следуют таким польским обычаям и традициям как рождественский стол, пасхальная корзинка и т.д.

¹ Политика «плавильного котла» предусматривает унификацию всех национальных и этнических культур и образование единой национальной культуры с целью создания единой нации.

² Ввиду того, что советская идеология придерживалась принципа «интернационализма», понятие «национализм» в те времена носило отрицательный оттенок и часто приравнивалось к его ультра-крайней форме - «нацизму». Поэтому в данном случае часто использовался термин «советский народ».

³ У мусульман-шиитов – траурный месяц. Во время месяца «Мехеррем» погибли двое из чтимых мусульманами-шиитами имамов – Гасан и Гусейн.

⁴ Праздник жертвоприношения. Согласно преданию, в этот день Ибрахим (Абраам) должен был принести в жертву Богу своего сына Исмаила, но Бог послал ему овцу и велел принести в жертву ее вместо сына.

На идентификацию с теми или иными обычаями и традициями большое воздействие оказывают такие институты, как семья и среда обитания. В данном случае не менее важное влияние на знание и идентификацию с обычаями и традициями оказывают старые и новые средства массовой информации.

Итак, исследования показали, что изначальным (а в некоторых случаях также и основным) институтом, под влиянием которого формируется знание и идентификация с теми или иными обычаями и традициями, является семья (4, с.52). Этот институт культурализации формирует основные знания индивида и его отношение к тем или иным обычаям и традициям, что в дальнейшем отражается на национальном или этническом самосознании индивида. В малочисленных национальных и этнических группах, населяющих сегодня Азербайджан, семья является единственным институтом, формирующим знание и идентификацию с обычаями и традициями (4, с.59).

Большое влияние на знание, отношение и идентификацию с обычаями и традициями оказывает также среда обитания. Так, например, азербайджанцы, проживающие в азербайджанских городах и селах, идентифицируются с азербайджанскими обычаями и традициями, талыши, компактно проживающие в юго-восточной части Азербайджана (Ленкорань, Лерик), - с талышскими обычаями и традициями, лезгины, живущие в Кусарах, - с лезгинскими (4, с.73-74). Исследования также показали, что некоторые обычаи и традиции в разных регионах Азербайджана отличаются друг от друга. В данном случае речь идет о локальных различиях. К примеру, традиция разжигания костра на «Праздник огня»¹ в Нахчыванской области Азербайджана приходится только на последний вторник перед праздником Новруз и связана с «неделей огня». В некоторых же других областях Азербайджана эта традиция отличается тем, что костер разжигается каждый вторник и посвящен той или иной стихии - земле, воде, воздуху и огню.

С другой стороны, среда обитания часто приводит к культурной диффузии, в результате чего элементы одной культуры нередко проникают в другую, таким образом видоизменяя и обогащая национальные и этнические культуры.

Азербайджан является многонациональной, многоэтнической страной, его общественная структура представляет собой мозаику разных культур (5, с.308). Несмотря на то, что большинство населения страны составляют азербайджанцы (ок. 90%), здесь проживают также и представители русского, польского, украинского, еврейского (еврейское национальное меньшинство представлено в Азербайджане евреями ашкенази, грузинскими и горскими евреями), немецкого, армянского, татарского, турецкого, грузинского национальных меньшинств, а также аварского, лезгинского, талышского, татского, удинского, курдского, цахурского, грызского, хуналугского этнических меньшинств (6, с. 130).

В результате культурного контакта² одни национальные или этнические обычаи и традиции зачастую заимствуются представителями других национальных и этнических групп. Так, например, традиция празднования «Нового года», перенятая азербайджанцами

¹ «Праздник огня» связан с древней религией Азербайджана (зороастризмом), сохранившейся до наших дней. Согласно зороастризму, святыми считались четыре стихии: земля, вода, воздух и огонь. Празднование приходится на последний вторник перед праздником «Новруз байрамы» («Праздник Весны»).

² «Культурный контакт является следствием соприкосновения по крайней мере двух людей или групп с разными культурными характеристиками. Индивиды и группы, которые принимают участие в контакте, обычно более динамичны, чем другие, либо подвергаются давлению и воздействию внешних сил, принуждающих их или открыть свои культурные границы, или переместиться и занять место в другом обществе» (7).

из русской культуры, до сих пор сохраняет свою актуальность. Или, например, празднование азербайджанского праздника «Новруз Байрамы» («Праздник Весны») было перенято представителями других национальных и этнических меньшинств.

В плюралистическом обществе нередко возникают также видоизмененные и содержательно новые обычаи и традиции – так называемые гибриды двух или нескольких национальных или этнических обычаев и традиций. Отметим, что такие гибриды, как пишет С.Саттаров, уникальны – они являются продуктом определенного общества и присущи только одному обществу, т.е. не встречаются нигде более (6, с.130).

Культурная диффузия в Азербайджане не ослабляет и не приводит к полному изменению национальной или этнической идентичности индивидов, а всего лишь обогащает культуры, представленные в этой стране. Она необходима для нормального и полноценного функционирования индивида в плюралистическом обществе, так как несмотря на то, что в процессе социализации индивид, с одной стороны, стремится к индивидуализации, которая выражается в его стремлении к формированию собственного «я», к разработке оригинальных способов общения и деятельности, с другой стороны, каждый индивид нуждается и стремится к унификации, которая проявляется в стремлении быть как все, приобрести общие для общества способы общения и деятельности.

На знание и идентификацию с обычаями и традициями в Азербайджане большое влияние оказывают также старые и новые средства массовой информации: газеты, журналы, радио, телевидение, интернет, которые подробно освещают те или иные национальные или этнические обычаи и традиции в стране. В последнее время в Азербайджане наблюдается большое влияние новых СМИ - телевидения и интернета, - на приобретение знания и идентификацию с обычаями и традициями. Организации национальных и этнических меньшинств в Азербайджане также стремятся более подробно освещать свою деятельность и пропагандировать свои национальные или этнические обычаи и традиции в интернете.

Как уже было отмечено, вышеперечисленные институты и агенты культурализации существенным образом оказывают влияние на идентификацию с обычаями и традициями у представителей разных национальностей и этнических групп Азербайджана. Исходя из вышесказанного следует, что идентификация с обычаями и традициями у представителей азербайджанского общества связана как с прошлым (знание и идентификация с теми или иными обычаями и традициями зависит от передачи вышеупомянутых элементов культуры от родителей и других предков следующему поколению), так и с настоящим временем (знание и идентификация с обычаями и традициями существенным образом связаны с интеракцией и средой обитания). На идентификацию с обычаями и традициями большое влияние оказывают как старые, так и новые средства массовой информации.

Таким образом, в современном Азербайджане обычаи и традиции выступают в роли индикатора национальной (этнической) идентичности индивидов и являются одним из значимых факторов (элементов культуры), на основе которого строится определенная связь с группой «своих» и отличие от других («иных»).

Однако следует отметить, что при определении национальной или этнической идентичности индивида следует обратить внимание не только на идентификацию индивида с обычаями и традициями той или иной национальности или этнической группы, но также на его идентификацию со всеми элементами культуры, формирующими национальную или этническую идентичность индивида, - с языком, религией, литературой, искусством и его отношением к истории той или иной страны. Не менее важное значение в данном случае играет и самоидентификация индивида – то, к какой именно национальности или этнической группе он сам себя причисляет, кем себя считает.

Ключевые слова: обычаи, традиции, идентичность, идентификация, национальная культура, национальность, этническая группа, Азербайджан.

Список использованной литературы

1. Zdanowski J. Globalizacja i tożsamość. Warszawa, 2003.
2. Kłoskowska A. Kultury narodowe u korzeni. Warszawa, PWN, 2005.
3. Sattarov S. Wzorce polskości analiza ciągłości i zmian. Przypadek stowarzyszenia „Polonia-Azerbejdżan” w latach 2003-2014. Warszawa, IFiS PAN, 2015.
4. Sattarov S. Tożsamość narodowa w Azerbejdżanie po 1991 roku. Warszawa, Świat Książki, 2009.
5. Саттаров С. К вопросам о национальной (культурной) идентичности азербайджанцев в Польше и поляков в Азербайджане. Azərbaycan diasporu. Tarix və müasirlik, AMEA Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Turxan, 2016.
6. Саттаров С. Культурное пограничье в Азербайджане. Studia Humanistyczno-Społeczne, (t. 11), Wyd. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce, 2015.
7. Paleczny T. Meandry wielokulturowości. Oblicza pluralizmu w społeczeństwach wielokulturowych–USA i Brazylia, 2003, [w:] www.isr.wsmip.uj.edu.pl/publikacje/meandry.doc

Samir SƏTTAROV

ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏR – MİLLİ (ETNİK) İDENTİKLİYİ FORMALAŞDIRAN MƏDƏNİYYƏT ELEMENTLƏRİ KİMİ (Azərbaycan təmsalında)

Xülasə

Məqalədə əsas diqqət milli (etnik) identikliyin formalaşmasına təsir edən, iki bir-biri ilə sıx bağlı olan milli (etnik) mədəniyyətin elementləri - adət və ənənələr üzərində cəmləşir. Müəllif qeyd edir ki, bu elementlərə müəyyən qrup insanları birləşdirən və fərqləndirən funksiyalar məxsusdur. Daha sonra müəllif adət-ənənələrin individlərin milli (etnik) identikliyinə strukturunda yeri haqqında yazır, bu elementlərin formalaşması prosesini diqqət mərkəzinə çəkir və Azərbaycan cəmiyyətinə məxsus olan individlərin bu elementlərlə identifikasiya olunmasına mədəniyyətləşmə institutları və agentləri haqqında məlumat verir.

Açar sözlər: adət, ənənə, identiklik, identifikasiya, milli mədəniyyət, millət, etnik qrup, Azərbaycan.

Samir SATTAROV

**CUSTOMS AND TRADITIONS AS ELEMENTS OF CULTURE
WHICH FORM THE NATIONAL (ETHNIC) IDENTITY
(The case of Azerbaijan)**

Summary

In this article the author writes about the national (ethnic) identity of individuals from the Azerbaijani society and focuses his attention on two interconnected elements of the national (ethnic) culture, which significantly affects the formation of the national (ethnic) identity of individual – on customs and traditions. Author emphasizes that despite the fact that the primary function of these elements of culture is regulation of the everyday and holyday life of the people, these elements of culture have also another function, which can form the national or ethnic identity of the individuals. This function is able to consolidate and differentiate some groups of the people. Further the author writes about the place of customs and traditions in the structure of national (ethnic) identity of individuals from Azerbaijani society and pays attention to the institutions and agents of culturalization, which have an influence on the knowledge and formation of the identification of individuals with these elements of culture.

Keywords: customs, traditions, identity, identification, national culture, nation, ethnic group, Azerbaijan.

URBANİZASIYANIN SOSIAL-İQTİSADI MAHİYYƏTİ*

Müasir dövrdə mühacirət müxtəlif formalara malik olan böyük ictimai bəla kimi İkinci Dünya ölkələrini bürümüşdür. Mühacirət tam iki halda – istisna və nadir hallarda iqtisadi-mədəni zərərlə müşayiət olunur. Bu gün bəşəriyyət Üçüncü Dünya ölkələrinə xas olan böyük mühacirət axını ilə üzləşir və onunla mübarizə aparmaq üçün bu istiqamətdə qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirilməsini tələb edir.

Müasir İran da həm geniş daxili, həm xarici mühacirət axınlarına məruz qalan ölkələrdəndir. Son 30 il ərzində İranda əhalinin yerdəyişmə dinamikası sürətlənmiş, həm xarici ölkələrə mühacirəti, həm də ölkə daxilində urbanizasiya prosesi genişlənmiş, kənd əhalisinin şəhərlərə sürətli axını çoxalmışdır. İranda əhalinin daxili yerdəyişməsi mühüm sosial məsələ kimi ciddiləşmişdir. Sosioloqların fikrincə, İranda daxili mühacirət əsasən kənd əhalisinin şəhərlərə olan mühacirətidir və bu mühacirət bir çox iqtisadi, ictimai və mədəni problemlər üzündən baş vermişdir. Bu isə uzunmüddətli və qısamüddətli planlaşdırmalarda ən böyük problemlər hesab olunur (1, s. 14-17).

İranda kənd əhalisinin mühacirəti haqqında statistik məlumatlar göstərir ki, keçən bir neçə onilliklər ərzində ənənəvi sistemin süqutu ilə əlaqədar olaraq şəhər-sənaye sisteminin kənd təsərrüfatı sisteminə tətbiqi nəticəsində daxili mühacirət genişlənmişdir.

1921-1941-ci illərdə İranda urbanizasiya prosesi sabit idi. Lakin aqrar islahatdan, xüsusi ilə 1978-ci il İslam İnqilabından sonra bu proses sürətləndi. Məlumatlar göstərir ki, kənd əhalisinin mühacirəti 1921-1941-ci illərdə 2,1%, 1941-1953-cü illərdə isə 4,1%-dən çox olmuşdur. Aqrar islahatdan sonra kənd əhalisinin şəhərlərə mühacirəti artaraq ictimai böhrana çevrilmişdir. Bu dövrdə kənd əhalisinin mühacirəti 6,1% artmışdır. Belə ki, 1966-1973-cü illər arasında ölkənin təqribən 1300 kəndi dağılmış və ya həmin kəndlər demək olar ki boşalmışdır. Bu dövrdə İranda mühacirət və urbanizasiya heç zaman olmadığı qədər böyük olmuşdur. Bunun əsas səbəbi böyük şəhərlərin kortəbii inkişafı olmuşdur ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas problemlərindəndir. Ölkənin geridə qalması birbaşa bu problemlə əlaqədardır, belə ki, kənd yerlərinin sosial iqtisadi geriliyi, kəndlərdə əkinçiliyin bəla və çətinliklə başa gəlməsi, şəhər-kənd arasında balansın olmaması, şəhərlərdə müvəqqəti iş yerlərinin açılmaması, yaşayış məskəni problemləri, kəndlərdə kommunal xidmətlərin – elektrik enerjisi, su, səhiyyə və s. sosial-məişət sahəsinin inkişaf etməməsi kəndlərin boşalmasına səbəb olan əsas şərtlərdəndir.

Kənd əhalisinin şəhərlərə mühacirətinə və burada məskunlaşması probleminə iki istiqamətdə yanaşmaq olar:

- birincisi, əsas təsiredici amillər kimi şəhər həyat tərzinin cazibədarlığı;
- ikincisi, ikinci dərəcəli ictimai amillər kimi coğrafi, ictimai-mədəni amillər. Bu prosesin digər amilləri isə Maslounun verdiyi tərifdə olduğu kimi, şəhər həyatının cazibədarlığıdır (2, s.44).

Kənd əhalisinin mühacirətinin əsas səbəbləri kimi həm də sosial təhükəsizlik, özünə sevgi, özünə hörmət, özünü təsdiq etmək ehtiyacları, həmçinin bu tələbatları müəyyən və təmin edən imkan və şəraitin olmasıdır. Çox vaxt insanlar öz sosial-iqtisadi və mədəni ehtiyaclarını təmin etmək üçün mühacirət etmək qərarına gəlirlər (3, s. 43-45).

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Beləliklə, kənd əhalisinin yerdəyişməsi mexanizmi bir sıra sosial, iqtisadi və coğrafi amillərdən asılıdır. Beləliklə, kor-təbii mühacirət həm sosial məsələ kimi, həm də iqtisadi asılılıq kimi özünü büruzə verir, bütün bunlar isə əkinçiliyi və maldarlığı zəiflədir. Kənd əhalisinin mühacirəti mühacirət olunan regionun ictimai təşkilatlarına, eyni zamanda əmək haqqına, məşğulluğa, rifah halının inkişafına mənfi təsir edir. Urbanizasiya ilə bağlı digər ehtimalları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Kəndlilərin gəlir əldə etmək dərəcəsi onların mühacirətinin əsas səbəblərindəndir (İşsiz kəndlilər şəhərlərə mühacirət edirlər).

2. Təhsil almaq imkanlarının kifayət dərəcədə olmaması kəndlilərin mühacirətinə səbəb olur.

3. Maddi rifah imkanlarının kifayət dərəcədə olmaması ilə kəndlilərin mühacirəti arasında əlaqə vardır.

4. Kəndlilərin mühacirətinin əsas səbəblərindən biri ictimai asayişlə bağlı olur (Ailə başçısının dünyagörüşü səviyyəsi ictimai təhlükəsizlik, istirahət, təhsil, rifah imkanlarının geniş olduğu şəhərlərə mühacirət etməyə qərar verir).

5. Kəndlilərin ictimai bazaları ilə onların şəhərlərə mühacirət etməsi arasında əlaqə vardır. Kəndlilərin ictimai bazası yüksək olduqca onların şəhərlərə mühacirəti də çoxdur.

6. Kənd ailəsində təhsil alan uşaqların sayının çox olması ilə onların şəhərlərə mühacirət etməsi arasında əlaqə vardır. Ailədə məktəbə gedən uşaqların sayı çox olduqca kəndlilərin mühacirət ehtimalı çox olur.

Sənaye inqilabı başlayandan sonra kəndlilərin gəliri və ona uyğun olaraq iqtisadi vəziyyəti də pisləşməyə başlamışdır. Kəndlilər öz güzəranlarını təmin etmək üçün şəhərlərə üz tutdular. Bu proses əvvəlcə şəhəratrafi və şəhərə yaxın olan kəndlərdən başladı. Şəhərlə kənd arasında zəncirvari hərəkət genişləndi (4, s.195-197).

Şəhərdə sadə emalatxanaların olması kəndlilərin şəhərlərə axınını artırdı. Kənd təsərrüfatının zəifləməsi və tənəzzülü kəndlilərin mühacirətinə səbəb oldu. Sadə əl əməyinə əsaslanan emalatxanalar kəndlilərin iş tapmasını asanlaşdırdı. Kənd təsərrüfatının tənəzzülü kəndlilərin sənaye sahələrində fəhlə kimi çalışmasına səbəb oldu. Bu, sahibkarlar üçün çox mənfəətli idi. Ucuz işçi qüvvəsinin çoxalması nəticəsində iş şəraiti pisləşir, əmək haqqı azaldılırdı. Əmək haqqı fəhlələrin xərcini ödəmədiyi üçün qadınlar da işləməyə başladılar. Bu proses təkliflə-tələb arasında ziddiyyəti artırdı. Nəticədə uşaq əməyinin istismar olunmasına tələb çoxaldı. Kişilər, qadınlar, uşaqlar bütün günü işləməyə məcbur idilər. Bu dövr vəhşi kapitalizm (Capitalism Sauvage) adı ilə məşhurdur.

Bu dövr kənd əhalisinin şəhərlərə mühacirəti və böyük şəhərlərdə gecəqonduların yaranması dövrü hesab olunur. Tədricən sənaye şəhərlərinin ətraf rayonları kəndlilərin məskunlaşması və möhkəmlənməsi mərkəzinə çevrildi (4, s.197-198).

Urbanizasiya şəhər əhalisinin artmasının əsas və mühüm amillərindəndir. Əhalinin təbii artımı, bəzi kəndlilərin şəhərlərə çevrilməsi şəhər əhalisinin artmasına təsir göstərir. Qeyd edilməlidir ki, İranda şəhər əhalisi haqqında olan məlumatlarda natamamlıqlar vardır. Bu problemlər şəhər əhalisinin siyahıya alınmasında (adətən kənddən şəhərə mühacirət edənlərin sayı az göstərilir), həmçinin əhalinin artmasının hesablanmasında özünü göstərir. Mövsümi mühacirlər şəhərlərə gəlirlər və şəhər əhalisi kimi qeydə alınmırlar, çünki mövsümi mühacirlər şəhər əhalisi hesab olunmur, belə ki, bu mühacirlər daimi məskunlaşmırlar. Lakin onlar şəhərin xidmətlərindən istifadə edirlər.

Kənd əhalisinin şəhərlərə mühacirəti ilə əlaqədar meydana gələn bəzi sosial-iqtisadi və mədəniyyətlə bağlı aşağıdakı suallara diqqət yetirək:

1. Kənd əhalisinin şəhərlərə mühacirəti kənd yerlərində sosial-iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə necə təsir göstərir?

2. Kənd yerlərindən şəhərlərə mühacirət edən şəxslərin sosio-mədəni vəziyyəti necə dəyişir?
3. Kənddəki yoxsulluq şəhərə təsir edirmi?
4. Cinsiyyət amili mühacirətə necə təsir göstərir?
5. Qadınların mühacirəti və ya onların kənddə qalması hansı nəticələrə gətirir?

Bu sualların hər biri müxtəlif mübahisələr yaratdığından hələ də nəticə çıxarmaq və qəti fikir söyləmək üçün lazımi sənədlər yoxdur. Bununla belə son bir neçə il ərzində bu məsələlər üzrə suallara cavab tapmaq məqsədilə tədqiqatlar aparılır. Son illər ərzində ümumi təfəkkürdə inkişaf və mühacirət haqqında yaranan dəyişikliklərdən biri urbanizasiya və şəhərə olan təmayüldür (5, s.132-135).

Siyasi hadisələr nəticəsində icbari mühacirətə məruz qalanlardan başqa, bütün mühacirətlər haqqında olan sənəd və materiallarda göstərilir ki, mütləq yoxsulluq səviyyəsində olanlar mühacirət etməirlər (6, s.39). Mühacirət müəyyən maddi vəsait tələb edir. Yalnız mühacirət xərcləri yox, eyni zamanda mühacirət olunan yerdə yerləşənədək mühacirlər himayə olunmalıdır. Digər tərəfdən mühacirət edən şəxslər daha çox təhsilli adamlar olur. Bir çox ailələr öz övladlarının əməyindən istifadə etmirlər və onların ölkədən kənarda təhsil almasına çalışırlar. Təhsil almağa gedən şəxslər ilk mühacirət edən şəxslər hesab edilir. Başqa yerlərdə yeni peşə qazanan şəxslər yerli şəraiti daha yaxşı öyrənirlər və daha tez ona uyğunlaşırlar. Mühacirlər daimi yaşadıqları yerlərin seçilmiş adamlarından olurlar, lakin bunlar nisbidir. Məsələn, Pakistanın ucqar şimal kəndlərinin seçilmiş kənd adamları ilə Sind əyalətinin seçilmiş kənd adamları birlərindən fərqlənirlər.

Buna görə də ən yoxsul adamlar o adamlar olurlar ki, mühacirət etməirlər və kənddə qalırlar. Bununla da fəal adamların mühacirəti kənddə yoxsulluğun azalması və ya daha da şiddətlənməsi məsələsi kimi tədqiq olunmalıdır. Beləliklə, kənddə yoxsulluq vəziyyəti kəskinləşsə də, imkansız kənd əhalisi oranı tərk etmirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada cavanlar yaşlı adamlara nisbətən daha çox mühacirət edirlər. Onların mühacirəti uzunmüddətli olur və ola bilsin ki, cəmiyyətdə əhali artımının aşağı düşməsinə səbəb olur. Mühacirlərin ailəsinə göndərdikləri nəgd pul və hər növ mal daxili mühacirətdə mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, urbanizasiya həm ölkə daxilində, həm də xarici ölkələrdə mədəniyyət mərkəzləri hesab edilən şəhərlərə miqrasiya edirlər. Mühacirlərin ailəsinə ölkənin daxilindən və ya xaricdən göndərilən pul valyuta məzənnəsinə təsir göstərir. Bu, Üçüncü Dünya ölkələrinin dövlətləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər göndərilən pul ölkənin daxilindən olarsa bu əlaqə ölkənin böyük məsələləri ilə o qədər də ziddiyyət təşkil etmirlər. Yalnız o pulun nəyə məsrəf olunduğu məsələsi maraq kəsb edir. Əgər göndərilən pul xarici ölkədən istehlak malı alınmasına sərf olunarsa o valyuta məzənnəsinə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Pulların göndərilməsini nəzarətdə saxlamaq çətin bir problemdir. Xüsusi ilə də pullar müxtəlif valyuta şəklində göndərildikdə. Belə ki, göndərilən pullar istehlak mallarına yox, kapital qoyuluşuna sərf edildikdə müsbət təsir göstərir və iqtisadi inkişafa səbəb olur.

Misal üçün pul yaşayış məskəninin təmirinə, tikintisinə sərf olunduqda nəinki məşğulluq yaradır, əlaqədar sənayedə kapital qoyuluşuna da kömək edir. Məsələn, Hindistanın cənubunda Kirala əyalətində mühacirlər tərəfindən göndərilən pullar qonşu əyalətdən peşəkar fəhlələrin həmin əyalətə mühacirət etməsinə səbəb olmuşdur (7, s.99-102). Hətta göndərilən pulların toy mərasimlərinə, dini mərasimlərin keçirilməsinə sərf olunması müsbət təsirə malikdir. Bu pullar iqtisadiyyata təsir edərək kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına, məşğulluğun genişlənməsinə səbəb olmaqla yanaşı, xalqın mədəni həyatına təsir göstərir.

Mühacirlər tərəfindən göndərilən pullar kənd əhalisinin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır. Digər tərəfdən isə kənd əhalisi içərisində gəlirlə bağlı ziddiyyətlər yaradır. Mühaciri olmayan ölkələr belə bir pul vəsaiti əldə etməkdən məhrumdurlar. Bu halda əvvəlki illərdə mühacirət etmiş adamlar belə ailələr üçün daha çox nisbi məhrumiyyətə məruz qalır. Digər tərəfdən isə deyildiyi

kimi, mühacirət etməyən əhalinin əksəriyyəti mühaciri olan ailələrə xidmət göstərməklə öz həyat şəraitini yaxşılaşdırma bilər.

Kiçik şəhərlərdən böyük şəhərlərə mühacirət etmiş adamlar cəmiyyətin mühafizəkar təbəqəsinə yeni fikirlər gətirir və kənd təsərrüfatında yeni metodlar tətbiq edə bilirlər, hətta, ailələrinə yeni nizam gətirirlər.

İnsan qüvvəsinin şəhərlərə axını kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatında çatışmazlıqlar yaradır, şəhərlə əlaqələr üzərində qurulan nizam müəyyən ailələri təhlükə qarşısında qoyur. Çox zaman şəhər sanki kəndə arxa olur və ictimai dəyişiklik zamanı onu müqavimətli edir. Buna görə də kənd əhalisinin şəhərlərə mühacirəti kəndlərdə yoxsulluğun azalmasına kömək edə bilər. Əhalinin mühacirətini məhdudlaşdıran siyasət istehsalın ziddinə olmaqla kənddə yoxsulluğun azaldılması üçün mühüm nəticələrə malik ola bilməz.

Mühacirlər kənd əhalisinin varlı və savadlı hissəsini təşkil edirlər. Ehtimal ki, yoxsul və az savadlıların çoxu şəhər əhalisidir. Sənədlər və məlumatlar göstərir ki, bəzən şəhər yerlərində işləyən mühacirlərin sayı yerli əhalidən çox olur. Həmçinin məlumatlar göstərir ki, qadınlar daha az əmək haqqı ödənilən işlərdə çalışırlar. Ümumilikdə, mühacirlər müxtəlif peşə sahələrində çalışırlar. Hindistanın Pəncab əyaləti haqqında olan məlumatlar göstərir ki, mühacirlər az əmək haqqı ödənilən işlərdə çalışırlar. Çox ehtimal ki, bu, peşə vərdişlərindən asılıdır (8, s.43). Yoxsul mühacirlərin çoxu böyük şəhərlərin ətrafındakı gecəqondularda yaşayırlar. Bu mühacirlər xidmət işlərində küçə ticarətində (xırda alverdə) və kiçik sənaye müəssisələrində işləyirlər, dövlət nəzarətindən kənarda qalırlar (9, s.44).

Mühacirlər çox zaman özəl sektorda vergi, ictimai, sosial xərcləri ödəmirlər və sürüşkən iş saatı ilə işləyirlər. Rəsmi dövlət sektorunda çalışanlar ola bilsin ki, daha çox gəlir əldə etmək üçün özəl sahələrdə qaçaq yolu ilə işləsinlər. Bir çox şirkətlər öz mallarını satmaq üçün mühacirlərdən küçə alverçiləri kimi istifadə edirlər. Bu zaman qeyri-rəsmi fəaliyyətlə rəsmi fəaliyyət arasında sıx əlaqə yaranır. Özəl iş sektoru rəngarəng, müxtəlif peşələrlə insanları özünə cəlb edir. Məsələn, Filippində 1980-ci illərdə hesablanmışdır ki, qeyri-kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi fəaliyyətin 73%-i özəl iş sektorunda olmuşdur (10, s.45-49). Özəl sahənin bu əsaslı rolu şəhərdə minimum əmək haqqının ictimai şəbəkələrdəki işçi qüvvəsini istiqamətləndirir və onu himayə etməklə gücləndirir. Bu şəbəkə adətən mühacirlərin vətənilə bağlı olur. Özəl sektor mühacirləri himayə edir. Halbuki özəl sektordakı işçi qüvvəsi arasında mühacirlərdən əlavə xeyli şəhər əhalisi də vardır. Adətən hər bir regionun mühacirləri müəyyən peşəni əldə etməyə yönəldirlər. Mühacirlər şəhərə gələrkən adətən yeni bir peşəyə sahib olmaq istəyirlər.

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə şəhərlərə mühacirət edən şəxslərin çoxu şəhərin ictimai-iqtisadi əsaslarına daxil olur və yoxsulluqla üzləşmirlər. Bu məsələnin əsas səbəbini mühacirlərin özlərinin yaratdığı himayə mexanizmində axtarmaq lazımdır.

Məhsuldarlığın yaradılmasına kömək göstərmək, gediş-gəlişin formalaşması, təhlükəsizlik, evlərin tikilməsi ehtimal ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə meqapolislərin vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək edir. Məşğulluğun yaradılmasına himayə etmək və mənzil tikintisi ehtimal ki, çox effektiv ola bilər.

Beləliklə, əgər kəndlərə enerji mənbələrindən və xüsusiyyətlərindən istifadə etməyə imkan verilərsə yoxsulluq da azalar. Bu fikirlər Dosoto tərəfindən 1989-cu ildə layiqincə araşdırılmışdır. Onun nəzəriyyələri Çikering və Səlahəddin tərəfindən 1991-ci ildə Asiyada təcrübədən keçirilmişdir.

Aydındır ki, dünyanın müxtəlif bölgələrində yoxsulluq qadınlar arasında daha çox yayılmışdır. Savad və təhsil səviyyəsinə görə onlar fərqli sahələrdə məşğul olmağa məcbur olurlar. Hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə, məsələn, Eskap regionunda əsaslı təhsil almadan qadınların gəlir əldə etməsi imkanı məhdud olur. Adətən onlar daha çox işləyir, amma az əmək haqqı

alırlar. Minimum inkişafın başlanğıcında kişilər gəlir əldə etmək üçün daha çox imkana malik olurlar və qadınlar bir qayda olaraq kənddə qalırlar. Halbuki kişilər iş axtarmaq üçün tarlalara və ya şəhərlərə yollanırlar. Həmçinin ailə başçısı qadın olan ailələrdə yoxsulluq başqa ailələrə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Qadınlar işçi qüvvəsi kimi daha mütidirlər, çünki onlar birlik yarada bilmirlər və çox rahat istismar olunurlar. Qadınların çoxu az əmək haqqı ödənilən xidmət işləri ilə və əsasən mənzillərdə xidmət işləri ilə məşğul olurlar. İşləyən qadınlar üzərlərinə iqlat iş yükü götürürlər. Onlar eyni zamanda gəlir əldə etmək haqqında düşünməli və həmçinin ailə işlərini yerinə yetirməlidirlər. Aparılan müqayisələr göstərir ki, mühacirət etməyən qadınlar öz əvvəlki yaşayış yerlərində qalırlar, eyni zamanda mühacirət edən qadınlar adətən müstəqil şəkildə qərar qəbul edirlər.

Aydındır ki, qadınlar müstəqil olaraq atalarının və həyat yoldaşlarının əleyhinə qərar qəbul edirlər, hərəkət edirlər (11, s.48). Qadınlar mühacirət vasitəsilə elə maddi imkanlar əldə edirlər. Müstəqil, ailəsiz mühacirət baş tutarsa, onda evlənmə yaşı da artmış olur. Nəticədə, uşaq doğumu azalır. Şəhərlərdə daha çox təhsil almış qadınlar sosial xidmətlərlə bağlı iş təklifi alırlar. Zaman keçdikcə qadınla kişi arasında təhsil fərqi də azalır (12).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə mühacirət siyasəti istisnasız olaraq mühacirətin miqyasını daraldır. Adətən kənd yerlərindən şəhərlərdə məskunlaşmaq üçün mühacirət edirlər. Məsələn, İndoneziyada və Malayziyada edilən mühacirət layihələri kimi (13, s.51).

Dövlət adətən şəhərdə əhalinin artımına diqqət yetirir və kənd əhalisinin mühacirətinə biganə yanaşır. Sosial vəziyyəti yaxşı olan şəhər əhalisi kəndlilərin kütləvi mühacirətindən qorxur, çünki onların sərvəti təhlükə altına düşür.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir dövrdə şəhərlərə meyil qaçılmaz bir anlayışdır. Mühacirətin məhdudlaşdırılması təcrübəsi çox zaman məğlubıyyətə uğrayır və yalnız Çin 1960-1970-ci illərin əvvəllərində bu istiqamətdə müvəffəqiyyət qazanmışdır. Burada aparılan qeyri-sosialist siyasəti şəhər əhalisinin artmasına xüsusi təsir göstərmişdir.

Həmin dövrdə bir çox sosialist ölkələrində bu təsir məhdud səviyyədə olmuşdur. Məsələn, Çində 1979-cu ildən aparılan islahatlar Çinin sahil rayonlarının sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Bu reforma şiddətli şəhərləşmə və daxili mühacirətlə müşayiət olunurdu. Buna görə də mühacirətin nəzarət altında saxlanması hətta mərkəzləşdirilmiş proqramı olan Çin kimi bir ölkədə qısa bir müddətdə davam etdi. Asiya ölkələri içərisində bazar iqtisadiyyatına malik olan Malayziya kimi ölkədə hər şeydən çox kəndin inkişafı nəzərdə tutulur. Lakin son onilliklərdə Malayziyada şəhərləşmə həqiqətən yüksək göstəriciyə malik idi və Kovalalampur şəhəri bu ölkədə Asiyanın ən böyük şəhərlərindən biri hesab olunurdu.

Çində şəhərlərə mühacirətin nəzarət altında saxlanması, mühacirət axınının məhdudlaşdırılması, işçi qüvvəsi və müxtəlif sənaye sahələrinin işə salınması ölkəni sürətli inkişafa gətirdi, yoxsulluğun azalmasına səbəb oldu. Beləliklə, əsaslı ziddiyyətlərə malik olan kənd əhalisinin mühacirəti yoxsulluq səviyyəsini mötədil şəkildə salır. Bu sahədə tətbiq olunan siyasətlər mövcud vəziyyətə uyğun gəlir, kənd əhalisini şəhərlərə mühacirət etməyə təşviq edir. Çində mühacirətə təşviq etmək üçün kreditlər ayrılır. Burada şəhərlərdə qeyri-rəsmi məşğulluğun artmasına səy göstərilir. Həmçinin kəndlərdə yoxsulluğun azalmasına təsir mühacirəti məhdudlaşdırır və qeyri-rəsmi sahələrdə fəaliyyətin genişlənməsinə təsir edir.

Əslində mühacirətə təşviq etmək deyil, kəndin inkişafının planlaşdırılması daha da gücləndirilməli və dərinləşdirilməlidir. Məlumdur ki, kənd əhalisinin şəhərlərə mühacirəti zamanı iqtisadi və ictimai məsələləri əhatə edən bir çox problemlər meydana gəlir. Bununla əlaqədar olaraq, mühacirət siyasəti yoxsulluğun azaldılması proqramları həmçinin şəhərlərdə mövcud olan ictimai, iqtisadi məsələlər üzərində qurulmalıdır. Qeyd edə bilərik ki, şəhərlərə mühacirət qaçılmaz bir prosesdir və mövcud proseslərə yönələn mühacirət siyasəti daha effektiv ola bilər, nəinki mövcud prosesləri dəyişdirmək istəyən siyasətlər. Belə siyasətlər daha böyük mövqeyə malik

olaraq mühacirət proseslərini nəzarət altında saxlaya bilər. Kənd ərazilərində ən həssas məsələ burada əhali üçün geniş sosial imkanların yaradılmasıdır. Bu istiqamətdə aparılan siyasətin bir çoxu yerli və ya kəndin öz daxilində olan məsələlərdir. Mühacirət siyasəti şəhərlə kənd arasında səmərəli rabitə-kommunikasiya sisteminin yaradılmasına yönəlməlidir.

Müasir dövrdə bir çox dövlət xadimləri və mütəfəkkirləri həm mühacirət və həm də özəl sahədə fəaliyyətin xalqın həyatının yaxşılaşmasında və yoxsulluğun azaldılmasında əsaslı rol oynayaçağını qəbul etmirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, mühacirət yoxsulluğun azaldılmasına kömək edir. Əhalinin daha çox dəyişkənliyini qəbul edən siyasətlər ehtimal ki, xalqın əksəriyyətinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması siyasətinə daha çox uyğundur. Bir ehtimal da vardır ki, ən yoxsul adamlar mühacirət etmirlər, çünki ona dözmək iqtidarında deyillər. Bunu nəzərə alaraq yoxsul kəndliləri daxili mühacirətə yönəldən istiqamətlər müəyyənləşdirilməlidir. Yoxsulluq həm kənddə, həm də şəhərdə fəaliyyət seçimini müəyyən edir. Məlumatlar və dəlillər sübut edir ki, kənd yoxsulları şəhərlərə mühacirət etmirlər.

Daxili mühacirət xalqın daxili hərəkəti yaxud yerdəyişməsi kimi, eyni zamanda əmtəənin, pulun və əqidələrin dövriyyəsinə, şəhərlə kənd arasında əlaqələrin genişlənməsinə gətirir. Özünü yenidən səfərbər etmək qabiliyyəti olmayan adamlar həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən münasib şərait axtarırlar. Bu səy və çalışqanlıq ehtimal ki, qısa müddətdən sonra şəhər və kənd yerlərində xalqın rifah vəziyyətini yaxşılaşdırır. Mühacirət inkişafın ən mükəmməl tərkib hissələrindən biridir. Belə ki, nəticədə, yoxsulluğun azalmasına təsir edir, lakin bu mühacirət forması inkişaf prosesində mühacirləri cəlb etmir.

Açar sözlər: urbanizasiya, kənd əhalisi, mühacirət, işçi qüvvəsi, əmək haqqı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Deshingkar, Priya, Natali, Claudia) 2008, Internalmigration, world migration report 2008, chapter 7.

پیتیه، ژان (،) 1369 مهاجر تروستانیان، ترجمه محمد مونی کاشی، انتشارات علم.

حسامیان، فرخ، گیتی اعتماد و محمد رضا حائری (،) 1375 شهر نشینداری، انتشارات آگاه.

شکویی، حسین (،) 1372 جغرافیای اجتماعیه شهرها، انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ دوم، 1372.

بنیفاطمه، حسین (،) 1367 بیکاری و مهاجرت، فصلنامه رشد آموزش جغرافیا، شماره 13 بهار 1367.

دهقانیان، سیاوش (،) 1358 بررسی علل مهاجرت روستائیان، فصلنامه محیط شناسی، شماره 9، خرداد

رضوی، حسن و رحیمی، محمد (،)

1377 (،) سیر تحول نظریه های توسعه روستایی، انتشارات مرکز تحقیقات روستایی و توسعه، تهران، 1377.

زاهدیمازندی، محمدجوادی و حسینیکازرونی، محمد رضا و درویشی، کریم (،) 1366 پویا مهاجرت در جهان معاصر،

فصلنامه مطالعات سیاسی-اقتصادی، شماره 13، آبان 1366.

Li, BINGQIN, DUDA, MARK 2010, Employers as

UN-Habitat (2011), Population distribution, urbanization, internal migration and development: an international perspective, UN department of economic and social affairs.

Seabrook, Jeremy (2007), cities, Small_Guides_to_Big_Issues, Pluto Press.

Issues, Pluto Press.

Parnwell, mike 1993, Population movements and the third world, Taylor & Francis Group.

Муса БЕРАТИ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ УРБАНИЗАЦИИ

Резюме

Главными причинами возникновения урбанизации в Иране явились общественные, политические и культурные факторы. В процессе внутренней миграции важную роль играют «притягивание» города и «отталкивание» села. Город привлекает население наличием рабочих мест, высокой зарплатой, образовательными и медицинскими возможностями, свободным выбором ценностей и пр. Все это и стимулирует внутреннюю миграцию.

Ключевые слова: урбанизация, сельское население, миграция, охрана труда, заработная плата.

Musa BERATI

SOSIAL AND ECONOMIC ESSENCE OF URBANIZATION

Summary

The basic reasons of emerging urbanization in Iran the socio-political and cultural factors have been. In the process of inside migration «attractiveness» of a city and repelling of a village play an important role. The city attracts the population by existence of work places for labor forces, higher wages, educational and medical possibilities, a free choice of the values. All this stimulates inside migration.

Keywords: urbanization, rural population, migration, protection of labour, wages.

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT 159.9

Lamiyə QURBANOVA

baş müəllim, psixologiya ü.f.d., ADPU

AİLƏ BÜTÖVLÜYÜNÜN ŞƏRTLƏNMƏSİNDƏ DƏYƏRLƏR SİSTEMİNİN ROLU*

Ailə makrososial sistemin, ictimai dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynamış və oynamaqdadır. Ailə yetişməkdə olan yeni nəsil üçün münbit şərait rolunu oynayarsa, yetkin insanlar üçün yaşamaq-yaratmaq üçün stimül, həyatı tələbatların ödənilməsini təmin edən maddi və mənəvi məkan rolunu oynayır. Ailə - cəmiyyət daxilində özünəməxsus qayda-qanunları və qapalı həyat tərzilə seçilən, doğruluq münasibətləri üzərində qurulmuş insan qrupuna aid qurumdur. Tərifdəki bir məqama xüsusilə diqqət edək: "ailə - ...qapalı həyat tərzilə seçilən bir qurumdur". Deməli, ailənin bütövlüyü naminə ailə sirləri qorunmalıdır. Əgər ailə sirləri kənara çıxarsa, ailə ictimailəşərsə, o zaman ailə düzəni pozular. Bu kontekstdə də ailə mədəniyyətinə və ailə dəyərlərinə riayət olunması şərtidir.

Ailə mədəniyyəti və ailə dəyərləri bir-birini şərtləndirir, bir-birindən qaynaqlanır. Ailə dəyərləri - sağlam ailə mühitinin yaradılması və onun qorunub saxlanması üçün lazımlı, əhəmiyyətli hesab edilən məfhumlar toplusudur; ailə mədəniyyəti isə ailə üzvlərinin bir-birinə hörmət etməsi, qarşılıqlı etimad göstərməsi, bir-birinin qayğısına qalması bacarmaq, səhvini bağışlamaq, ailə dəyərlərinə riayət etmək ilə bağlı məsuliyyət daşımaqdan ibarətdir. Ailə dəyərləri milli-mənəvi dəyərlərin tərkib hissəsidir; ailə dəyərləri milli-mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanır və nəsil-dən-nəslə ötürülür.

Mənəviyyətin formalaşmasında genetik əsaslar, sosial-mənəvi mühit nə qədər əhəmiyyətli rol oynasa da, ailə mühitinin, ailə dəyərlərinin başlıca rol oynaması danılmaz faktıdır. Cəmiyyətin rəsmi qaydada yazılmamış qanunları var, belə qanunlar illərin süzgülündən keçmiş və həyatın özü tərəfindən möhürlənmişdir. Bu qanunların özü də ayrı-ayrı ailələrin dəyərlərindən qaynaqlanır. Məsələn, nikahdan kənar kişi ilə qadının birgə yaşaması qəbul edilmir, çünki təbii müşahidələrdən sübut olunub ki, rəsmiləşdirilməmiş ailələrin əksəriyyəti hüquqi məsuliyyətdən yayınır, belə ailələr tez dağılır, fəsadları daha təhlükəli olur: nikahsız cinsi həyat yaşamağa meyilli insanların əksəriyyəti hər hansı zöhrəvi xəstəliyə yoluxarsa, onun yayılması ehtimalını artırır, təkrar ailə qururlarsa yeni ailəyə xəstəlik daxil edirlər; nikahsız cinsi həyat yaşayan tiplərdən istər psixi, istərsə də fiziki qeyri-sağlam nəslin dünyaya gəlməsi halları da daha çox müşahidə olunur; nikahsız cinsi həyat atası naməlum övladların dünyaya gəlişi ilə bağlı psixoloji travmalar yaşadacaq riskli durumların da (məsələn, atasının kimliyini bilmədən eyni atadan dünyaya gələn bacı ilə evlənmə və digər inçest halları) sayını artırır və s. Hər millətin etnopsixoloji xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan özünəməxsus ailə dəyərləri mövcuddur. Və bu dəyərlərin əsas məqsədi ailə bütövlüyünü qorumaqdır. Qeyd edilən məqamları Azərbaycan ailəsinin önəmli hesab edilən ailə dəyərləri üzərində təhlil edək:

- *Evin kişisinə ailənin başçısı kimi hörmət etmək.*

Ailədə həm qadın, həm də kişi öz rolunu düzgün dərk etməlidir: fiziki baxımdan zəif cinsin nümayəndəsi olan qadına güclü cinsin nümayəndəsi olan kişi arxa-dayaq olmalıdır, qadın kişi

* Məqalə psixologiya ü.f.d. Mahirə İsmayılova tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

üçün dünyaya övlad gətirməli və onun qayğısını çəkməlidir, kişi məişət işlərində qadınına köməklik göstərməli və övlad tərbiyəsində aktiv iştirak etməlidir və s. Əgər kişi ilə qadın ailədə üzərinə düşən vəzifələri düzgün dərk etməzlərsə və düzgün icra etməzlərsə, bir-birinin sözlərini eşitməzlərsə o zaman ailə konfliktləri, xaos baş verir. Ailədə liderlik uğrunda mübarizənin qarşısının alınması məqsədilə evin kişisi ailə başçısı kimi qəbul olunmuş və bununla ailənin stabilliyinin qorunub saxlanılmasında evin kişisinin əsas məsuliyyət sahibi olduğu vurğulanmışdır. Deməli, evin kişisi ailədəki əminamanlığı qorumaq, ailəni idarə etməli, hər kəsin kaprizlərinə güzəştə getməyi bacarmalıdır. Ailənin digər üzvləri isə ailə başçısına hörmət və ehtiramla yanaşmalıdır. Bu dəyərə riayət olunarsa ailədə hər zaman stabillik qorunur, ailənin düzəni qaydasında olar.

- *Ata və ana nəsihətinə hörmətlə yanaşmaq, onlara əməl etmək.*

Yaş artdıqca insanın həyatı təcrübəsi də artır. Valideynlər hər zaman öz yaşadıkları problemlərdən övladlarını qorumağa çalışır və vaxtaşırı övladlarına nəsihət verir. Həyatı əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsinə yaşlı nəslin fiziki gücü, gənc nəslin isə həyatı səriştəsizliyi mane olur. Əgər yaşlı nəslin təcrübəsi ilə gənc nəslin fiziki gücü birləşsə daha böyük uğurlar əldə etmək olar.

Yeniyyətlik dövrünə çatana qədər övladlar valideynlərinin nəsihətlərinə qeyd-şərtsiz əməl etməyə meyilli olurlarsa, artıq yeniyyətlikdən başlayaraq valideynlərinə etiraz etməyə başlayırlar. Məhz bu faktorun, yəni valideyn-övlad konfliktlərinin qarşısının alınması məqsədilə də qeyd olunan dəyərə riayət olunması zəruri hesab olunur.

- *Atalıq və analıq nüfuzunu qorumaq.*

Güzəran təcrübəsindən bəllidir ki, uşaq nəsihətdən daha yaxşı görüb-götürməyə üstünlük verir: gördüyü hansısa davranışı nümunə kimi daha yaxşı başa düşür və mənimsəyir. Çünki uşağa onun başa düşəcəyi dildə valideyn nəyisə ola bilər ki, lazımı qaydada başa sala bilməsin. Amma hərəkətləri ilə (hələ müstəqil fikirləri formalaşmadığından uşaqlar təlqin və təqlidə meyilli olurlar), yəni valideyn öz nümunəvi davranışları ilə övladını daha asan tərbiyə edə bilər. Məsələn, siqaret çəkmənin valideynin övladına siqaretin zərərli olduğundan danışması ilə siqaret çəkməyən valideynin danışması arasında fərq böyükdür (təbii ki, ikincinin təsiri daha üstündür).

Digər məqam: övladların müstəqil düşünmə qabiliyyəti təkmilləşdikcə onlar valideynlərinin şəxsi keyfiyyətlərinə daha obyektiv qiymət verirlər. Deməli, valideynini sevməsinə, hörmət etməsinə baxmayaraq, şəxsi keyfiyyətinə görə övladın öz valideynini özünə nümunə seçməməsi də təbii qəbul edilməlidir. Belə halda valideyn incimək əvəzinə öz şəxsi keyfiyyətlərinə bir daha nəzər salmalıdır, yəni özünə qarşı davranışları ilə hörmət qazanmağı bacarmalı və qazandığı nüfuzu qorumaqdadır.

- *Qardaş sözüündən çıxmammaq.*

Azərbaycan mentalitetində “kişi” anlayışına böyük dəyər verilir. Belə ki, kişi hünəri, kişi sözü, kişi andı, kişi iradəsi və bu kimi sözlər yüksək məna ifadə edən sözlər hesab olunur. Məlumdur ki, kişilik xüsusiyyəti də digər xüsusiyyətlər kimi ailədən qaynaqlanır. Bu baxımdan hələ uşaqlıqdan qız uşaqları ilə alışıdırılır ki, qardaşlarına hörmət etsinlər, onlarla hesablaşsınlar. Qardaşlar isə elə alışıdırılır ki, bacılarının qayğısına qalsınlar. Deməli, cinsi tərbiyənin təməli hələ körpəlikdən düzgün həyata keçirilir, beləliklə də qız və oğlanlarda cinsi şüur formalaşdırılaraq onlarda kişilik və qadınlıq keyfiyyətlərinin təməli qoyulur. Eləcə də, əgər evdə bir neçə oğlan böyüyürsə, valideynlər böyük oğlu böyüklük statusuna layiq yetişdirmək üçün kiçikləri onunla hesablaşmağa alışıdırırlar, böyük oğlan elə tərbiyə olunur ki, öz böyüklüyünü şəxsi keyfiyyətləri və davranışları ilə qoruyub saxlaya bilsin, davranışı ilə özündən kiçiklərə nümunə olsun. Bu tərbiyə üslubu isə övladlar arasında baş verə biləcək konfliktlərin psixoprofilaktikası rolunu oynayır.

- *Ana-bacı şərafətini qorumaq.*

Məlumdur ki, qadın zərif cinsin nümayəndəsi olsa da nəslin adının, nüfuzunun qorunmasında onun üzərinə böyük məsuliyyət düşür: qadının qorumalı olduğu “xəzinə” - onun namusu, şərəfi, ləyaqətidir. Öz namusuna, şərəfinə sahib çıxma bilməyən qadına Azərbaycan mentalitetində etibar edilməz. Qadının adının ləkələnməsi nəslin adının ləkələnməsinə bərabər tutulur. Qadının namusunun, şərəfinin, ləyaqətinin qorunmasına onun atası, qardaşı, həyat yoldaşı da cavabdehdir. Əgər qadının həyatında bu şəxslər yoxdursa, o zaman qohum kişilərdən ən yaxınının üzərinə bu məsuliyyət düşür. Ailənin, nəslin genetik kodunun sağlam qalması baxımından çox mühüm hesab olunan bu dəyərə ciddi riayət edən nəslin nümayəndələri el içində ən hörmətli və nüfuzlu insanlardan hesab olunurlar.

• *Ailə üzvlərinin bir-birinə dəstək olması; ailənin nüfuzuna görə ailə üzvlərindən hər kəsin məsuliyyət daşması; ailənin sirrini yaymamaq.*

Məlumdur ki, ailənin bir neçə funksiyası mövcuddur, məsələn, reproduktiv, tərbiyəedici, iqtisadi-məişət, sosial-status, kommunikativ və s. Bu funksiyaların ödənilməsi ailənin uğurunu şərtləndirir. Qeyd olunan ailə dəyərlərinə riayət olunması sosial-status və mənəvi-kommunikativ funksiyaların təmin olunması baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

• *Ailə quracaq qıza cəhiz vermək; ailə quracaq oğlanın ev almasına (və ya tikməsinə) kömək etmək; gənc ailəyə problemlərin həllində yardım etmək; oğul evləndirib, qız köçürməyi valideynlik borcu hesab etmək.*

Bu adətlər ailə həyatı quracaq gəncləri yeni həyatı mərhələyə keçid periodunda qarşılaşa biləcəkləri psixoloji və maddi gərginliklərdən qorumaq məqsədi daşıyır.

Məlumdur ki, hər bir yeni həyatı mərhələyə keçid insanlara müəyyən gərginlik və psixoloji sıxıntı yaşadır, bu period uğurla keçilməzsə yaşanan sıxıntılar sonrakı yaşam tərzinə də öz neqativ təsirini göstərir. Təbii ki, ailə həyatı quracaq gənclərin bu həyatla bağlı hər hansı təcrübələri olmadığından beynlərində təsəvvür etdikləri realılıqla üst-üstə düşməyə də bilər. Ona görə də həyatı təcrübələri olan valideynlərin gənclərin evlənməsi və evlilik şəraitinə alışmalarına yardım etməsi də ailə dəyərləri və adətlərindən hesab edilir.

• *Yaşlı, əmək qabiliyyəti olmayan ata-anaya baxmanı övladlıq borcu hesab etmək; nənə-baba (ağsaqqal-ağbirçək) hörmətini saxlamaq və onlara qayğı göstərmək; çətin günlərdə bacı-qardaşın ailəsinə (qohum-əqrəbəyə) əl tutmaq.*

Hər bir xalqın ailə dəyərləri illər, əsrlər boyu formalaşmışdır. Özünə hörmət edən hər kəsin bu dəyərlərə riayət etməsi zəruri hesab edilir. Əgər riayət etməzsə ətrafdan özünə qarşı hər hansı hörmətin gözlənilməsinə də iddialı olmamalıdır. Valideynlər və qohum-əqrəbəyə qarşı diqqəti təbliğ edən ailə dəyərləri isə qohum insanlar arasında, eləcə də yaşlı nəsil ilə gənc nəsil arasındakı ünsiyyət bağlarının qorunmasına xidmət edir.

Cəmiyyətin inkişafını şəxsiyyət kimi normal formalaşmış insanların fəaliyyəti, şəxsiyyətin normal formalaşmasını isə normal ailə mühiti təmin edir. Bu baxımdan ailənin bütövlüyü və möhkəmliyini şərtləndirən amillərin təmin edilməsi cəmiyyəti maraqlandıran ən aktual və global problemlərdən hesab edilir. Psixoloji araşdırmalar onu qeyd etməyə əsas verir ki, nikaha daxil olan cütlüyün ideya-mənəvi sərvətləri, maraqları və zövqləri bir-birinə oxşar olduqda onlar bir-birinə daha çox uyusurlar. Ailənin yaşaması, ayaqda durması üçün iqtisadi dayaq və digər funksiyaların icrası önəmli olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, bu faktorlar mənəvi faktorları əvəz edə bilməz. Çünki maddi faktorlar tükənəndir, mənəviyyat isə zaman keçdikcə zənginləşir, təkmilləşir, ailə bərkə-boşa düşdükcə mənəvi bağlar daha da möhkəmlənir, etibar qazanır.

Hər bir ailə mənsub olduğu xalqın, millətin milli-mənəvi dəyərləri haqqında müəyyən təsəvvürlər formalaşdırır. Çünki ailə öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərini həm daşıyır, həm də təbliğ edir. Deməli, milli-mənəvi dəyərlər milli kimliyin mahiyyətini özündə əks etdirir. Milli-mənəvi dəyərlər həm də milli kimliyi mühafizə edir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, ailə dəyərləri

milli-mənəvi dəyərlərin tərkib hissəsidir; ailə dəyərləri milli-mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanır və nəşildən-nəslə ötürülür. Milli adət-ənənələrin, dəyərlərin qorunub saxlanması və nəşildən-nəslə ötürülməsi yalnız sağlam ailə vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Sağlam ailənin mövcudluğu milli-mənəvi dəyərlərə xas keyfiyyətli insanların yetişdirilməsi prosesi ilə analogi bağlıdır. Bütün millətlərin ailə dəyərlərini bir-birilə birləşdirən əsas məqam isə cəmiyyət üçün yararlı, faydalı, ali amallar və idealların reallaşması naminə fəaliyyət göstərən insanlar yetişdirməkdir. Ailə dəyərlərinin KİV, eləcə də digər kütləvi təsir vasitəsilə təbliği ailələrin qorunub-saxlanılmasında, ailə problemlərinin həllində, eləcə də ailənin bir mərhələdən digər mərhələyə keçidi zamanı yaranan gərginliklərə dözümlülüyün artırılmasında mühüm rola malikdir.

Açar sözlər: ailə dəyərləri, ailə mədəniyyəti, ailədaxili münasibətlər, ailə problemləri, milli-mənəvi dəyərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı: Elm və təhsil, 2009.
2. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: Renessans, 2003.
3. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1995.
4. Qurbanova L.M. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları. Bakı: Bilik, 2012.

Ламия ГУРБАНОВА

РОЛЬ ЦЕННОСТЕЙ В СОХРАНЕНИИ ЦЕЛОСТНОСТИ СЕМЬИ

Резюме

В настоящей статье раскрывается психологическая суть формирования семейных ценностей и связь между семейными и национально-нравственными ценностями. Автор выявляет психопрофилактические возможности национально-нравственных и семейных ценностей в решении семейных проблем, а также отмечает их роль в формировании личности. В этой связи приводятся ряд примеров семейных ценностей азербайджанцев, раскрывается их психологическая суть и цель.

Суть статьи составляют научные интерпретации, основы и рекомендации в соответствии с национально-нравственными и семейными ценностями, взятыми как концептуальная основа в деле психопрофилактики семейных проблем.

Ключевые слова: семейные ценности, семейная культура, семейные отношения, семейные проблемы, национальные и нравственные ценности.

Lamiya GURBANOVA

THE ROLE OF VALUES IN THE PRESERVATION OF THE INTEGRITY OF THE FAMILY

Summary

The article reveals the psychological essence of the formation of family values and the relationship between family and national values. The scientific basis of the urgency of the problem is explained. The article also brings to light psychoprophylactic possibilities of national, moral and family values in solution of family issues and their role in the formation of personality. Some examples of family values of the Azerbaijani people are clarified and the psychological essence and purpose of these values are explained. The essence of the article contains scientific interpretation, foundations and recommendations due to the national, moral and family values taken as a conceptual basis in psychoprophylaxis of family problems.

Keywords: family values, family culture, family relations, family problems, national and moral values.

Sahil CƏFƏROV

Pedaqogika ü.f.d.,

Lənkəran Dövlət Universiteti, müəllim

YENİ İNSAN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA TƏHSİLİN SOSIAL, PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ İMKANLARI*

İnsan ictimai münasibətlər sisteminə daxil olduqca və mərhələli formada həmin münasibətlərin genişlənməsi hesabına sosiallaşma prosesini keçir. Ailə, qohumlar, məhəllə, məktəb, dostlar, iş kollektivi, həmyaşıdlar və s. faktorlar insan amilinin qarşılıqlı münasibətlər şəraitində sosiallaşmasına real ictimai imkanlar yaradır. Hər bir faktorun sosial inkişaf mühitinə uyğun ictimai keyfiyyətlərin və davranış normalarının qazanılması missiyası reallaşır. Xarakterik əlamətdir ki, qazanılan hər bir keyfiyyət şəxsiyyət statusunun təməlinə istiqamətlənmişdir. İnsanın şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasında qeyd etdiyimiz hər bir mərhələnin və ya şəraitin özünəməxsus rolu dənəlməzdir. Lakin bu ardıcılığın aralıq mərhələlərindən biri, bəlkə də ən ümdəsi insanın təhsil aldığı müddətdir. Çünki təhsil bütün dövrlərdə və zamanlarda cəmiyyətin kompleks inkişafına təsir göstərə bilən qüvvə olmuşdur. Bəşəriyyət elmi-texniki tərəqqinin, texnoloji sıçrayışların çağdaş səviyyəsinə, ictimai şüurun inkişaf dinamikasına görə təhsilə borcludur. Bəşəriyyət həmçinin sosial ziddiyyət və konfliktlərin bir çoxunun yüzillər boyu aradan qaldırılmamasına görə təhsili ittiham edə bilər. Təhsil zəncirinin mühüm həlqəsi olan məktəb qarşılıqlı münasibətlərin qurulması baxımından bu gün çox məsuliyyətli vəzifələrin həllini öz üzərinə götürmüşdür. Məsələnin praktik təhlilində təhsilin imkanları hədudsuzdur. Yəni, əgər məktəbəqədər yaş dövründə insan amilinin qurduğu münasibətlər sisteminə bəzi boşluqlar hiss olunurdusa, böyüyən nəsə keyfiyyətli biliklər vermək, biliklərin tətbiqi yollarını göstərmək, cəmiyyətdə birgə yaşamağın sirlərinə yiyələnmək üçün qurulan münasibətlərin demokratikləşdirilməsi və sosial təsir gücünün artırılması, insan özünüidarəsinin məzmunca dolğun, formaca rəngarəng modellərinin axtarış tapılması, həm də analitik düşüncəyə, yaradıcı tərəkürə əsaslanan təşəbbüskarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində məktəb radikal addımlar atma imkanlarına sahibdir. İnsan amilinin məktəbdə qarşılaşdığı münasibətlərdəki fəaliyyətinin sosial, pedaqoji və psixoloji cəhətlərdən məzmun və formalarının müxtəlifliyi onun idman əyləncə, əşyavi-praktik, mənəvi-praktik, idraki sahələrdə canlanmasının təmin edilməsinə imkan verir. Amerika təhsil sisteminin tanınmış mütəxəssisi U. Qlasserin ifadəsi ilə desək: "...əgər insanın şəxsiyyət tələbatları evdə ödənmirsə, onlar məktəbdə reallaşmalıdır. Müvəffəqiyyətlərə doğru gedən yolu davam etdirmək üçün insan özündə olmayan zəruri keyfiyyətləri məktəbdə almalıdır. Həm həmyaşıdları, həm də özündən böyüklərlə xoş qarşılıqlı münasibətləri mənimsəməlidir. O, istər həmyaşıdı, istərsə də özündən böyük olsun eyni cür, özünə bərabər, ondan aşağı səviyyəli keyfiyyətlərin daşıyıcılarını məmnunluqla qəbul edə bilməz" (6 s.134). Məktəb şəxsiyyətin inkişafını tənhalıq kimi neqativ faktorundan insanın xilas olması yaxud ən pis halda onun əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədilməsi sahəsində nadir imkanları özündə ehtiva edir. Məktəb insanın özünə inam və fərdi şəxsiyyətinin dəyərliliyi duyğularının qazanılması üçün başlıca elementlərin: bilik və düşünmək bacarığının əldə edilməsinə imkan verir. Təhsil prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, insan faktorunun həm akademik, həm də sosial xarakterli problemlər həllini müstəqil tapmağa sövq etsin. Aparılan araşdırmalar, sosial, pedaqoji və psixoloji baxımdan münasibətlərin səciyyəsi onu deməyə imkan verir ki, təhsilin zəruriliyini aktuallaşdıran amillər

* Məqalə pedaqogika ü.f.d., dosent Afəq Əliyev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

eyni ilə insanın sosiallaşmasını şərtləndirən amillərdir. Bu baxımdan insanın sosiallaşmasında məktəbin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

1. Məktəbə daxilolma mərhələsində müvafiq şərait qurulmalıdır.

Nəzərə alınmalıdır ki uşağın məktəbdə fəallığının həyata keçirilməsi üçün yaradılmış sosial inkişaf şəraiti heç də onun real həyat və fəaliyyəti ilə tam üst-üstə düşmür, bəzən ziddiyyətlər yaranır. İnsanın fəal ünsiyyət və əlaqəsi üçün sosial məkan rolunu oynayan məktəb daha geniş miqyasda müxtəlif tərbiyə və sosiallaşma səviyyəsinə malik şagirdləri qovuşdurur, kommunikasiya mühiti yaradır, oyun sahəsində yüksək fəallığı təmin edir. Şüurlu formada tənzimlənmiş davranış normaları insan amilində davranışın xoşagəlməz əlamətlərini sıxışdırıb çıxara bilər. Bu istiqamətdə insanın sosial-praktik imkanlarını daha çox reallaşdıran vasitələr səmərəli hesab olunur. Bu səbəblərdən insan amilinin məktəbə daxil olması zamanı qeyd etdiyimiz cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

2. Təhsiləmə prosesində qarşılıqlı münasibətlərin normalarına nəzarət gücləndirilməlidir.

Məktəbdə insan faktorunun fəallığının qrup səviyyəsində ilkin elementləri yaranır. Əgər məktəbəqədər dövrdə davranış modeli fərdi şəxslər tərəfindən (ata, ana, böyük övlad, əmi, dayı, xala, bibi, yaşlılar, dostlar, ağsaqqallar və s.) tənzimləndisə, artıq məktəb dövründə sosial-pedaqoji istiqamətdə kəmiyyət və keyfiyyət baxımında sistemli, ardıcıl və mükəmməl iş formaları həyata keçirilir. Məktəbdə şagirdlərin fəallığının qrup formasında reallaşması onların özləri tərəfindən qəbul edilmiş norma və dəyərlərin köməyi ilə müəyyən olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, qrupun yaratdığı ictimai təsirlər sosial, asosial, hətta antisosial ola bilər və sosiallaşmanın hər hansı bir elementi həmin qrupun nüfuzedici təsiri nəticəsində möhkəmlənə bilər. Lakin təlim prosesində məktəbdaxili nəzarətin və pedaqoji kollektivin şəxsi nümunəsi sinif və məktəb kollektivində mövcud münasibətlərin məzmununa bilavasitə təsir edir. Buna uyğun olaraq vacib sosial institut kimi məktəb ictimai inkişaf meyillərinə zidd olaraq məzmun və iş formalarında qapalılığını saxlaya bilməz. Digər tərəfdən, insan amilinin müstəqil həyata hazırlanmasında aparıcı olan sosial inkişaf şəraitin xarakteristikasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdiyindən məktəb sosiallaşmanın uğurlu həllində yaranan məqsədinə çatmaq yolunda zəruri əlaqələri saxlamalı və cəmiyyətin daim artmaqda olan tələbatlarına uyğunlaşmalıdır.

3. Şagirdlərarası münasibətlərdə korreksiyaedici təsir vasitələri müvafiq formalarda differensialaşdırılmalıdır.

Təbii haldır ki, məktəb kollektivində eyni yaş qrupuna uyğun vahid sosial psixoloji şəraitdə böyüyən və eyni cinsə malik şagirdlərin iştirakı mümkünsüzdür. Həmin parametrlər üzrə nəzarətin vahid modeli qurula bilməz. Bu baxımdan məktəbdaxili nəzarətin və təhsilin reallaşması missiyası şagirdlərin hüquqi statusuna və yaş-cins tərkibinə görə müəyyənləşməlidir.

Məktəbdə işin sosial, pedaqoji və psixoloji səciyyədə qurulması zamanı nəzərə almaq vacibdir ki, cəmiyyət nəhəng bir sistemdir, orada insanların müəyyən yer tutması kortəbii şəkildə baş verə bilməz. Hər bir insan yaş və cins xüsusiyyətlərindən asılı olaraq çoxsaylı obyektiv və subyektiv faktorlara uyğun olaraq müəyyən sosial-psixoloji vəzifələri həyata keçirir. İnsan faktoru özünütəyinetmə, özünüreallaşdırma və özünütəşviq vəzifələrinə uyğun olaraq cəmiyyətdə mövqeyini müəyyənləşdirir. Mövqe sosial reallığa, subyektin imkan və qabiliyyətlərinə uyğun olaraq şagird tərəfindən qəbul etmə həddində olmalıdır. Mövqe elə müəyyənləşdirilməlidir ki, şagird təlim prosesində qazandığı sosial imkanlar sayəsində perspektiv fəaliyyəti üçün pragmatik və realist planlar qura bilsin. Pedaqoji təcrübəmizdən deyə bilərik ki, məktəbsünaslıqda fərdi qəbul olunan və sosial bəyənilən mövqeyə əsaslanıb sosial, pedaqoji və psixoloji məzmununu özündə əks etdirən təlim-tərbiyə işini qurmaq mümkün haldır. Məsələn, fərz edək ki, uşaq məktəb yaşına çatıb birinci sinfə qədəm qoyur. Yeni sosial situasiyada o, sinif yoldaşları ilə, daha yuxarı yaşda olan şagirdlərlə münasibətlərini müəyyən etməlidir. Yeniyetmə yaşlarında şagird öz cinsinə mənsub olanlarla münasibətdə öz yerini tapmağa çalışır, bir qədər sonra o, əks cinsin

nümayəndələri ilə münasibətdə mövqeyini müəyyənləşdirir. Orta təhsilini bitirmək ərafəsində şagird gələcək barədə müvafiq planlar hazırlayır, gələcək peşəsini seçir, sabahkı həyat tərzinin, kimlərlə münasibətdə olmaq istəyinin vahid modelini müəyyənləşdirir. Göründüyü kimi, sosiallaşma şəraiti baxımından təhsilin cəmiyyətdə funksiyaları kifayət qədər ciddi və əhəmiyyətlidir. Məhz təhsil sayəsində gənc nəslin sosiallaşmasında aşağıdakı dəyişikliklər baş verir:

- ünsiyyətdə məzmun dəyişiklikləri təkmilləşir;
- ünsiyyətdə nüfuzetmə bacarıqları formalaşır;
- ünsiyyətdə kompleks və sistemlilik bərqərar olur;
- milli və ümumbəşəri dəyərlər qazanılır;
- ünsiyyətin məzmun elementləri müqavimətə davamlı mövqedə formalaşır;
- qarşı tərəflərlə münasibətdə yaranan uyğunsuzluqların operativ həlli bacarıqları qazanılır;
- insana həyat yollarında qarşılaşdığı bir çox çətinlikləri dəf etməyə imkan verən daxili qüvvələri, qabiliyyət və bacarıqları inkişaf etdirilir;
- sosial və təbii mühitdə müəyyən situasiyalarda adaptasiya olunmağa kömək edən mənəvi məsuliyyət və xarakter formalaşır;
- özünüreallaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün şəxsiyyət və peşə səviyyəsi təmin olunur;
- özünüinkişaf və mənəvi potensialın açılması üçün lazımi şərait yaradılır;
- ünsiyyət normalarının cəhətlərində ziddiyyətli məqamların korreksiya olunması üçün məktəbin ailə ilə sosial-pedaqoji və psixoloji əlaqələri genişlənir;
- təhsilalma müddətində şagirdlərin cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələri ilə (bələdiyyə, hüquq-mühafizə, idman, veteranlar, mədəniyyət işçiləri, məmurlar, dövlət qulluqçuları, müəllimlər, tibb işçiləri və s.) tələb olunan sosial normalar daxilində münasibətləri təmin olunur;
- qazanılmış kommunikativ bacarıqlar şagirdlərin istehsalatda, mədəniyyətdə, idmanda, yaradıcılıq mərkəzində, ailədə və təhsilin sonrakı pillələrində uğuru münasibətlər sisteminə daxil olmasına geniş sosial-psixoloji və pedaqoji zəmin yaranır.

Təhsilin mövcud imkanları sayəsində şagirdlərlərarası sağlam münasibətlər sisteminin yaradılmasının ən böyük sosial nailiyyəti məktəbin cəmiyyətdə sosial statusunun yüksəlməsinin əldə olunmasıdır. Bu prosesin sistemli və ardıcıl aparılması cəmiyyətin məktəbə inamını daha da artırır. Məktəb sosial, psixoloji və pedaqoji potensialı hesabına icmanın sosial-mədəni inkişafının hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir (4). Məktəbin cəmiyyətdə nüfuzlu statusu yalnız təhsil sayəsində qazanılmış sosial, psixoloji və pedaqoji keyfiyyətlərin şagirdlərin ictimaiyyətdə nümayiş etdirdikləri ünsiyyət formalarındakı təzahür dərəcəsi ilə ölçülür. Məhz qeyd olunan keyfiyyətlərin əldə olunması üçün cəmiyyətin qiymətli sərvəti kimi təhsil onun hər bir üzvü üçün əlçatan olmalıdır. Xüsusən təhsilə yiyələnmənin ilkin mərhələsində hər bir insan üçün bərabər şərait yaradılmalıdır. Həmin şəraitdə hər bir insanın sosial-idraki imkanları üzə çıxacaqdır, onun ünsiyyət potensialında qabiliyyətləri, etik normaları, pedaqoji və fərdi-psixoloji xarakteristikaları müəyyənləşəcəkdir. Təhsilin real imkanları sayəsində ilk növbədə insan amilinin sosiallaşma resursları hərəkətə gəlir. Bu, şəxsiyyətin özünüdərk etməsinin təşəkkülü, cari həyatda və perspektivdə özünütəyinetmə, özünütəşdiq və özünüreallaşma prosesindən doğan vəzifələrdir. Sosial, pedaqoji və psixoloji işin tərkib elementlərinin hər biri müxtəlif yaş dövrlərində, müxtəlif sosial mühitdə fərqli məzmununda, fərqli həyata keçirilmə texnologiyalarına malikdir. Həmin texnologiyaların həyata keçirilmə imkanları təhsilin məzmununda əksini tapmalıdır. Bu baxımdan düşünürəm ki, cəmiyyətin indiki dinamikasına uyğun məktəbin qarşısında aşağıdakı məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi sosial, pedaqoji və psixoloji baxımdan qəbul olunandır:

- şagird kollektivinin bütün üzvlərini cəmiyyətə maksimum adaptasiya etməyə çalışılmalıdır;

- şagirdlər əks cinslə davranış yollarını öyrənməlidir;
- şagirdlərin sosiallaşması yaşlılardan, valideynlərdən, onların norma və stereotiplərindən təcrid olunmuş şəraitdə təşkil olunmalıdır;
- rəngarəng fəaliyyətin təşkili sayəsində şagirdlərin özünüdərək, özünütəsdiq, özünüreallaşdırma prosesi sürətlənməlidir;
- şagirdlərdə özünəməxsus dəyər və normalar yaradılmalı və həmin normaların cəmiyyətə gərəkliliyi onlara təqdim olunmalıdır;
- şagirdlərdə müstəqil bilik əldə etmək bacarığı formalaşmalıdır;
- şagirdlərdə əldə etdiyi biliklərin tətbiq etmək səriştəsi aşılmalıdır;
- şagirdlər birgəyaşayış vərdislərinə yiyələnmişdirlər;
- şagirdlər ümumbəşəri mədəniyyət və sivilizasiyaya yiyələnmişdirlər;
- şagirdlərdə cəmiyyətin insan qarşısında və insanın cəmiyyət qarşısında öhdəliklərinin, borcunun dərk olunması missiyası formalaşmalıdır;
- şagirdlərdə elmi-texniki tərəqqinin dinamikasını qorumağa qadir insan faktoru barədə aydın və obyektiv baxışlar sistemi təşəkkül tapmalıdır;
- azad, demokratik, açıq cəmiyyət modelinin yaranmasına yardımçı ola bilən insan yetişdirilməlidir.

Qeyd olunan vəzifələrin reallaşmasından ötrü təhsil cəmiyyətin qiymətli sərvəti kimi hər bir vətəndaş üçün əlçatan olmalıdır. Çünki təhsil sosiallaşma prosesinin tərkib elementlərinin sosial, pedaqoji və psixoloji baxımdan translyasiya olunmasının elə vasitəsidir ki, insan ona yiyələnərkən təkcə daim dəyişən sosiomun şəraitinə adaptasiya olunma imkanlarını qazanmır, həm də mövcud şəraitin həddlərindən kənara çıxmağa imkan verən qeyri-adaptə fəallığı qabiliyyətləri formalaşdırılır ki, onun köməyi ilə insan amili şəxsi subyektivliyini inkişaf etdirir, dünya sivilizasiyasının potensialını çoxaldır.

İnsan şəxsiyyətinin sosiallaşmasında təhsilin sosial, pedaqoji və psixoloji vəzifələri təkcə məktəbin idarə olunmasında, qarşılıqlı münasibətlərin məzmununda nəzərdən keçirilməməlidir. Bu prosesin reallaşması təlimin sosial funksiyalarından istifadə olunduğu hallarda baş verə bilər. İnsan amilinin sosiallaşmasında təlim prosesinin rolu əvəzsizdir.

Təlim, təlim alanlarla təlim verənlər arasında geniş qarşılıqlı təsir prosesi olub, sosial, pedaqoji və psixoloji cəhətdən fəaliyyət üsullarının mənimsənilməsinin təşkil olunması vasitəsilə şəxsiyyətin sosiallaşmasına xidmət edən pedaqoji prosesin həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan şəxsiyyətin sosiallaşmasına və onun ictimai münasibətlər sistemində iştirakına rəvac verən amillər təlim materialının tədrisi şəraitində aşağıdakı qaydalarda sistemləşdirilməlidir:

1. Təhsilin məzmununa şəxsiyyətin sosiallaşmasına istiqamətlənən materiallar nisbətən genişləndirilməlidir. Daxil olan mövzularda ünsiyyətin formaları, davranış normaları, qarşılıqlı münasibətlər sisteminin qurulması prinsipləri öz əksini tapmalıdır.

2. Təlimin metodlarının tətbiqi şəraitində sosiallaşma işi paralel aparılmalıdır.

Təlimin metodları sosiallaşmanın intensivləşməsinə təşkil etmək məqsədi ilə qarşılıqlı münasibətlərin fasiləsizliyini təmin etməkdən ötrü çevik və dinamik olmalı, insana bilavasitə yönəlməli, hafizədən daha çox yaradıcı təfəkkürə istiqamətlənməli, interaktiv olmalı, şagirdlərin qruplarda qarşılıqlı müzakirə modelini əks etdirməli və işgüzar münasibətlərin sağlam mahiyyətini özündə birləşdirməlidir.

3. Təlimin istifadə olunan təşkili formaları bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması ilə yanaşı, fəaliyyətin kollektiv şəkildə qurulmasına geniş imkanlar açmalıdır.

Təlimin təşkili formaları şagirdlərarası qarşılıqlı münasibətlərin həcmi və formasını düzgün müəyyənləşdirməyə yeni imkanlar açır. Bu formalar tədrisin qarşısında qoyulmuş məqsədlərə uyğun olaraq düzgün seçilməlidir. Çünki yaradılan münasibətlər fonunda həm təlim materialı mənimsənilməli, həm də perspektiv imkanlar müəyyənləşməlidir. Bu baxımdan təlim prosesinin

iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlər elə qurulmalıdır ki, insan faktorunun yaradıcı qüvvələrinin reallaşmasına sosial-psixoloji təkan versin, onun şəxsiyyət keyfiyyətlərinin sosial məzmununda inkişafına stimül yaratsın.

Yalnız qeyd olunan tədbirlərin sistemli, ardıcıl və kompleks həyata keçirilməsi nəticəsində biz hərtərəfli inkişaf etmiş, rəqabətə davamlı, vətəninə, xalqını dünya dövlətləri sırasında layiqincə təmsil etməyi bacaran vətəndaşların yetişdirilməsinə nail ola bilərik.

Açar sözlər: sosiallaşma, sosiallaşma faktorları, ünsiyyət potensialı, sosial-psixoloji səciyyə, qarşılıqlı münasibətlər sistemi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə., Rzayeva Y. və b. Sosial pedaqogika. Bakı, 2008.
2. Abdulov R. Məktəbdə sosial pedaqoji işin əsasları. Bakı, 2005.
3. Əlizadə Ə., Bayramov Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
4. Əlizadə H. Sosial pedaqogikanın aktual məsələləri. Bakı, 1998.
5. Əliyev B., Əliyeva K., Cəbbarov R. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 2014.
6. Мудрик А. Социальная педагогика. М., 2002.
7. Майерс Д. Психология. Минск, 2001.
8. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. Феникс, 2000.
9. Seyidov S., Həməzəyev M. Ümumi psixologiya. Bakı: YYSQ, 2014.

Сахиль ДЖАФАРОВ

СОЦИАЛЬНЫЕ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ НОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье отмечается, что на формирование личности человека влияют такие факторы, как семья, родственники, окружающая среда, школа, рабочий коллектив. Особое внимание автор уделяет образованию. Он подчеркивает, что некоторые проблемы, допущенные в школе, потом устраняются в процессе социализации.

В результате исследования автор приходит к выводу, что социальные, педагогические и психологические возможности в различном возрасте и различной социальной среде по-разному влияют на формирование личности. Чтобы обосновать свои мысли, автор обращается к мнению известных психологов и педагогов.

Ключевые слова: социализация, факторы социализации, потенциал общения, социально-психологические особенности, система взаимоотношений.

Sahil JAFAROV

**SOCIAL, PSYCHOLOGICAL AND EDUCATIONAL
POSSIBILITIES IN THE FORMATION OF A NEW PERSONALITY**

Summary

In the article it is noted that such factors as family, relatives, surrounding, working collective influence on the formation of a personality of human. The author pays a particular attention to education. He emphasizes that some missions committed in school then are removed in the process of socialization.

As a result of research the author comes to the conclusion that social educational psychological possibilities it different age and various social surrounding influence differently on the formation of personality. To substantiate own thoughts the author refers to the opinions of the famous psychologists and pedagogues.

Keywords: socialization, socialization factors, communication potential, social-pedagogical feature, mutual.

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT 32

Fətəli ABDULLAYEV

siyasi e.ü.f.d., AMEA İnsan

Hüquqları İnstitutunun doktorantı

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ TERRORİZMİ STİMULLAŞDIRAN AMİLLƏR SIRASINDA QEYRİ-LEQAL MİQRASIYANIN YERİ VƏ ROLU*

Müasir dövrdə beynəlxalq terrorizmin öz mövqelərini möhkəmləndirdiyi şəraitdə müxtəlif dövlətlərin geosiyasi maraqlarının obyektiv qarşılıqlı əlaqəsi bütün sahələrdə özünü büruzə verir. Beynəlxalq terrorizmin təsir etdiyi obyektlərin dairəsinin genişlənməsi və geosiyasi münasibətlər sistemində gündəmdə duran müzakirələrin başlıca istiqaməti kimi terrorizm və miqrasiya problemi də prioritetlər dairəsinə daxil edilmişdir.

Beynəlxalq terrorizmin qlobal miqyasda təzahürü dünyanın geosiyasi birqütblülüyünün dərk edilməsi üçün təkanverici amil-katalizator oldu. Ayrı-ayrı dövlətlərin geosiyasi mövqeyi bir tərəfdən onların beynəlxalq antiterror koalisiyasında iştirak xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşir, digər tərəfdən dünya birliyinin gələcək münasibətsiz siyasi quruluşuna münasibətdə özünü göstərir. “Dövlətlərarası və transmilli rəqabətin açıq şəkildə sərtləşməsi meyili müşahidə edilir: dünya birliyinin aparıcı dövlətləri və onların ittifaqları integrasiya yaradaraq mərkəzdənqacma meyillərindən uzaqlaşır. Halbuki müasir dünya regionalizmin və etnik separatizmin güclənməsi ilə qarşılaşmışdır. Geosiyasətdə ikili standartlar həm də ikili mahiyyətə - “ümumbəşəri antiterrorizm – milli antiterrorizm” dioxotomiyasına malikdir (5, s.93).

Göstərilən mənfi amillər toplusu yalnız postsovet məkanı ölkələrində deyil, onun bütün dünya ölkələri ilə siyasi münasibətlərinə, dünya birliyinin geosiyasi, milli maraqlarına mənfi təsir göstərir. Bu gün dövlətin yalnız xarici qlobal çağırışlara deyil, həm də ekstremist və separatist qüvvələrin dövlət hakimiyyətinə qarşı fəaliyyətinə cavab vermək bacarığının və hazırlığının olması xüsusi aktualıq kəsb edir.

Beynəlxalq və regional terrorizmin inkişafını stimullaşdıran qüvvələr hər bir hədəf ölkənin iqtisadi və siyasi cəhətdən zəifləməsində maraqlıdırlar. Burada, ilk növbədə, əsas strateji maraqlardan biri də təbii nemətlərin əldə edilməsi ilə bağlıdır.

Müasir dövlətlərin inkişaf tarixi göstərir ki, bir neçə millətin bir ittifaq çərçivəsində məcburi birləşməsi bu polietnik sistemdə daim mərkəzdənqacmaya meyilli olan qüvvələrin davamlı mübarizəsini yaradır. Hər hansı bir çoxmillətli dövlətin dağıdılması cəhdləri artıq kompleks həyata keçirilən siyasi texnologiyalar şəklində formalaşmışdır. Ötən əsrin sonlarında SSRİ çoxillik geosiyasi üstünlüklərini və nüfuz dairələrini itirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, postsovet məkanının yoxsul ölkələrində demoqrafik partlayış və əhalinin urbanizasiyası prosesi paralel olaraq yaşayış şəraitinin pisləşməsi ilə eyni vaxtda baş vermişdi. Bu da xaricdən yönəldilən məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsində yalnız marginal qrupların sayının artmasına deyil, həm də separatizmi, gizli şəkildə terroru müdafiə edən qüvvələrin, mövcud dövlətdən və ictimai quruluşdan narazı olan təbəqələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu.

Geosiyasi nöqtəyi-nəzərdən MDB məkanında bir sıra regionlar vardır ki, burada milli və separatist meyillər terrorçu təşkilatların fəaliyyətinə şərait yaratdı. Qeyd edilən təhdidlər bu gün də

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

aktual olaraq qalır. Müxtəlif ölkə və regionların ərazisində mövcud olan milli-separatist meyillər dövlətin vahidliyini poza, ölkəni bölə yaxud strateji və iqtisadi vacib regionları onun tərkibindən ayıra bilər. Xüsusilə də miqrasiya nəticəsində gələnlərin kompakt məskunlaşdıqları regionlarda muxtariyyət meyilləri ciddi təhlükə yaradır. Milli-dövlət birliklərinin olması və burada yaşayan xalqların yerli və qeyri-yerli olanlara bölünməsi mövcud millətlərarası ziddiyyətlərin güclənməsinə şərait yaradır, milli əhval-ruhiyyənin genişlənməsinə səbəb olur və özündə ən kəskin terrorizm formalarını, o cümlədən silahlı zorakılığı daşıyır.

Bəhs edilən məsələlərdə dövlətin geosiyasi statusunun zəifləməsi Qafqaz regionunda tarixən etnik və sosial-siyasi amillərlə bağlı olmuş, anti-Qərb, anti-rus əhval-ruhiyyənin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Demək olar ki, postsovet məkanının bütün respublikalarında mövcud olan millətlərarası ziddiyyətlər zorakılıq tətbiq edilməsilə müşayiət olunmuş, iqtisadi və siyasi inkişafı ləngidərək bir çox bölgələri millətlərarası ziddiyyətlər ocağına çevirmişdir. Sovet quruluşunun çökməsi ilə qısa müddət ərzində solumda baş verən transformasiya iqtisadi assimetriyanı gücləndirərək həm sosial-iqtisadi, həm də aksioloji əsaslarda cəmiyyətin əhəmiyyətli dərəcədə qütbləşməsinə səbəb olmuşdur.

Qloballaşma dövründə ayrı-ayrı regionlarda xarici ölkələrdən gələnlərin miqrasiyası genişlənir ki, bu da proseslərdə maraqlı olan xarici ölkələrin siyasi və terrorçu dairələri tərəfindən izlənilir. Miqrasiya proseslərinin intensivliyi isə, məlum olduğu kimi, miqrantların yeni ictimai-siyasi mühitini həmişə qabaqlayır. Nəzarət edilməsi mümkün olmayan miqrant təbəqəsi etnoslararası gərginlik məkanının genişlənməsinə səbəb olur. Dünyagörüşünün və dəyər təsəvvürlərinin üst-üstə düşməməsi mədəniyyətlərarası və etnoslararası qarşıdurmanın, qarşılıqlı dözümsüzlüyün artmasına səbəb olur.

Belə bir şəraitdə tarixi və mənəvi cəhətdən ölkə ilə bağlılığı olmayan və onun taleyi üçün narahat olmayan daxili və beynəlxalq cinayətkarlıq, etnik və dini əsaslarda daxili və beynəlxalq terrorizm ocaqları yaradan başqa millətdən olan birliklərin yaradılması və möhkəmləndirilməsi dövlətin geosiyasi maraqlarına təhlükə yaradır. Bu etnosların, etnik-qrupların hüquqi möhkəmlənməsi üçün milli-ərazi muxtariyyəti tələblərinin təmin edilməsi onların bu qurumlarının dövlətin tərkibindən çıxmaq uğrunda mübarizəsinə əsas ola bilər. Milli bütövlüyün və təhlükəsizliyin saxlanması məqsədilə bu konfliktogen potensialın əsas inkişaf istiqamətlərini görmək lazımdır. Millətlərarası münaqişənin meydanaçıxma potensialının olması dövlət hakimiyyəti orqanlarından bütün səviyyələrdə terrorizmə qarşıdurma siyasəti çərçivəsində milli münasibətlərə diqqəti gücləndirməyi, yalnız vəziyyətə nəzarət etmək deyil, həm də etnik münaqişələrə yol verilməməsi ilə bağlı qabaqlayıcı tədbirlər görülməsini tələb edir.

Yaxın və uzaq xarici ölkələrdə özünün milli və geosiyasi təhlükəsizliyinə qarşı fəaliyyətini genişləndirən ekstremist dairələrdən olan təhdid real olaraq hiss edilir. Bunun nəticəsində yeni müstəqillik əldə etmiş respublikaların əksəriyyəti Qərb ölkələrinin və müsəlman dünyasının fəal hərbi siyasi, iqtisadi ekspansiyası obyektlərinə, hədəflərə çevriləblər. Bununla əlaqədar olaraq milli dövlətin sərhədlərində onun təhlükəsizliyi ilə bağlı geosiyasi və geostrateji əsaslarda gərginlik nöqtələri yaranır. Bu vəziyyətin qiymətləndirilməməsi və nəzərə alınmaması çox təhlükəlidir.

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, münaqişə əlamətlərinə görə “geosiyasi təhlükəli nöqtələr” aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- kəskin böhran zonaları (hərbi münaqişələr və onların tənzimlənməsi);
- potensial böhran vəziyyətləri. Burada millətlərarası gərginliyin əsas amili miqrasiya prosesləri ilə bağlıdır;
- mümkün güclü regional separatizm zonaları;
- orta regional separatizm zonaları;

- zəif regional separatizm zonaları.

Beləliklə, dövlətin terrorizmə qarşısürma siyasətinin səmərəliliyinə aşağıdakı geosiyasi amillər təsir göstərir:

- əhalinin etno-dini müxtəlifliyi;
- həm geri qalmış, həm də inkişaf etmiş regionların iqtisadi inkişafı və təbii ehtiyatlarla təmin olunmasında qeyri-bərabərlik;
- siyasi-iqtisadi təsir sahələrinin bölünməsi alternativ geosiyasi cazibə mərkəzləri axtarmağa gətirir;
- müəyyən siyasi dəyərlərin müdafiəsi;
- mədəni və milli dəyərlərin qorunub saxlanması, keçmiş “ədalətsizliyi” düzəltmək arzusu və imkanı;
- digər dövlətlə mövcud birliyi yumşaltmaq yaxud beynəlxalq təşkilatlara daxil olmaq niyyəti;
- vətəndaş müharibələrinin qarşısının alınması və dövlətin ərazi bütövlüyünün saxlanması ilə bağlı beynəlxalq mexanizmlərin qeyri-səmərəliliyi (1, s.105).

Azərbaycana gəldikdə iyirmi beş ildən artıqdır ki, Ermənistan Respublikasının hərbi-təcavüzkar siyasəti nəticəsində işğal altında olan Dağlıq Qarabağda geosiyasi vəziyyət, nəzarətsiz “boz zonaların” formalaşması terror aktları baxımından potensial təhlükəli olaraq qalır. Bu baxımdan, terrorizmə qarşı həyata keçirilən ümumdövlət siyasətinin miqrasiya böhranının nəticələrinin də kompleks şəkildə və ardıcıl olaraq korrektə edilməsi zəruridir. Terrorizmə qarşı siyasətin düzgün təşkil edilməsi üçün terrorizmin təməl əsaslarının obyektiv olaraq dərk edilməsi vacibdir. Terrorizmə qarşı siyasətin lazımi səviyyədə təsirli olması geosiyasi dəyişikliklərin obyektivliyindən və vaxtında üzə çıxarılmasından, həmçinin terrorizmin mahiyyətində, təşkilində və taktikasında baş verən dəyişikliklərin nəzərə alınmasından asılıdır. Dövlətin terrorizmə qarşı siyasətinin uğurlu funksiyalaşmasının zəruri şərti onun nəzəri araşdırılmalarının bizim cəmiyyətə xas, ölkəmiz üçün xarakterik olan geosiyasi reallıqlara adekvatlığından asılıdır.

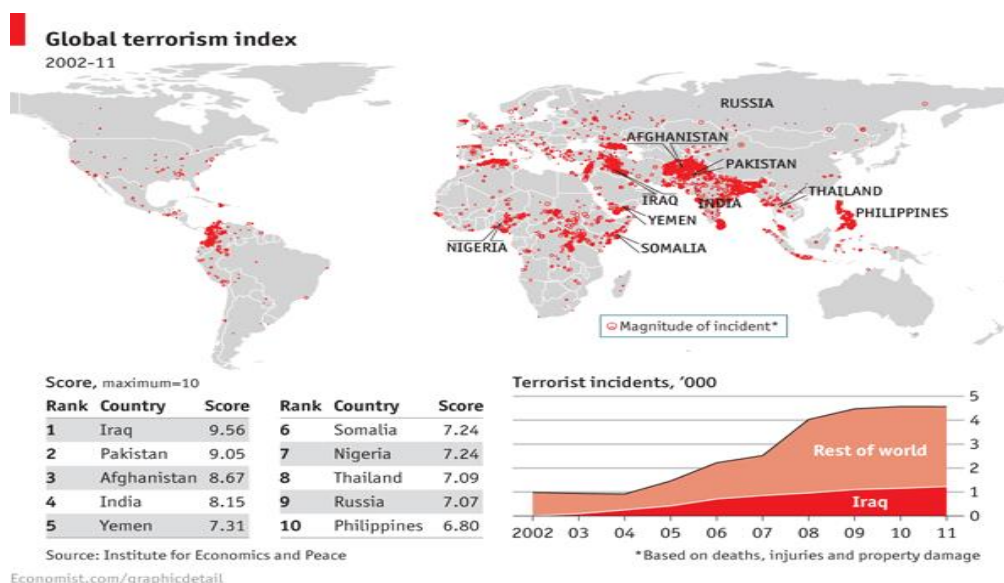
Bu gün beynəlxalq terror qruplaşmaları böyük miqdarda təhlükəli silahlara malik olduqları üçün minlərlə günahsız insanları qətlə yetirə bilirlər. Terror insanları sivilizasiyayaqədərki dövrə aparır. Yalnız terrorizmin obyektiv və subyektiv səbəblərini öyrənməklə onun qarşısını almaq olar. Qlobal problemlərin, o cümlədən artıq qlobal xüsusiyyət qazanmış qaçqın və köçkünlərlə bağlı yaranan miqrasiya axınlarının genişlənməsinin subyektiv səbəbləri cinayətkarlığın baş verməsi səbəbləri ilə üst-üstə düşür. Terrorizmin obyektiv səbəbləri siyasi və digər məqsədlər olur. Hazırda beynəlxalq terrorizm şəbəkəsi yaranıb və terroristlər silahla, pulla və informasiya ilə təmin edirlər. İlk dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlər öz mövqelərini möhkəmlətmək məqsədilə bir-birinə qarşı terroristlərdən istifadə edirdilər, lakin hazırda terrorizmin qlobal təhlükəli problemə çevrilməsi ölkələrin əməkdaşlıq etməsini zərurətə çevirir. Terrorizmin milli səbəbləri ilə yanaşı, digər obyektiv səbəblərdən biri də ayrı-ayrı bölgələrin və ölkələrin qeyri-bərabər iqtisadi və sosial inkişafıdır. Beynəlxalq terrorizmin əsas mənbəyi gizli formada təşəkkül tapan neokolonializm və istismar hesab olunur (3, s.154-163).

Bu gün Amerika və Avropa terrorizmə qarşı mübarizəni bilavasitə İslama qarşı mübarizə kimi həyata keçirir. Lakin aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi, terror təşkilatları sırasında xristian terror təşkilatları fəaliyyət imkanlarına malikdir və digər tərəfdən məlumdur ki, bir sıra müsəlman terror təşkilatlarını formalaşdırən və maliyyələşdirənlər də məhz ABŞ və Avropa ölkələridir.

Grouped By Perpetrator Characteristic [edit]					
Group Type	Attacks	Dead	Wounded	Hostage	Victims
Christian Extremist	315	3,301	645	2,411	6,357
Environmental/Anti-Globalization	12	0	4	0	4
Hindu Extremist	18	13	117	1	131
Islamic Extremist (Shia)	506	1,251	4,000	390	5,641
Islamic Extremist (Sunni)	17,030	38,059	83,188	11,658	132,905
Islamic Extremist (Unknown)	299	832	4,013	65	4,910
Jewish Extremist	52	6	71	0	77
Neonazi/Fascists/White Supremacists	6	4	8	0	12
Other Religious Extremist	7	7	73	2	82
Secular/Political/Anarchist	16,458	15,862	28,214	59,133	103,209
Tribal/Clan/Ethnic	566	1,948	1,321	1,144	4,413
Unknown	36,058	43,665	96,343	5,240	145,248
Total	71,327	104,948	217,997	80,044	402,989

Excel

Eyni zamanda, aşağıdakı digər xəritədən göründüyü kimi, 2002-2011-ci illərdə terrorizmə məruz qalan ölkələr əsasən müsəlman əhalinin olduğu Əfqanıstan, Pakistan, İraq, Filippin, Yəmən, Somali, Nigeriya və digər ölkələr olmuşdur.

Terrorizmin və müharibələrin genişlənməsinin əsas səbəbləri həm də enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə ilə bağlıdır. Enerji ehtiyatlarına nəzarət probleminin təhlili planetdə yaranmış vəziyyətin dərk edilməsinə şərait yaradır. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, Yer kürəsinin neft və qaz ehtiyatları bir neçə onilliyə kifayət edə biləcək həddə gəlib çatmışdır. Əgər yeni enerji mənbələri kəşf edilməzsə, dünya iqtisadiyyatı ciddi problemlərlə üzləşəcək.

Bununla əlaqədar olaraq dünya siyasətinin aparıcı qüvvələri enerji ehtiyatları üzərində nəzarəti ələ keçirməyə çalışırlar və buna görə də qarşılıqlı ərazilərinin məhz neft ehtiyatları olan ərazilər olması təsadüfi deyil. «Yeni yüzillikdə ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Strategiyası»nda təbii resursların tükənməsi bilavasitə ABŞ-ın təhlükəsizliyi ilə bağlı nəzərdən keçirilir və digər

ölkələrin özlərinin təbii ehtiyatlarının məhdudiyyətsiz istismarı imkanları milli maraqlara təhlükə kimi qiymətləndirilir.

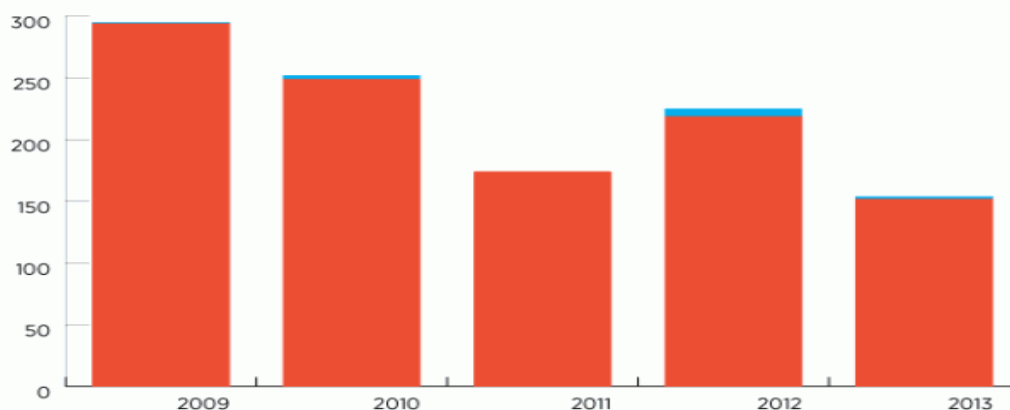
ABŞ iqtisadi sahədəki geriləmələri öz hərbi imkanları ilə əvəz etməyə çalışır. Bu planın həyata keçirilməsi üçün Balkandan Orta Şərq və Orta Asiyaya qədər ərazilərə, həmçinin müsəlman ölkələrinə hərbi müdaxilə başlanılıb. ABŞ-ın bu əraziləri ilk hücum bölgələri kimi seçməsi vahid Avropa, Rusiya, Çin və Hindistan kimi mümkün rəqiblərinin formalaşmasının qarşısını almaqla bağlıdır. Amerika bu ölkələrin dünya arenasında müstəqil güc mərkəzlərinə çevrilməsinə mane olmağa çalışır. İraqın ilk hədəf seçilməsi onun ABŞ-ın ideoloji düşməni olan ərazilərin mərkəzi olması ilə bağlıdır. Bu seçim sivilizasiyaların münaqişəsi kimi izah edilə bilməz. Bu region beynəlxalq sistemin zəif bəndi hesab edilir, buraya hücum etmək daha asandır və güclü əks-cavab almaq qorxusu yoxdur. ABŞ Yaxın Şərqi dəyişmək məqsədilə «Böyük Yaxın Şərq» layihəsini hazırlayıb və bir sıra siyasi, iqtisadi və mədəni xüsusiyyətli tədbirlər görmək niyyətindədir. Bu plan ABŞ-ın rəhbərliyi ilə beynəlxalq nizamın yenidən qurulması şəraitində müsəlman dünyasının vahid təsərrüfatının yaradılmasına yönəlib. Bu plana görə, XXI əsrdə bütün Yaxın Şərq regionunun idarəçiliyi İsrailə verilməlidir (7, s.41).

Qeyd edilən plan ayrı-ayrı regionlarda güc mərkəzlərinin müəyyən edilməsinə yönəlir. Lakin həmin ərazidə yaşayan dinc əhəlinin taleyi nəzərə alınmır. Burada minlərlə insanın məhv edilməsi, yaşayış məskənlərinin dağıdılması, “keçid dövlətlərinin” yaradılması demokratiya adı altında həyata keçirilsə də, əhəlinin minimum yoxsulluq həddində yaşayışa məhkum edilməsinə, qaçqın və məcburi köçkünlərə çevrilməsinə, iqtisadiyyatın, təhsilin, elmin, səhiyyənin tənəzzülünə səbəb olmuşdur.

Bəzi tədqiqatlar sübut etməyə çalışır ki, cihad və radikal İslam ideyalarının daşıyıcıları avropalı müsəlmanlardır, onlar Aİ ölkələrində anadan olublar, təhsil alıblar, burada böyüyüblər. Halbuki aparılan xüsusi sosioloji tədqiqatlar bunun tamamilə əksini sübut etmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, “dünyada baş vermiş terrorizm hallarının cəmi 2 faizi İslamla əlaqəlidir. 2013-cü ildə Avropada baş verən 153 terror hadisəsinin yalnız 2-si dini, 84-ü isə ksenofobiya və millətçi-separatizm zəminində törədilmişdir” (6).

RELIGIOUSLY MOTIVATED TERRORIST ATTACKS

In the last 5 years, less than 2 percent of terrorist attacks in the E.U. have been 'religiously motivated.'

■ non-religious terrorist attacks in the E.U.

■ religiously-motivated terrorist attacks in the E.U.

source: https://www.europol.europa.eu/latest_publications/37

THINKPROGRESS

Beləliklə, göründüyü kimi, müasir dövrdə məkanından asılı olaraq qeyri-leqal miqrasiya terrorizmin hərbi-sosial bazasının formalaşdırılmasında həlledici rollardan birinə malikdir.

Qeyd edilən məsələlərdə qlobal güclərin ikili standartlar geosiyasəti də az rol oynamamışdır. Bir sıra dövlətlər öz dar siyasi məqsədləri üçün terrorçu fəaliyyəti dəstəkləyir və yayırdılar. Müxtəlif dövrlərdə bu sıraya kor-koranə İsraili müdafiə edən ABŞ, islamçılara münasibətdə Səudiyyə Ərəbistanı, Olsterdə ultraprotestantlara kömək edən İngiltərə, bask millətçiləri tərəfindən idarə olunan İspaniya, talibanları, kəşmirli, sikx və müsəlman separatçıları dəstəkləyən Pakistan, tamil-ilamları dəstəkləyən Hindistan da daxil idi. Son illərdə yaranan vəziyyət, Qərbdə bəyan edilən dəyərlərin miqrantları qəbul edən ölkələrin real strategiyaları ilə üst-üstə düşməməsi, tərəflər arasında fəal dialoqun və cəmiyyətə inteqrasiyanın olmaması və mövcud birgəyaşayış modellərinin süquta uğraması partlayış təhlükəli vəziyyətlə bağlıdır.

Açar sözlər: qeyri-leqal miqrasiya, beynəlxalq terrorizm, hərbi baza, geosiyasət, antiterror fəaliyyəti.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Аллисон Грэм Т. Ядерный терроризм: Самая страшная, но предотвратимая катастрофа. Серия «Международная безопасность в XXI веке». М., 2007.
2. Добаев И.П. Терроризм в странах Западной Европы и на юге России: компаративистский анализ (http://i-r-p.ru/page/stream-exchange/index-3251/#_ednref8).
3. Нижников С.А. Глобальные проблемы современности. Философия. Курс лекций. Учебное пособие для вузов. М.: Изд-во «Экзамен», 2006, 383 с.
4. Петрищев В.Е. США и Европа под угрозой терроризма //Актуальные проблемы Европы, 2002, №4, с.66.
5. Толинов Ф.Ф. Испытание геополитики терроризмом и антитерроризмом //США-Канада: Экономика. Политика. Культура, 2002, №3.
6. Less Than 2 Percent Of Terrorist Attacks In The E.U. Are Religiously Motivated //<http://thinkprogress.org/world/2015/01/08/3609796/islamist-terrorism-europe/>;
7. Samir Amin. The Liberal Virus: Permanent War and the Americanization of the World. New York, 2004, 120 p.

Фатали АБДУЛЛАЕВ

МЕСТО И РОЛЬ НЕЛЕГАЛЬНОЙ МИГРАЦИИ СРЕДИ ФАКТОРОВ, СТИМУЛИРУЮЩИХ ТЕРРОРИЗМ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Резюме

В статье дается обзор проблемы нелегальной миграции как социальной и военной базы терроризма. Отмечается что, в условиях расширения глобализационных процессов нелегальная миграция превращается в угрозу для международной безопасности.

Автор проанализировал также некоторые аспекты и особенности нелегальной миграции, международного терроризма, геополитической борьбы вокруг миграционных потоков, антитеррористической деятельности международного сообщества.

Вынужденная и незаконная миграция превращается в угрозу для международной безопасности. Вопросы регулирования и управления процессами миграции требуют нового адекватного научного подхода к этой проблеме.

Ключевые слова: нелегальная миграция, международный терроризм, военная база, геополитика, антитеррористическая деятельность.

Fətali ABDULLAYEV

**PLACE AND ROLE OF ILLEGAL MIGRATION AMONG FACTORS
ENCOURAGING TERRORISM IN THE GLOBALIZATION ERA**

Summary

In the article author provides an overview of the problem of illegal migration as social and military base of terrorism. It is noted that in conditions of extending the globalization processes illegal migration turns into a threat to international security.

The author also analyzed some aspects and features of illegal migration, international terrorism, geopolitical struggle around migration flows, the international anti-terrorist activities of the international community.

Forced and illegal migration turns into a threat to international security. Questions of settlement and controlling migration processes require new adequate scientific approach to this problem.

Keywords: illegal migration, international terrorism, military base, geopolitics, antiterror activity.

О СВЯЗИ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И НАСИЛИЕМ В ЗАПАДНОЙ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ*

«Всякое государство основано на насилии»

Л.Троцкий

Феномен насилия, проявляющийся в немотивированных формах, свидетельствует о зарождении симптомов кризиса в индустриальном обществе. Индустриальное общество должно привести к созданию более рациональной общественно-экономической формации, где не будет противоречий между социальными классами. Тем не менее, в современном обществе и государстве насилие все больше становится инструментом для решения многих социальных и политических конфликтов.

В данной статье мы изучим природу, аспекты, модели насилия и их связь с государством.

В первой половине XX века о насилии как социально-политическом явлении писали такие видные ученые и мыслители, как М.Вебер, Ж.Сорель, О.Хинц, Х.Арендт и др. Здесь же мы рассмотрим взгляды на насилие авторов послевоенного периода - Н.Боббио, П.Блау, П.Бергер, Х.Поппер и др.

Насилие - это очень сложный феномен из-за своей социальной и человеческой природы. Разве что его можно приравнять к такому непростому политическому явлению, как власть. Это показывает, что если даже будет создано государство, не обладающее легитимным правом на применение насилия, его невозможно избежать на индивидуальном уровне.

Насилие является объектом изучения различных наук. Так, антропология, сравнительная социология и политология изучают методы, применяемые социальными системами и государственными организациями, которые управляют индивидуальной агрессивностью и регулируют групповые конфликты.

На основе определений насилия, встречающихся в различных социальных науках, укажем его составные аспекты:

- 1) действие индивидуума или группы, направленное на нанесение боли другим индивидуумам;
- 2) существенная, очевидная и предположительно объективная несправедливость и безнравственность этих действий;
- 3) право наказывать и подавлять, что приводит к жертвам и тем, кто становится ими или стоит за ними.

Приведем следующие модели объяснения, описания, определения насилия, рассматриваемых в зависимости от объекта изучения.

В первой модели насилие определяется как результат индивидуального состояния и его патологического выражения. Речь идет о суждениях, которые исходят из идентификации агрессивности, связанной в свою очередь с инстинктом окружающей

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

среды или с динамикой личности. Здесь насилие определяется как выражение этих состояний.

Во второй модели насилие описывается как выражение частных социальных и окружающих ситуаций. Здесь речь идет об идентификации случаев, но они описываются, прежде всего как отправные условия, которые могут их вызвать и способствовать выражению насилия.

Третья модель определяет насилие в классовом конфликте. Она находится внутри общей теории политики и государства и не развивается автономно, что позволяет в случае необходимости понять макрофеномены, но недостаточно для уяснения более частных процессов выражения насилия, а также массовых насильственных действий.*

Четвертая модель идентифицирует насилие как форму власти. Она возникла для объяснения внутренней насильственной природы тоталитарных обществ, выходит за пределы классической конфликтной модели, выявляет характеристики массового бюрократического общества с репрессивными аппаратами. Этот анализ может распространяться на любую форму власти в современном обществе, для которой манипуляция является неотъемлемым условием.

Пятая модель наделяет государственные институты механизмами применения насилия. Эта модель анализирует природу институтов, которые создают условия для постоянства насилия.

Шестая модель определяет насилие как объект права, что придает негативное значение и опасность определенным действиям.

Определения насилия могут выйти за рамки выше перечисленных. Существуют этические и религиозные толкования, содержащие ненаучные определения и пояснения синтетического типа, связывающего две или более модели.

В некоторых пояснениях отсутствует идеологический компромисс, то есть не принимаются во внимание коммуникативные функции. Действие «А» (поручение), совершенное агентом «Р» (лицо или группа лиц) как часть метода борьбы «М» в конфликтной ситуации «S» - есть насильственное действие. Человек «Q» совершает действие «А» в ситуации «S», которое является частью метода борьбы «М» со стороны агента «Р», что приводит к смерти (физической или психической) «Q» или причиняет «Q» страдания или вред (физический или психический) и создает ситуацию «S» против воли человека «Q», который становится объектом этого действия. Отсюда следует, что насилие - это любое поручаемое действие, совершенное методом борьбы, который приводит к физическому или психическому уничтожению одного или нескольких лиц, намеренно или принудительным методом приносит им страдания физического или психического характера (5, с.32).

Многие ученые различают общее и политическое насилие. Мы определяем политическое насилие как особый тип действия, направленный на навязывание воли одного человека или группы лиц остальным с применением физической силы (13, с.20). Насилие имеет политическую природу, так как исходит от государства. Государство - это макроинститут, феноменальное явление, для выживания которого все используемые средства во все времена оправданы идеологией. Для анархистов, либералов, радикалов

* Различие это создало почву для дискуссий по поводу существования «справедливого» и «несправедливого» насилия. Существует разделение между «массовым организованным насилием» в разных классовых значениях и насилием как необходимостью в институциональном контексте. Следует отметить, что большинство государств сегодня создаются на основе признанного «порядка насилия», что демонстрирует обратную сторону демократических режимов.

насилие - это, прежде всего, действие институтов и не только, когда накладываются санкции и кары, а также, когда издаются директивы и создаются иерархии. Индивидуум подвергается суровому наказанию, если его действия противоречат или сопротивляются институту. Каждая институциональная форма власти рождает насилие и приводит к его применению. Трудно избавиться от сложившегося представления, что некоторые режимы насильственны из-за той самой институциональной структуры (6, с.62).

Государство обладает монополией на применение насилия которое характеризуется тремя основными элементами – принуждение, страх и сила - и осуществляется посредством институтов. Отсюда вытекает, что государство - это армия и полиция, основной функцией которых становится принуждение. Если акцентироваться таким способом на общую связь между политической властью и принуждением, не обращает ли на себя внимание случай рассматривать военный институт, который строится вокруг феномена принуждения, как форму власти, отличную от политической институциональной власти в государстве. Кажется, правильной будет воспринимать отношение между военным институтом и государством как отношение между частью и целым (8, с.90). В современном государстве армия и военная структура в целом становятся специальным компонентом государственного устройства (7, с.53).

Другим основным элементом насилия, используемым институтами, является страх, который отличается от остальных тем, что обладает индивидуальной психологической основой. Нагнетание страха позволяет доминировать в обществе. Страх, боязнь перед смертью всегда способствовали определению формы властных отношений. В мировой истории оппозиция к действующей власти обычно ставит в опасность жизнь человека. Следовательно, смертельная опасность, созданная властью, является самой надежной из всех установленных гарантий стабильности. Страх перед смертью также является источником легитимности власти (9, с.74).

Насилие конкретизируется физическим воздействием человека на человека (12, с.49-53) или преднамеренным физическим воздействием на здоровье других людей (4, с.27). Насилие провоцирует телесные повреждения и даже смерть, поэтому вызывает боязнь. Физическое воздействие является основным критерием, различающим насилие от силы. Сила имеет физическую природу и применяется против материальной сущности других людей. Насилие и сила - это «двойственная душа», существование которых друг без друга невозможно. Силу можем рассматривать как средство реализации физической власти. В стабильном и организованном обществе владение силой и его применение частными лицами носит чисто оборонительный характер. Государство владеет правом на применение силы с целью поддержки действующей власти. Также стремится убедить, предупредить и заставить теми средствами, которыми располагает власть. Следовательно, сила эквивалентна насильственной угрозе. Насилие, если оно применяется эффективно, может продемонстрировать силу, символическое и ограниченное действие, совершаемое с целью способствовать эффективности последующих действий, чтобы добиться сдерживания с минимальной ценой и потерей (2, с.19-24). Использование силы может проявиться в легитимном смещении индивидуума с занимаемой должности, обязав его уйти в отставку из-за угрозы применения насилия. Убийство так же древне, как и политика, что является одним из примеров использования силы для достижения политических целей (10, с.142-143).

Насилие может стать прямой и brutальной формой физической власти. Это есть сила в действии. Его использование (государство, или группа граждан и отдельные индивидуумы) означает следование переговорам, применяя инструменты разной формы давления. Призывы к угрозам и демонстрации силы в разных ситуациях приводят к

благоприятным последствиям. Сила - она эквивалентна способности и угрозе действовать. Насилие равноценно демонстрации силы и склонно к показу новых силовых действий и воздержанию или осложнению кризиса. Таким способом, сила и насилие незаметно связываются друг с другом. Мы наблюдаем проявление эффективной демонстрации силы в момент, когда она находится в действии, и должна повторяться, чтобы угрожать систематическим применением. Поэтому, угроза становится инструментом преобразования, посредством которого достигается эффективность социального и политического контроля (11, с.71-413).

Физическое насилие – это инструмент более определенный и, без сомнения, древнее общественного контроля. Также внутри современного общества с демократической конституцией решающий аргумент состоит из насилия. Никакое государство не может существовать без полицейской силы или военной мощи. Насилие не используется часто. Перед тем как начать его применять, могут быть использованы другие средства, например, уведомления (1, с.69). Институциональное насилие это последний аргумент, используемый политической элитой, ослабляются подчинение и идеологическая легитимация, и появляется возможность свержения элиты. Политическая элита использует институциональное насилие в экстремальных случаях, ибо владеет средствами прямого убеждения для управления коллективным поведением.

В суждениях философов и теологов обнаруживается противоречие в вопросе о насилии. Если насилие применяется индивидуумом, то оно всегда осуждается. Иначе обстоит дело с применением насилия институтами, оно всегда оправдано. В случаях индивидуального насилия нельзя прибегать к критериям оправдания последнему решению (лат. *extremaratio*), в то время как в отношениях между группами оправдание насилия как последнее решение является привычным казусом. Итак, причина, по которой индивидуальное насилие не оправдано потому, что оно так прикрыто коллективным насилием, что редки случаи, когда отдельный индивидуум находится в ситуации, и должен прибегнуть к насилию как к последнему решению. Если это так, то отсюда можно заключить, что индивидуальное насилие не оправдывается, потому что коллективное насилие оправдано. Другими словами, нет нужды в индивидуальном насилии, так как достаточно коллективного насилия: мораль может позволить себе стать такой суровой по отношению к индивидуальному насилию, потому что опирается на одобрение общества, которое держится на постоянной практике коллективного насилия (3, с.118-119).

Принимая во внимание вышеуказанные аспекты, можно сформулировать следующее определение политического насилия – это действия нападения, разрушения и уничтожения выбранных целей и жертв, что имеет политическое значение, так как способны изменить поведение третьих сторон в переговорной ситуации и, следовательно, имеет последствия для всей социальной системы.

Политическое насилие является дозволенным инструментом в политической жизни государства. Не существует сильного рационального аргумента, чтобы исключить применение насилия из перечня гражданских акций. Создается сильная зависимость между гражданским неповиновением и политическим насилием. Во многих случаях политическое насилие может стать логическим выбором, порой не требующим моральных разъяснений. Эти рассуждения возвращают нас к изучению особенностей политического участия и насилия и говорят об отсутствии ответа и простых средств для определения такого сложного феномена, как политическое насилие.

Ключевые слова: насилие, сила, принуждение, страх, смерть, власть, элита, государство, институт.

Список использованной литературы

1. Berger P. Invitation to sociology. Garden City. N.Y., 1963.
2. Blau P. Exchange and power in Social Life. N.Y., 1968.
3. Bobbio N. Teoria generale della politica. Einaudi, 1990.
4. Bobbio N. In sivilta delle machine. 1971, nn.3-4.
5. Bonante L. Dimensioni del terrorismo politico. Milano, Angeli.
6. Cotta S. Perche la violenza? Una interpretazione filosofica. Japadre, 1978.
7. Hintze O. Staatund Verfassung. Gottingen, Vandenhoeck und Reprecht, 1972.
8. Poggi G. Il gioco dei poteri. Milano, 1998.
9. Popitz H. Fenomenologia del potere. Milano, 1990.
10. Rush M. Politica e societa. Il Mulino, 1994.
11. Sorel G. Riflessioni sulla violenza, in Vivarelli R. (a cura di), Scritti politici di Georges Sorel, Utet, Torino, 1963.
12. Stoppino M. Gli usi politici della violenza, in "il Politico". 1973.
13. Санистебан Л.С. Основы политической науки. М., 1992.

Anar BAĞIROV

QƏRB İCTİMAİ-SİYASİ FİKRİ DÖVLƏT VƏ ZORAKILIQ ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Müasir dövlət və cəmiyyət hələki zorakılıqdan özünü xilas edə bilmir. Mövcud siyasi rejim növlərindən asılı olmayaraq, zorakılığın geniş istifadəsi davam etməkdədir. Bunun sübutu müxtəlif ölkələrdə baş verən hadisələrdir. Zorakılıq sosial və insan təbiəti baxımından son dərəcə mürəkkəb fenomendir. Təqdim olunan məqalədə zorakılığın təbiəti, aspektləri və modelləri onun dövlətlə əlaqələri kontekstində nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: zorakılıq, qüvvə, məcburiyyət, qorxu, ölüm, hakimiyyət, elita, dövlət, təsisat.

Anar BAGHIROV

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN THE STATE AND VIOLENCE IN WESTERN SOCIO-POLITICAL THOUGHT

Summary

The modern state and society still cannot get rid of the violence that continues to be widely used, as evidenced by the ongoing events in the different countries, regardless of the current political regime types. The violence is a very complex phenomenon because of its social and human nature. In this article we will look at the nature, aspect sand patterns of violence and their relationship with the state.

Keywords: violence, force, coercion, fear, death, power, elites, state, institute.

Vüqar RƏHİMZADƏ

*«İki sahil» qəzetinin baş redaktoru, əməkdar
jurnalist, siyasi e.ü.f.d., dosent,
AMEA Naxçıvan Bölməsi, doktorant, BSU*

KİV-LƏRİN SİYASİ HƏYATIN TRANSFORMASIYASINDA ROLU*

Giriş. Cəmiyyətin inkişafının hər yeni mərhələsi yeni faktor və çağırışlarla müşahidə edilməkdədir. Bu mənada siyasi, iqtisadi və mədəni transformasiya müasir dövrdə xüsusi xətt olmaqla siyasi mahiyyət kəsb edir. Bu dəyişikliklər isə informasiya inqilabı şərtləri daxilində baş verir ki, bu amil də dünyanın siyasi və ictimai mənzərəsini dəyişir. İnformasiya məkanı genişlənir, informasiya isə özü inkişafın əsas faktoruna çevrilir.

Transformasiya sosial-siyasi qarşılıqlı əlaqələrin ənənəvi tiplərinə təsir edir, eyni zamanda, ictimai münasibətlərin bütün iştirakçılarının yer aldığı iqtisadi sferanın da modernləşməsinə səbəb olur, yeni sistem dəyişikliklərini labüdləşdirir. Həm də informasiya erasının yeni çağırışlarına siyasət çərçivəsində adekvat cavablar verilir ki, bu da çoxtərəfli maraqlar sferasına xidmət edən sektorun inkişaf vektorunu müəyyənləşdirən qərarların işlənməsinə gətirib çıxarır. Məhz bu aspektdə müasir siyasi proseslərin tərkib hissəsi olan informasiya faktoru aktuallaşır və bununla da KİV-lərin cəmiyyətin həyatındakı rolu barədə yeni düşüncələr ortaya çıxır.

KİV-lər siyasi proseslərin aktiv iştirakçısı kimi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, media və siyasi proseslər ümumi təbiəti bölüşürlər. Məhz müasir dövrdə müəyyən mənada siyasi sistemin vəziyyətini informasiya axını müəyyənləşdirir. Bu, ilk növbədə, idarəetmə institutlarından cəmiyyətə informasiya ötürən media vasitələrinə təsirini göstərir. Çünki bir çox hallarda siyasi münasibətlərin media sferasına daşınması nəticəsində informasiya funksiyasını dəyişərək siyasi proseslərin inkişafının əsas faktoruna çevrilir. Həmçinin bu gün KİV-lər nəinki siyasi proseslərin iştirakçısıdır, hətta siyasi qərarların işlənilib qəbul edilməsinə belə təsir etmək imkanına malikdir. Bundan başqa, KİV-lərin müasir siyasi proseslərdə iştirakı spesifikasiyası medianın dövlət və qeyri-dövlət tipologiyasından da asılıdır. Hakimiyyətin ənənəvi subyektlərini siyasi institutlar, obyektini cəmiyyət təşkil etdiyindən informasiya ötürücüsü vasitəsi kimi KİV-lər çıxış edir. Məhz bu nöqteyi-nəzəri tədqiq edən müasir politologiya KİV-lərə kütləvi şüuru formalaşdıran və siyasi proseslərə aktiv şəkildə təsir edən amil kimi baxır (1). Lakin bir çox tədqiqatçıların fikrincə, müasir cəmiyyətin həyatında KİV-lərin rolunu müəyyənləşdirmək çətinidir. Çünki bu gün elə bir sfera yoxdur ki, oranı informasiyasız təsəvvür edərk.

KİV-lərin siyasi həyatda rolu. “Siyasət” termini adətən Aristotelin adı ilə əlaqələndirilir. Çünki ilk dəfə o, “siyasəti” ünsiyyət forması, “insanı” isə siyasi yaxud “ictimai heyvan” kimi təsvir edirdi. Buna görə də insan sosial mahiyyətinə görə daim siyasi cəmiyyətə inteqrasiya edir. Yəni ümumi qaydada ünsiyyət fərdi xarakter daşısa da, dövlət və ya siyasi ünsiyyət ali səviyyədə səciyyələnir. Müasir dildə desək, siyasətin təbiəti ictimai maraqları ehtiva edən və insanların xüsusi ünsiyyət formaları vasitəsilə qurulan kollektiv məqsədyönlü fəaliyyəti özündə əks etdirir (2). Beləliklə də, siyasətin sosial-informasiya plasdarlığını məhz bütün səviyyələrdə sosial və siyasi sistem daxilində və arasında fasiləsiz informasiya mübadiləsinə həyata keçirən siyasi kommunikasiya təşkil edir. Amerikalı politoloq L. Pay yazırdı: “Siyasi kommunikasiya” təkcə elitadan kütlələrə ötürülən birtərəfli signal deyildir. Əksinə, o, cəmiyyətin bütün diapazonlarda siyasətə

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Afaq Rüstəmovanın tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

təsir imkanlarına malik olan qeyri-formal kommunikasiya proseslərini də ehtiva edir. İstənilən cəmiyyətdə siyasi həyat siyasi kommunikasiya metodları olmadan mümkün deyildir» (3).

Göründüyü kimi, müasir siyasi kommunikasiya istənilən siyasi sistemin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Siyasi kommunikasiya siyasi fəaliyyət subyektlərinin ictimai-siyasi proseslərə cəlb olunmasını özündə əks etdirir. Siyasi maraqların reallaşdırılması üçün kollektiv xarakter daşıyan fəaliyyət zamanı çoxsaylı insanların düşüncə və hərəkətlərini istiqamətləndirən xüsusi informasiya ötürücüsü vasitələrindən istifadə edilir. Məhz bu vasitələrdən biri də kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələridir. J.d'Arsi yazır ki, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin tarixinin öyrənilməsi insanlara izah etdi ki, KKV insanları "vertikal" informasiya axını ilə təmin edir və bu, kommunikasiya deyildir. Çünki kommunikasiya informasiya mübadiləsini hərtərəfli ictimai iştirakı təmin edən sosial struktur çərçivəsində "horizontal" şəkildə reallaşdırır (4). D.Epter isə yazırdı: "Demokratik siyasi sistem elə informasiya sistemidir. Çünki sistemin funksionallığı üçün informasiya mübadiləsi mühüm xarakter daşıyır. Bu gün bizim demokratikləşmə prosesinin şahidi olduğumuz onu isbatlayır ki, cəmiyyət güclü məcburilikdən inkişaf etmiş informasiya sisteminə transformasiya edir" (5).

Tanınmış politoloq Q.Almond da kütləvi kommunikasiya vasitələrini siyasi sistemin qanunverici, icraedici və digər hakimiyyət qolları arasında informasiya əlaqəsinin yaradılmasının əsas elementi kimi təsvir edir (6).

D.İston demokratiyanın inkişafını cəmiyyətdən daxil olan impulslar, insanların mövqeyinə və informasiyaya hakimiyyətin reaksiyası kimi görürdü. Onun fikrincə, bir çox hallarda cəmiyyətin çevik və lazımı reaksiyanı verməsi kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələri ilə həyata keçirilir (7).

1978-ci ildə İsveç dövlətinin təklifi ilə UNESCO-nun komissiyası məruzəsində KKV-nin beş əsas funksiyasını müəyyənləşdirmişdi:

1. İnsanları kütləvi şəkildə ictimai işlərdə iştiraka cəlb etmək.
2. Milli həmrəylik düşüncəsini gücləndirmək.
3. İctimai-siyasi və sosial-iqtisadi proseslər haqqında fikir yürütmək üçün insanlara geniş imkanlar yaratmaq.
4. İnformasiya və fikir mübadiləsi üçün platforma təklif etmək.
5. Siyasi və ictimai proseslər, institutlarla bağlı ciddi tənqidi təhlillər aparmaq.

Məhz bu cür təsnifatlandırma ilə insanlar kütləvi kommunikasiya vasitələrinin timsalında ictimai idarəetməyə təsir etmək imkanı əldə edirlər (1).

Beləliklə də, KİV və KKV dövlət institutları ilə birgə cəmiyyətin diqqət mərkəzində olur. Yəni demokratik mühitdə kütləvi informasiya vasitələri əsas informasiya mənbələri, eləcə də hökumətlə insanlar arasında əlaqələndirici vasitə olaraq cəmiyyətdə mühüm rol oynayır. KİV insanları həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı, həmçinin fərdlərin həyatına təsir edəcək informasiya və biliklə təmin etmə rolunu həyata keçirir ki, buraya idarəçilik də aiddir. KİV, adətən, xalqın adından həyata keçirilən fəaliyyətlərlə bağlı əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Odur ki KİV inkişaf, demokratiya və keyfiyyətli idarəçiliklə bağlı biliyin əldə edilməsi üçün əsas qaynaq, eləcə də münaqişələr zamanı böyük əhəmiyyəti olan element sayılır. KİV həmçinin insanlar, hadisələr, mühüm tədbirlər və s. ilə əlaqədar informasiyanı cəmiyyətə təqdim etmək vəzifəsini də daşıyır.

KİV-lərin roluna çevrilən informasiya təhlükəsizliyi çox əhəmiyyətli elementə də çevrilir. Bu da öz növbəsində KİV-lərin strukturunda müəyyən dəyişikliklər etməyə, kütləvi auditoriyaya çatdırılan materialların məzmununa, üslub və xarakterinə yeni səciyyəvi çalarlar verməyə bilməzdi.

Dünyada cərəyan edən proseslər hər bir dövlətin ən başlıca vəzifələrindən birinin onun öz informasiya məkanına nəzarəti gücləndirməklə informasiya resurslarının mühafizəsi uğrunda mübarizə aparmalı olduğunu söyləməyə əsas verir. Son zamanlar bir çox dövlətlər öz vətəndaşları

və siyasi maraqlarının təhlükəsizliyi ilə yanaşı, mədəniyyətlərini, ənənələrini və mənəvi dəyərlərini qorumaq üçün xüsusi tədbirlər görmək məcburiyyətindədirlər. Bu baxımdan dövlətlər konseptual səviyyədə məqsədlərini həyata keçirmək, siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün vacib olan informasiyanı əldə etməyə çalışırlar. Bu gün cəmiyyətdə milli informasiya resurslarının mühafizəsi məsələsi çox aktualdır. İnkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən informasiya silahının tətbiqi və qlobal informasiya infrastrukturunun yaradılması bu ölkələrin dünyada lider dövlət olmaq ideyasından irəli gəlir. İnternet açıq informasiya şəbəkəsinin genişlənməsi, kompyuter cinayətkarlığının artması, siyasi və iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün yüksək səviyyədə informasiya hücumu təhlükələrinin çoxalması informasiya təhlükəsizliyi kimi məsələlərin aktuallığına səbəb olub.

Dövlət KİV-ləri cəmiyyətin informasiya təminatına kompleks təsir göstərə bilər. Bu sahələrə koqnitiv, mənəvi və əsasən də psixoloji sahələri misal göstərmək olar. Ümumilikdə, dövlət siyasətinin informasiya təminatını şərti olaraq aşağıdakı aspektdə təhlil etmək olar:

1. Dövlət siyasətinin informasiya təminatı, siyasi sistemi - ümumilikdə cəmiyyətin siyasi sistemini bütün təhdidlərdən qoruna bilmək və inkişaf etmək üçün fəaliyyətə gətirir.

2. Bu anda KİV-lər cəmiyyət-dövlət münasibətlərində cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəyən və təhlükəsizliyini qoruyan qüvvə kimi çıxış etməsi aspektinə daxil olur.

3. Siyasi sistemin plüralist inkişaf modeli formalaşır.

Bu baxımdan KİV-lərin siyasi sistemin daxilində çoxqütblü rolu üzə çıxır. Yəni o həm informasiya təhlükəsizliyinin qoruyucusu, həm də onun potensial təhlükə daşıyıcısı kimi çıxış edir. İnformasiya hakimiyyəti məqsədyönlü şəkildə müəyyən məlumatların yayılması (və ya yayılmaması) və cəmiyyətdə ictimai rəyin yaradılması ilə məşğul olur. İnformasiya hakimiyyətinin subyektləri kimi KİV-lər, informasiya və reklam agentlikləri, elm-tədris müəssisələri və s. çıxış edir. Saydıqlarımızın içərisində daha çox təsir gücünə malik olanları, KİV-ləri, televiziya, radio, reklam agentlikləri, məktəb və universitetlər çıxış edir.

İnformasiya hakimiyyəti digər hakimiyyətlərdən fərqli olan təsirlərə malikdir:

1. Hissolunmaz təsirlər. Yəni qəbul edilən informasiyaya onu qəbul edənlərin daha az etirazı nəzərdə tutulur ki, bunun nəticəsində fərd siyasi hakimiyyətin tərəfdarına və ya düşməninə çevrilə bilər.

2. İnformasiyanın qloballığı. Müasir texnologiyalar vasitəsilə informasiya ani olaraq dünyanın istənilən nöqtəsinə ötürülə bilər.

3. İstənilən ictimai və ya fərdi hadisəni gündəmə gətirmək və maraq obyektinə çevirmək. Yəni KİV-lər digər siyasi sistem orqanlarından fərqli olaraq fərdin şəxsi həyatına da birbaşa müdaxilə etmək imkanına malikdir. Buna misal kimi hər hansı bir tanınmış və ya sıradan bir şəxsin problemlərinin, şəxsi həyatının televiziya ekranlarında və ya mətbuat səhifələrində verilməsini göstərmək olar.

Bütün bunlar göstərir ki, KİV-lər cəmiyyətin siyasi həyatına təsir göstərmək imkanına malikdir. Bu təsirin geniş olmasını KİV-lərin funksiyaları da üzə çıxarmış olur.

Çünki media təsisatlarının fəaliyyətinin təməl prinsipini mövcud faktlar, informasiya resursları əsasında cəmiyyətin məlumatlandırılması təşkil edir. Bu zaman milli maraqlara müvafiq surətdə cəmiyyətdə funksionallığı və dinamikliyi təmin etmək, ictimai rəyi sağlam əsaslarla formalaşdırmaq və istiqamətləndirmək üçün obyektiv informasiyanın sosial obyektlərə çatdırılması strateji önəm kəsb edir. KİV-lərin növbəti funksiyası isə maarifləndirmədir. Maarifləndirmənin bazisini məlumatlandırma təşkil edir və bu funksiya intellektual potensialın formalaşdırılması və zənginləşdirilməsi məramına xidmət edir. Maarifləndirmə funksiyası tam, dəqiq və relevant informasiyanın zamana və situasiyaya müvafiq surətdə çatdırılması sayəsində ictimai faydalı olur.

Azadlıq əldə etmiş, müstəqillik qazanmış ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, demokratiya sahəsində inkişafa nail ola bilməyən və bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparılmayan hər hansı bir

ölkədə müvəqqəti çətinliklərə, ümumi inkişafı ləngidən nöqsanlara qarşı mübarizə aparılmasa, ölkənin həyatı idarə olunmazsa, onda şübhəsiz ki, dövlət quruculuğu sahəsində istənilən nəticəni əldə etmək işi də ağır və çətin olacaq, əksər hallarda qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq mümkün olmayacaqdır. Bu mənada, kütləvi informasiya vasitələri hakimiyyət strukturları ilə bilavasitə bağlıdır və bunlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqə kəsb edir. KİV siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İctimai fəaliyyətin digər növləri ilə müqayisədə siyasət xüsusi məlumat mübadiləsi vasitələrinə daha çox ehtiyac duyur. Belə ki, iqtisadiyyat bazar tənzimlənməsi zəminində adamların qarşılıqlı fəaliyyətinin bilavasitə formaları əsasında fəaliyyət göstərə bilir. Siyasət isə ünsiyyətin dolayı formaları və hakimiyyət daşıyıcıları arasında xüsusi əlaqə vasitələri olmadan mümkün deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, siyasətin təbiəti ilə bağlıdır. Adamların ixtisaslaşdırılmış ünsiyyət formaları qrup məqsədlərinin və mənafeələrinin reallaşdırılması baxımından zəruridir.

Qeyd olunan kontekstdə kütləvi informasiya vasitələrinin siyasətin əsas aktorlarından biri kimi cəmiyyətdə gedən proseslərə təsiri davamlı şəkildə yüksəlir və bu istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə özünü qabarıq büruzə verir. Sözügedən məqam demokratik siyasi sistemlərin mövcud olduğu şəraitdə özünü daha aydın göstərir. Çünki bu cür sistemlərdə dövlətin informasiya siyasəti vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulmasını özündə ehtiva edir. KİV-ləri də bir institut olaraq dövlət tərəfindən müstəqil və kifayət qədər nüfuzlu tərəfdaş kimi qəbul edilir. Bu halda siyasi həyatın müxtəlif məsələlərinə münasibətdə cəmiyyətin ayrı-ayrı strukturlarının fərqli mövqe tutması sağlam siyasi rəqabətin, dialoq təcrübəsinin əlaməti olaraq qiymətləndirilir.

Siyasi sistemin çox vacib bir institutu kimi informasiya seqmenti digər institutlarla da səmərəli əməkdaşlığa can atır. Kütləvi informasiya vasitələrinin hakimiyyətin “de-yure” hipotetik qolu adlandırılmasına rəğmən hər hansı bir qanunverici, icraedici, hüquq mühafizə orqanları yaxud digər sosial institutları yoxdur. Digər tərəfdən, KİV-ləri ən vacib siyasi problemlərlə bağlı ictimai fikri formalaşdırmaqla geniş xalq kütləsinin siyasi cəhətdən sosiallaşmasında əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir. Mətbuat, radio, televiziya, son illərdə isə internet siyasi proseslərin ayrılmaz, real hissəsinə çevrilmişdir. Sözügedən kontekstdə informasiya axını üzərində nəzarət və onun idarə edilməsi vacib siyasi məsələlərdən biri kimi çıxış etməkdədir. Çünki KİV-ə nəzarət obyektiv olaraq siyasi prosesə müdaxilə etmək və onun inkişafına təsir rıçaqlarını əldə saxlamaq deməkdir. KİV-in plüralizminin məhdudlaşdırılması sadəcə onun demokratik inkişafının qarşısında sədd çəkmək deyil, həm də müəyyən mənada cəmiyyətdə demokratiqləşmə prosesinə zərər yetirməsidir.

Azərbaycan media siyasəti: KİV-lərin ictimai-siyasi proseslərdə yeri. Bu gün Azərbaycan mətbuatı müasir informasiya cəmiyyəti quruculuğunda, sosial ədalət və şəffaflığın təmin edilməsində, milli həmrəyliyin və tolerantlığın möhkəmləndirilməsində, demokratik özünüdərkini, siyasi mədəniyyətin inkişafında, milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin qorunub saxlanması və təbliğində mühüm rol oynayır, tədris və maarifləndirmə sahəsində fəaliyyətini gücləndirir. Bununla da cəmiyyətin nəinki siyasi həyatında, eləcə də bütün sahələrdə aparıcı vasitəyə çevrilir.

Hazırda adı dünyanın siyasi xəritəsində keçən dövlətlərin böyük əksəriyyətinin Konstitusiyası söz və fikir azadlığına təminat verir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsində hər kəsin ölkəmizdə siyasi plüralizmin bərqərar edilməsi şəraitində söz və mətbuat azadlığının təmin olunması, demokratik və azad medianın formalaşdırılması məqsədilə qanunvericilik səviyyəsində mühüm addımlar atılmışdır.

KİV-lərin hazırkı fəaliyyəti 2000-ci ildə qəbul edilmiş "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzim olunur. Bu Qanunun müvafiq maddələri informasiya vasitələri və onlara rəhbərlik edən vəzifəli şəxslərlə bağlı məsuliyyət məsələlərinə aydınlıq gətirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Sözügedən Qanuna 2002-ci ildə Milli

Məclis tərəfindən müəyyən dəyişikliklər edildi. Bu dəyişikliklərdən ən başlıcası KİV-lərin qeydiyyatı ilə bağlı məsələlər idi. Nəticədə, mətbu orqanların dövlət qeydiyyatını ehtiva edən maddələr yumşaldıldı. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, bu dəyişikliklərin həyata keçirilməsindən sonra KİV-lərin qeydiyyatı ilə əlaqədar bütün problemlər birmənalı şəkildə aradan qaldırılmışdır. 2003-cü il martın 15-də isə müstəqil Azərbaycan jurnalistlərinin I Qurultayı keçirildi. Qurultayda 200-dən çox mətbuat orqanı iştirak etdi və Mətbuat Şurasının Nizamnaməsi, Jurnalistlərin Peşə Davranışı Kodeksi, şikayətlərə baxılma qaydaları, eləcə də digər məsələlər müəyyən olundu və sənədlər qəbul edildi. 2008-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi” Konsepsiyası təsdiq olundu, 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu təsis edildi.

Bir sıra ekspertlərin fikrincə, ənənəvi KİV-in ideologiyasında əyanilik, mövcud olmaq anlayışı, təsvir, səs və görüntü ilə şərtlənirdisə, yeni medianın nəzəriyyəsində mövcudluq, varlıq anlayışı interaktivliyə əsaslanaraq vizuallığa ekvivalent olur. İnteraktivlik xüsusiyyəti auditoriyanın mediada iştirakını və aktivliyini təmin edir, hadisələrə reaksiya vermək, münasibət bildirmək, şərh yazmaq, istinad göstərmək imkanı yaradır. Televiziya izləyicisini dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar edərkən, hadisələrin ard-arda düzüm məntiqi ilə proqramlaşdırılması, məlumatın subyekt-obyekt formatında təqdim edilməsi insanı passivləşdirir.

Yeni media isə, qeyd etdiyimiz kimi, interaktivlik xüsusiyyəti sayəsində sosial forumlarda, distant təhsildə, onlayn oyunlarda iştirak edən və az qala tamamilə texnologiyaya bağlı olan istifadəçinin yerindən durmadan belə hər yerdə və hər zaman hərəkətdə olduğunu düşünməsinə səbəb olur. Ənənəvi media auditoriyaya əsasən müşahidə etmək imkanı təqdim etdiyi halda, yeni medianın auditoriyası həm müşahidəçi, həm də iştirakçı funksiyasına sahib olur.

Yeni medianın təməl perspektivi olan interaktivlik onun arxasında dayanan ideologiyayı gizli saxlayır, gerçəkliyin dərk olunmasında simulyasiya funksiyası daşıyır. O, sadəcə məlumatı təqdim etmir, verilən məlumatla bağlı sayısız-hesabsız şərtlərdə informasiyanın içərisindəki həqiqət və gerçəklik aydınlaşdırılır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan cəmiyyətinin dövlət quruculuğunda fəal iştirakını vətəndaşların qeyd olunan istiqamətdəki problemlərə anlaşıqlı və tolerant münasibəti kimi dəyərləndirmək olar. İctimai şüurun yeniliklərə hazır olmadığı cəmiyyətdə modernləşmə prosesində ətalət, hadisələrin axarında kortəbii iştirak tendensiyası hökm sürürdü. Şübhəsiz ki, belə situasiyada – demokratik ənənələrin, demokratik təfəkkürün olmadığı şəraitdə demokratiyadan, onun reallaşmasından danışmaq yersiz olardı.

Cəmiyyət həyatında müşayiət olunan inkişaf rüşeymləri intişar tapdıqca insanların şüurlarında tərpəniş, irəliyə doğru hərəkət baş verdi ki, bu da öz növbəsində yeni təfəkkür tərzinin formalaşmasına zəmin yaratdı. İnsanların siyasi şüuru gerçəklik hadisələrini daha yaxşı qiymətləndirdikcə, onların reallaşan dəyişikliklərə adaptasiyası prosesi də sürətlənmiş oldu. Demokratik dövlət quruculuğu prosesində insanların siyasi şüurunun pozitiv rolunu başa düşməkdən ötrü son illərin xronikasına nəzər salmaq kifayətdir. Siyasi həyatın insan tərəfindən qavranılmasını ehtiva edən siyasi şüur baş verən hadisə və proseslərə həlledici təsir göstərmək imkanındadır.

Nəticə. Son onilliklər ərzində insan həyatının müxtəlif sferalarında dəyişikliklərin baş verməsi ilə KİV-lərin, eyni zamanda, KKV-lərin müasir cəmiyyətlərin siyasi sistemində yeri və rolu daha aydın şəkildə görünməyə başlayıb. KİV-lərin insanların siyasi və ictimai həyatında əhəmiyyətli vasitələrdən birinə çevrilməsi, eyni zamanda, hər gün medianın təsir dairəsinin genişlənməsi onu siyasi proseslərin realizəsi alətlərindən biri edib. KİV-lər müxtəlif funksiyaları reallaşdırmaqla dünyada və ya ölkədə baş verən hadisələrlə əlaqədar insanları maarifləndirir, məlumatlandırır, həmçinin tənqid edir. Bu baxımdan, Azərbaycan mediası da istisna deyildir. Azərbaycanın demokratik inkişafı onun azad, müstəqil mətbuatının mövcud olması və söz, ifadə azadlıqlarının Konstitusiyaya səviyyəsində qorunması ilə əlaqədardır. Məhz bu mənada, mətbuat

cəmiyyətin siyasi həyatının transformasiyasının əsas seqmentlərindən biri kimi xüsusi status almış olur.

Açar sözlər: KİV, siyasi münasibətlər, siyasi proseslər, transformasiya, siyasi həyat, siyasi sistem, informasiya, siyasi kommunikasiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Средства массовой информации в обществе. Учеб. пособие для ун-тов. М.: Политиздат, 2010.
2. Кретов Б.Е. Средства массовой коммуникации - элемент политической системы общества //Социально-гуманитарные знания, 2000, №1, с.101-115.
3. Пугачев В.П. СМК в современном политическом процессе //Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки, №5, 2005.
4. Фарукшин М.Х. Политическая система общества //Социально-политические науки, №5, 2011.
5. Боров В.Ю., Коваленко А.В. Культура и массовая коммуникация. М., 2007.
6. Г.Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия //Политические исследования, 1992, № 4.
7. Каменская Г.В., Родионов А.Н. Политические системы современности. М., 1994.
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kətləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 3 aprel 2009-cu il. № 75.
9. “Kətləvi informasiya vasitələri haqqında” AR Qanunu //AR Qanunvericilik toplusu, Bakı, 07 dekabr 1999, № 769-IQ.
10. “Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 28 sentyabr 2004-cü il, № 767-IIQ.

Вугар РАГИМЗАДЕ

РОЛЬ СМИ В ТРАНСФОРМАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ

Резюме

В результате перемен, происходящих в последние десятилетия в различных сферах человеческой жизни, стали более очевидными место и роль СМИ (а также СМК) в политической системе современных обществ. СМИ стали одним из важных средств в политической и общественной жизни людей, а сфера влияния медиа ежедневно расширяется, что превратило их в одно из орудий реализации политических процессов.

Разрабатывая данную тему, автор отмечает, что зачастую в результате переноса политических отношений в сферу медиа информация, меняя свою функцию, становится основным фактором развития политических процессов. В этом контексте, считает он, СМИ в настоящее время не только превращаются в участника политических процессов, но даже получают возможность влиять на разработку и принятие политических решений.

Ключевые слова: СМИ, политические отношения, политические процессы, трансформация, политическая жизнь, политическая система, информация, политическая коммуникация.

Vugar RAHIMZADE

**THE ROLE OF THE MASS MEDIA IN TRANSFORMATION
OF POLITICAL LIFE**

Summary

Changes that have occurred in different spheres of life in the past decades have increased the role of the mass media and mass communications in the political system of the modern society. The mass media's becoming one of the important means in people's political and public life and the continuing expansion of the scope of its influence has made it one of the tools encouraging political processes.

Working out the given theme the author notes that in many cases as a result of the transfer of political relations to media sphere changes the function of information, making it the main factor of the development of political processes. In this context the mass media not only becomes involved in political processes, but also can influence on the making of political decisions.

Keywords: mass media, political relations, political processes, transformation, political life, political system, information, political communication.

Günəl ƏFƏNDİYEVƏ

doktorant, ARP DİA

TTİP MÜQAVİLƏSİ ABŞ VƏ AVROPA İTTİFAQI MÜNASİBƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ*

İnteqrasiya, qloballaşma kimi anlayışlar müasir dövrdə çox sıx rastlanılan ifadələrdəndir. Siyasi-iqtisadi inteqrasiya prosesində daha çox nailiyyətlər Avropanın payına düşür desək yanlışdır. Dövlətlərarası əməkdaşlıq və liberallaşmaya əsaslanan beynəlxalq iqtisadi qaydanın təmin edilməsi Qərbi Avropanın və ABŞ-ın iqtisadi inteqrasiyasının bazasını təşkil edir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadi böhran, işsizlik, yoxsulluqla qarşılaşan Qərbi Avropa dövlətləri ABŞ-ın maddi yardımları sayəsində «özünəqapanma» və «özünütəcrid»lə bu problemlərin həllinin mümkün olduğunu anlamışdı. Artıq Avropa və ABŞ-ın səylərinin birləşdirilməsi və əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi zərurəti yaranmışdı. Avropa dövlətlərinin beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq formalarının müxtəlifliyi öz xarakterinə görə Avropa dövlətlərinin köklü maraqlarının müxtəlifliyini əks etdirən müxtəlif tarixi, siyasi, iqtisadi və digər amillərin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunur. ABŞ Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq iqtisadi proseslərdə konservativlikdən uzaq olub, daha çox liberallığa üstünlük verirdi. Bununla belə avroatlantizm ideyası istər-istəməz müxtəlif dövrlərdə formalaşmış və dəfələrlə müzakirə edilmişdir. Məhz bu ideya müasir Avropa beynəlxalq-hüquqi transatlantizm ideyasının əsasında dayanır.

Müasir dövrdə ABŞ-Avropa münasibətlərinin demək olar ki, bütün sahələrində hüquqi bazası mövcuddur. Bu hüquqi baza ötən əsrin 1990-cı illərində yaransa da, son dövrlərdə daha da güclənməyə başlamışdır.

Transatlantik zonada azad ticarətin yaradılması fikri hələ 1990-cı illərdə yaranmışdır. İlk dövrlərdə bu layihə TAFTA adlandırılırdı (Transatlantik Free Trade Area) və NAFTA-nın (1) prototipi kimi həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin 1998-ci ildən başlayaraq Avropa İttifaqının bir sıra ayrı-ayrı dövlətləri qarşılıqlı ticarətin liberallaşması ilə bağlı amerikalıların tələblərini bloka salmağa başlamışdılar. Belə ki, 2008-ci ildə Avroparlamentdə Aİ ilə ABŞ arasında münasibətlərin və əməkdaşlığın daha da dərinləşməsi ilə bağlı müzakirələr intensivləşməyə başlayanda gömrük müqaviləsi əsas prioritet idi. Məhz Barak Obama administrasiyasının təklif etdiyi proqrama, əsasən, iki tərəfdə də iqtisadiyyatın daha da möhkəmləndirilməsi üçün azad gömrük müqaviləsi əsas tutulurdu. Həm ABŞ, həm də Avropa İttifaqının rəhbərlikləri bu müqavilənin tərəfdarı olmaqla yanaşı, həm də bunu minlərlə iş yerlərinin açılması və iqtisadiyyatın inkişafı kimi qiymətləndirirlər.

Yalnız 2013-cü ildə Avropa Parlamenti Transatlantik azad gömrük haqqında layihəni dəstəklədi. Danışqların aparılması ilə bağlı mandatlıq hüququ Avrokomissiyaya verilmişdir. Belə ki, ayrı-ayrılıqda Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlər bütün bu proseslərdən uzaqlaşdırılmışdır.

Amerika Birləşmiş Ştatları üçün belə bir layihə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi NATO adlandırılan bu layihənin ABŞ üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, TTİP (**Transatlantic Trade and Investment Partnership - Transatlantik Ticarət və Gömrük müqaviləsi**) Çin, Hindistan və Rusiyaya qarşı bir alternativ kimi çıxış edə bilər. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu müqavilə Avropadan çox ABŞ-a sərf edir. Avropa isə uzun illərdir mövcud olan staqnasiyadan çıxmalı və iqtisadi artımı stimullaşdırmalıdır. Avropa İttifaqının apardığı araşdırmalarına görə, Avropa üçün razılaşmanın nəticəsində əldə olunan gəlir illik 120 milyardlıq pul dövriyyəsi və

* Məqalə siyasi e.ü.f.d. Nigar Rəhimova tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Atlantikanın hər iki tərəfində 2 milyard iş yerinin açılması və digər iqtisadi artımlar ola bilər. Məsələn, bu, Fransada iqtisadiyyatın illik 0,5% artımı və 121 min iş yerləri deməkdir (2). Lakin belə bir göstəricilərə baxmayaraq, Avropa dövlətlərindən daha çox Fransa bu layihəyə qarşı çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu rəqəmlər yalnız ekspertlərin ehtimallarıdır. Nəticə etibarlı ilə real effekt integrasiyanın real həcmindən də yüksəkdir.

Təklif çoxdan verilsə də, 2014-2015-ci illərdə Avropada TTİP müzakirələri aktiv şəkildə gücləndirilmişdir. Eyni vaxtda da qeyd etmək lazımdır ki, müzakirələr Avropada çox gərgin keçirilirdi. Bunun səbəblərindən biri ABŞ və Avropa İttifaqı arasında bütün gömrük maneələrinin aradan qaldırılması və məhsulların azad dövriyyəsinə yol verilməsinin bu müqavilənin əsas məzmununu təşkil etməsidir. Diskussiyalara və narazılıqlara səbəb müqavilənin məzmununda sanitar, ekoloji və sosial normaların, təhlükəsizlik qaydalarının və s. məsələlər haqqında məlumatların Avropa iş adamları üçün gizli saxlanılmasıdır. Layihənin əsas məqsədi 820 milyonluq bazarın ticari dövriyyəsinə həyata keçirməklə yanaşı, qlobal ticari dövriyyənin üçdə birinə yiyələnməkdir (5).

TTİP-i dəstəkləyən qüvvələr, əsasən, ABŞ-da siyasi partiyalar, Avropa İttifaqının rəhbərliyi, Avrokomissiya və Avropa dövlətlərinin bir sıra rəhbərləri, o cümlədən Almaniyanın kansleri Angela Merkel və Fransa prezidenti Fransua Olland Avropada işsizliyin aradan qaldırılması və məşğulluğun artması üçün əllərindən gələni edirlər. Avropa parlamentinin 78% deputatları hələ 2014-cü ildə TTİP razılaşmasının bir sıra bəndlərini qəbul etmişdilər. Lakin burada da bir sıra qarşıdurmalar mövcud idi. TTİP-ə qarşı çıxan qüvvələr Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin sağ və sol radikal partiyaları, ekoloji və antiqlobal təşkilatlarıdır. Bu təşkilatlara qarşı çıxanlar isə nüfuzlu biznes adamları, ictimaiyyətçilər və iqtisadçılardır. TTİP-ə qarşı çıxan qüvvələr Avropanın özünəməxsus suverenliyinin itirilməsini, transatlantik korporasiyaların kök salmasını və ABŞ diktatının Avropada daha da güclənməsini istəmədiklərini dəfələrlə qeyd edirdilər.

BVF-nin keçmiş direktoru Dominik Stross-Kan hesab edir ki, qarşıdurmanın əsas səbəbi “gömrükdən kənar” məsələlərdir və avropalılar bu məsələlərlə bağlı mübarizəni aparmalıdılar. Onun fikrincə, TTİP Avropa dövlətləri üçün təhlükəli bir tələdir. Stross-Kan bu layihəni dəstəkləyən dövlət rəhbərlərini və İttifaq rəhbərlərini anlamadığını qeyd edir (2). TTİP-in tənqidçiləri hazırlanmış razılaşmanı antidemokratik və antimilli hesab edirlər. Təndiqçilər, əsasən, aşağıdakı məsələlərə xüsusi fikir verirlər.

1. TTİP-də nəzərdə tutulan ABŞ və Avropa İttifaqı arasında ticari və vergi maneələrinin götürülməsi ayrı-ayrı Avropa dövlətlərinin xırda və iri bizneslərinə zərər vura bilər.

2. Müqavilədə gömrükdən əlavə nəzərdə tutulan məsələlərlə bağlı bəndlər həmin dövlətlərin sosial, ekoloji, texniki və başqa sosial-siyasi suverenliklərini və istehlakçıların hüquqlarını poza bilər.

3. Müqavilədə nəzərdə tutulmuş investisiya və iqtisadi münaqişələrin həll olunması üçün əlavə ərazi arbitraj tribunalının yaradılması məsələsi də birmənalı qarşılanmır. ABŞ kanserləri iqtisadi münaqişə yarandığı halda Avropa dövlətlərinə qarşı ittihamlar irəli sürə bilərlər. Bu da Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin iş adamlarının hüquqlarının pozulması deməkdir.

4. Avrokomissiyanın nümayəndəliyinin ticarət məsələləri üzrə komissarı Korela de Gyuxta danışıqları qapalı şəkildə aparır. Bu danışıqlarda nə KİV, nə siyasi partiyaların nümayəndələri, nə də iqtisadi siyasət üzrə mütəxəssislər iştirak etmir. Milli parlamentlər müzakirələrdən tamamilə kənar tutulur. Bəzi vacib nüanslar ictimaiyyətdən gizlədilir. Bu da transmilli korporasiyaların səhiyyə, ətraf mühitin qorunması və milli mədəniyyətlə bağlı normativlərdən yan keçməsinə şərait yaradır. Bütün bunlardan əlavə keçmiş CIA agentı Edvard Snoudinin ictimaiyyətə bəyanatından sonra məlum olur ki, ABŞ xüsusi qüvvələri müzakirələr zamanı danışıqları dinləyirmiş ki, bu da onların danışıqlarda üstünlük əldə etməsinə geniş şərait yaradırdı.

5. Razılaşma əldə olunduğu halda Avropada sosial münacişələrin daha da gücləndirilib kapital və əmək, TMK və vətəndaş cəmiyyəti arasında disbalans yaradıla bilər. Bunun da fundamental böhrana gətirib çıxara biləcəyini iddia edirlər.

6. Yüksək sanitar, ekoloji və sosial standartlara uyğun Avropa məhsulları genetikası dəyişdirilmiş, onkoloji xəstəliklər yarada bilən məhsullarla əvəz oluna bilər.

7. Amerikalıların rəqəmsal bazarın açılışı ilə bağlı təklifi şəxsi informasiyaların ictimaiyyətləşməsi baxımından avropalıları çox narahat edir. Bu normalar Edvard Snoudinin aşkara çıxardığı sənədlərə görə, ABŞ-ın özündə olduğu kimi, dünyanın başqa regionlarında da internet və telefon qovşağında amerikalı xüsusi təyinatlılar tərəfindən izlənməsi, pozulması və dəyişdirilməsidir. Bu da avropalıları çox narahat edir (6).

2014-cü il fevralın 17-də Clean Earth, Avropa ətraf mühit bürosu Cənubi Avropa Dostluğu, Avropa Rəşədxanası Korporasiyası və Avropa Jurnalistlər Federasiyası 1049/2001 nömrəli qətnamə altında tələb irəli sürdülər ki, TTİP ilə bağlı bir sıra sənədlər ictimaiyyətə çatdırılsın ki, bütün bu narazılıqlar və iddialar aradan qaldırılsın (5).

Göründüyü kimi, Avropa azad gömrük haqqında müqavilənin imzalanmasına ABŞ kimi birmənalı şəkildə baxmır. Belə ki, 28 ölkə və qurum ABŞ-la azad gömrük müqaviləsinin imzalanmasına razılıq verdiyi halda Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin bir sıra həmkarlar təşkilatları və vətəndaş cəmiyyətlərinin strukturları bu müqavilənin imzalanmasına qarşı çıxırdılar. İstehsalatı daha çox kənd təsərrüfatı üzərində qurulmuş İttifaq dövlətlərinin fermerləri Amerikanın qida sektorunda geniş dəyişdirilmiş ərzaqların Avropa bazarlarına daxil olmasına geniş şərait yaranacağını əsas gətirərək qarşı çıxırlar. Lakin mütəxəssislərin fikrincə, həlli asan olan bir problemə görə belə bir global müqavilədən imtina etmək düzgün olmazdı.

Avropa İttifaqının TTİP üzrə koordinatorlarından Arnaldo Brussilini müsahibələrinin birində bildirmişdir ki, 117 ticari müəssisənin rəhbəri bu danışıqların baş tutmamasının və müqavilənin imzalanmamasının tərəfdarıdır (7).

TTİP hansı tərəfə sərf edir? ABŞ yoxsa Avropa İttifaqına? Mütəxəssislərin verdikləri proqnozlara əsaslansaq hər iki tərəfə. ABŞ-da Avropa dövlətləri kimi nəinki etiraz yoxdur, hətta müqavilənin tezliklə baş tutmasının tərəfdarıdırlar. Belə ki, ABŞ-ın iri sindikat və holdinqləri Avropa bazarına daxil olur və öz ticarətlərini daha da genişləndirə bilər, ABŞ-ın iri holdinqləri Avropanın kiçik firmalarını bazardan sıxışdırıb çıxarda bilər. Arnaldo Brussilini isə xırda və orta biznesə hər formada yardım olunmasının müqavilədə nəzərdə tutulduğunu qeyd etmişdir.

Burada başqa bir sual ortaya çıxır. Avropanın ərzaq təhlükəsizliyi baxımından çox ciddi qaydaları ABŞ qaydaları ilə uyğunlaşa və ya birləşə biləcəkmi?

TTİP ilə bağlı Fransa senatında dinləmələrin birində deputat Dominik Stross-Kan Avropanın qeyri-münasib bir şəraitdə olduğunu bildirmişdi. Onun fikrincə, danışıqlar şəffaf aparılmır və Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlər üçün bu çox ağır razılaşma olacaqdır. Onsuz da Transatlantik müqaviləyə əsasən Avropa ilə ABŞ arasında ticari baryerlər çox azdır. Onun fikrincə, ABŞ Avropaya yeni normaları – texniki, ekoloji və sosial normalarını tətbiq etməyə çalışmaqla yanaşı, Avropanı özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışır. Kanın belə fikirləşməsinə səbəb TTİP çərçivəsində yeni bazarlarda avropalıları daha az məhsuldar sahələrin təklif olunmasıdır (7). Qeyd etmək lazımdır ki, TTİP-ə qarşı daha çox etirazlar olan ölkə məhz Fransadır.

Bir sıra siyasi qüvvələr belə fikirləşirlər ki, TTİP Avropa İttifaqının sonunun olduğunu, bunun Avropanın özünüdərkinin sonu, Qərb yarımkürəsinin “mondalizasiyasının” triumfu kimi də hesab etmək olar.

ABŞ-ın TTİP-lə yanaşı digər başqa bir global iqtisadi layihəsi Trans Sakit Okean əməkdaşlığıdır (TTP). Bu da Çini çıxmaq şərtilə 12 Sakit Okean dövlətləri daxil olmaqla regionu əhatə edən iqtisadi bir layihədir. Stross-Kanın fikrincə, bu iki razılaşma ABŞ-ın Çinə qarşı bir

kontr siyasətidir. Lakin ABŞ-ın qlobal iqtisadi layihələrinin həyata keçirilməsi üçün atdığı addımları müxtəlif cür əsaslandırmaq olar.

Bütün bu qarşıdurmalarla baxmayaraq, TTİP razılaşmasının əldə olunması üçün danışıqlar hələ də davam edir. Belə ki, 2016-cı il 11-15 iyul tarixlərində Brüsseldə 14-cü sammit keçirilmişdir. 6 ay ərzində bu sammit üçüncü idi. 2016 -cı ili TTİP danışıqlarının ən intensiv keçdiyi il hesab etmək olar. Danışıqlara Avropa İttifaqı tərəfindən TTİP-in koordinatoru İqnaso Qarsia Barsero və ABŞ tərəfindən TTİP rəhbəri Dan Mulaney rəhbərlik edirdilər. Sammitin sonunda jurnalistlərdən birinin – «biz indi nə yazaq, nə qərara gəlini?» sualına, Qarsia Barsero yeni təkliflərin dəyərləndirildiyini, yeni vergi və tarif təkliflərinin araşdırıldığını, ətraf mühitə ziyan vermədən bu münasibətlərin qurulması yollarının hazırlanması kimi qərarlara gəlindiyini söyləmişdi (9).

ABŞ-da Prezident seçkilərində qalib gələcək partiyanın (respublikaçılar və ya demokratlar) xarici siyasət kursunda azad gömrük haqqında müqavilənin olub-olmamağı sual doğurur. Bu barədə ABŞ rəsmiləri dəqiq bir məlumat deməsə də, demokratların xarici siyasət kursunun olduğu kimi davam edəcəyi, respublikaçılar olduğu təqdirdə TTİP danışıqlarının dayandırılacağı deyilir. Hətta 2015-ci il iyulun 9-da Brüsseldə çıxışı zamanı Con Kerri ABŞ və Avropa İttifaqı arasında gömrük müqaviləsinin imzalanması ilə bağlı danışıqlar prosesinin bir ömür boyu sürə bilməyəcəyini söyləmişdir. Belə ki, artıq danışıqların tarixi dekadalarla davam edir. Onun sözlərinə görə ABŞ Prezidenti Obama da hər hansı bir nəticəyə gəlinməsinin vacib olduğunu qeyd edir və qərarın hazırlanıb başa çatdırılmasının sürətləndirilməsini Kerriyə söylədiyini bildirmişdir (8).

TTİP-in imzalanmasını hər iki tərəfdən antiinflasiya siyasəti kimi də qiymətləndirmək olar. Belə ki, antiinflasiya siyasəti müxtəlif pul kreditləri, büdcə ilə bağlı tədbirlər, vergi əməliyyatları, gəlirlərin paylanması və stabilizasiya proqramları və s. deməkdir. Antiinflasiya siyasətinin xarakterini qiymətləndirərkən üç ümumi istiqaməti qeyd etmək lazımdır.

1. Dövlətlərin öz xərclərini azaldıb, vergiləri çoxaltması.
2. Pul-kredit prosesinin tənzimlənməsi.
3. Əmək haqqlarının azaldılması (9).

Qeyd olunan proses Yunanıstandakı vəziyyətlə əlaqədar müşahidə olunmuşdu.

Almaniya ekspertləri TTİP-in biznes üçün böyük imkanlar açacağını bildirmişlər. Belə ki, əhalisinin demək olar ki, yarısı bu razılaşmanın imzalanmasına tərəfdardır. Analitiklərin mülahizələri bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Avropa İttifaqının iqtisadiyyatının dirçəlməsində bəhs olunan müqavilənin çox böyük rolu olacaqdır.

Açar sözlər: TTİP, gömrük, iqtisadi əməkdaşlıq, integrasiya, transatlantik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Federal Foreign Office. United States of America // URL: http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/01-Nodes/UsaVereinigteStaaten_node.html(07.06.2015)
2. Trade //European Commission URL:http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_111704.pdf (07.06.2015)
3. Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) Who benefits from a free trade deal? Part 1: Macroeconomic Effects // Bertelsmann Stiftung, p. 42-43.
4. <http://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/ttip/>
5. <http://ec.europa.eu/avservices/photo/photoByReportage.cfm?ref=032110&sitelang=en>
6. <http://www.ombudsman.europa.eu/en/cases/decision.faces/en/61261/html.bookmark>

7. <http://www.ombudsman.europa.eu/en/press/release.faces/en/69214/html.bookmark>
8. <http://www.state.gov/p/cur/rt/eu/c29450.htm/>
9. Романюк Г.К. Антиинфляционная политика США и ЕС на современном этапе. http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Economics/24226.doc.htm
10. Меркель выступила за создание зоны свободной торговли между США и ЕС //Lenta.ru, 13.12.2014 URL:<http://lenta.ru/news/2014/12/12/merkel/> (14.12.2014)

Гюнель ЭФЕНДИЕВА

СОГЛАШЕНИЕ ТТИП В КОНТЕКСТЕ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ СОЕДИНЕННЫМИ ШТАТАМИ И ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

Резюме

Основное содержание статьи составляют дискуссии и споры вокруг подписания Соглашения о Трансатлантическом торговом и инвестиционном партнерстве. Главным объектом обсуждений является вопрос о том, какая из подписывающих Договор сторон будет иметь большее преимущество.

Ключевые слова: таможенные пошлины, экономическое сотрудничество, интеграция, трансатлантический.

Gunel EFENDIYEVA

TTIP IN THE CONTEXT OF RELATIONS BETWEEN THE UNITED STATES AND THE EUROPEAN UNION

Summary

The article mainly includes discussions and debates about concluding the agreement on Transatlantic trade and investment partnership. The main subject of discussions is the question on that who among the parties signing the Treaty will be more advantageous.

Keywords: TTIP, customs, economic cooperation, integration, Transatlantic.

Şəbnəm ZEYNALOVA
doktorant, Xəzər Universiteti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ AVROPA İTTİFAQI ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI*

XX əsrin sonlarında Sovet İttifaqının süquta uğramasından və yeni müstəqil postsovet dövlətlərin yaranmasından sonra bu ölkələrin qarşısında duran əsas problemlərdən biri müstəqil siyasi və iqtisadi inkişaf yolunun müəyyən edilməsi olmuşdur. Odur ki, bu ölkələrin inkişafının prioritet istiqamətlərindən biri Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələri ilə siyasi və iqtisadi əməkdaşlığın qurulması və Avropa məkanına integrasiya olunması tarixi zərurətə çevrildi. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda Avropa İttifaqı ilə münasibətlərin inkişafına dair vahid yanaşma mövcuddur və o maksimal dərəcədə avrointegrasiyaya istiqamətlənməkdən ibarətdir (5). Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərindən biri Avropa və Avroatlantik siyasi və iqtisadi strukturlara integrasiya olunmaqdır.

Ona görə də müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasındakı münasibətlərin müxtəlif mərhələlərdə tədqiq edilməsi, bu münasibətlərin inkişafının dinamikası, səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi, tərəflər arasında münasibətlərin perspektivləri haqqında konkret təkliflərin hazırlanması və irəli sürülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemin aktuallığını nəzərə alan bir çox müəlliflər - R.S.Qasımzadə (3), S.Ə.Eyvazova (1) və H.N.Hüseynov Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasındakı münasibətlərin müxtəlif cəhətlərini tədqiq etmiş (8), lakin bu münasibətlərin formalaşması və inkişafı məsələlərinin sistemli şəkildə araşdırılması ölkə elmi ədəbiyyatında ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır.

Avropa məkanına daha sıx integrasiya olunması zərurətindən çıxış edən Azərbaycan Respublikası Avropa İttifaqı ilə TACIS, TRACECA, İNOGATE kimi proqramlar çərçivəsində münasibətlər yaratmış və bu münasibətləri inkişaf etdirməkdədir. 1996-cı ildə imzalanmış və 1999-cu ildə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında “Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında Saziş” (TƏS) iki tərəf arasında hərtərəfli əməkdaşlığın hüquqi əsasını yaratmışdır (16). Daha sonra 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqının “Avropa Qonşuluq Siyasəti” proqramına daxil olması və bu proqram çərçivəsində üzərinə götürmüş öhdəliklərin həyata keçirilməsi məqsədilə 2006-cı ildə tərəflərin “Fəaliyyət Planı” adlı sənədi qəbul etməsi institusional, siyasi və iqtisadi sahələrdə tərəflər arasında digər keyfiyyətə yeni bir mərhələyə keçid üçün əsas yaratmışdır (12). Bundan əlavə, 7 noyabr 2006-cı ildə Brüssel şəhərində imzalanmış “Energetika Sahəsində Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı Arasında Strateji Tərəfdaşlıq üzrə Qarşılıqlı Anlaşma Haqqında Memorandum” bir çox səviyyələrdə, o cümlədən Aİ-nin həm enerji mənbələri ilə təmin edilməsi... və bununla yanaşı, Azərbaycanın bütün energetika infrastrukturunun inkişafı, modernləşdirilməsi, energetika və tükənməyən enerji mənbələri sahələrində resurslardan rasional və məqsədyönlü istifadə etməsi istiqamətində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Aİ energetika sahəsində Azərbaycanla bərabər Ukrayna, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər ölkələrlə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr bağlamaqla daha aktiv formada əməkdaşlığı həyata keçirir (4, s. 185). Bununla belə,

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

“Aİ və Qazaxıstan Arasında Energetika Sahəsində Qarşılıqlı Anlaşma Haqqında Memorandumda” (13 may 2003-cü il), “Aİ və Türkmənistan arasında energetika sahəsində qarşılıqlı anlaşma haqqında Memorandumda” (26 may 2008-ci il), “Aİ və Özbəkistan Arasında Energetika Sahəsində Qarşılıqlı Anlaşma Haqqında Memorandumda” (24 yanvar 2011-ci il) tərəflər arasında strateji əməkdaşlıqdan söhbət getmir. Bu sənədlərdən fərqli olaraq “Aİ və Azərbaycan Arasında Energetika Sahəsində Qarşılıqlı Anlaşma Haqqında Memorandum” energetika sahəsində Aİ və Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlərin strateji xarakterini əks etdirir.

Azərbaycanın Aİ ilə qarşılıqlı münasibətləri XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayır. Aİ-nin MDB ölkələri ilə münasibətləri əvvəlcə Brüsseldə 18 dekabr 1989-cu ildə SSRİ və Avropa İqtisadi Birliyi və Nüvə Enerjisi üzrə Avropa Birliyi arasında bağlanmış Ticarət və İqtisadi və Kommersiya Əməkdaşlığı Haqqında Saziş əsasında qurulurdu. SSRİ dağıldıqdan sonra onu Avropa İttifaqının Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Özbəkistan, Belarus, Azərbaycan, Gürcüstan və digər postsovet ölkələri ilə bağladığı Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Haqqında İkitərəfli Sazişlər əvəz etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1991-ci ildən etibarən Avropa İttifaqı Azərbaycana yardım edən əsas donorlardan biri idi. Ümumiyyətlə, bütövlükdə 1991-ci ildən başlayaraq Avropa İttifaqı üç Cənubi Qafqaz ölkələrinə 1 mlrd. avrodan çox məbləğdə vəsait ayırmışdır. Bunu isə, demək olar ki, Avropa İttifaqı tərəfindən Aİ-yə üzv olan ölkələrə yardımla müqayisə etmək olar (9, s. 601). Aİ ölkələri Azərbaycanla əməkdaşlığı TACIS, TRACECA, INOGATE, ECHO, ERASMUS MUNDUS, TEMPUS və s. kimi proqramlar çərçivəsində həyata keçirirlər. Birinci belə bir proqram TACIS (MDB ölkələrinə Texniki Yardım) proqramıdır. Bu proqram 1991-ci ildə Aİ tərəfindən MDB ölkələrinə və Monqolustana aid tərtib edilmiş və onun əsas məqsədi bu ölkələrin Aİ ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafına kömək etmək və iqtisadi çiçəklənməyə və siyasi azadlıqlara əsaslanan cəmiyyətlərin yaradılması üçün tərəfdaş ölkələrin tədbirlərinə texniki dəstək verilməsi olmuşdur. Bu məqsədlər nou-haunun verilməsi üçün subsidiyaların verilməsi, eyni zamanda bazar iqtisadiyyatı və demokratik cəmiyyətin qurulması prosesinə hərtərəfli dəstək verilməsi yolları ilə həyata keçirilirdi. Belə ki, nou-hau konkret məsələlər üzrə məsləhətlərin verilməsini, yüksək ixtisaslı ekspert qruplarının göndərilməsini, müəyyən tədqiqatların aparılmasını və peşəkar hazırlığı nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, yardım həm də hüquqi və normativ bazanın və müxtəlif eksperimental layihələrin yaradılması yolu ilə də göstərilir. 1991-1999-cu illərdə TACIS proqramı çərçivəsində 3000-dən çox müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi üçün 4,2 mlrd. avro ayrılmışdır. 2000-2006-cı illər üçün TACIS proqramının ümumi büdcəsi 3,2 mlrd. avro təşkil edirdi və o, Azərbaycan da daxil olmaqla, 13 ölkəni əhatə edirdi. Azərbaycana aid TACIS proqramı çərçivəsində Aİ müvafiq texniki və ekspert yardımını göstərmək vasitəsilə Azərbaycanda iqtisadi islahatların aparılmasına dəstək verirdi. Bu zaman əsas diqqət üç istiqamət üzrə - infrastruktur, xüsusi sektor və insan resurslarının inkişafı üzrə əməkdaşlığa verilirdi. Bununla yanaşı, TACIS proqramı bir çox layihə üzrə maliyyə və texniki yardımın göstərilməsini davam etdirir. Bundan əlavə, bizim ölkədə maliyyə yardımı yoxsulluğun azaldılması üzrə qəbul edilmiş Milli Proqramın həyata keçirilməsində də istifadə edilir. Buna müvafiq olaraq idarəetmə, iqtisadi inkişaf, investisiya mühitinin yaradılması və ətraf mühitin qorunması sahələrində Azərbaycanda bir sıra islahatlar həyata keçirilmişdir. Aİ tərəfindən 2004-cü ilə qədər Azərbaycana verilmiş maliyyə yardımının məbləği 430 mln. avro təşkil etmişdir. Bu maliyyə yardımı qaçqınlara və məcburi köçkünlərə ərzaq yardımının göstərilməsi, energetika, nəqliyyat, nüvə və ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində müxtəlif layihələr və s., Ermənistanın təcavüzü nəticəsində zərər çəkmiş ərəzilərin bir hissəsinin bərpası (məsələn, Füzuli rayonunda dəmiryolu stansiyası, orta məktəblərin təmiri, elektrik daşıyıcı cihazların yenidən qurulması, içməli su xətlərinin bərpası və s.) kimi sahələri əhatə edirdi. 2004-2006-cı illərdə TACIS proqramı çərçivəsində Azərbaycana 30 mln. avro məbləğində yardım göstərilmişdir. O cümlədən 17 mln.

avro məbləğində maliyyə yardımı müxtəlif təşkilati, hüquqi, idarəetmə islahatlarının həyata keçirilməsinə, qalan 13 mln. avro isə xüsusi sektorun dəstəklənməsinə ayrılmışdır. Bundan əlavə, yalnız ərzaq təhlükəsizliyi məqsədilə Avropa İttifaqı 2004-2006-cı illərdə 30 mln. avro məbləğində əlavə vəsait ayırmışdır. Bununla yanaşı, 2004-2006-cı illər üçün texniki yardım proqramı gömrük və vergi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi kimi məsələləri nəzərdə tuturdu.

TRASECA və INOGATE kimi proqramlar TACIS-in əsas layihələrindəndir. Bu layihələr çərçivəsində Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının qurulmasına yardımın prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir. İlk dəfə TRASECA proqramının təşəbbüsü Brüssel şəhərində 1993-cü ilin may ayında Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və s. kimi postsovet ölkələrin ticarət və nəqliyyat nazirlərinin iştirakı ilə keçirilən konfransda irəli sürülmüşdür. Bu konfransda qəbul edilmiş Brüssel Bəyannaməsində Avropadan Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizi regionlarından keçərək Mərkəzi Asiya ölkələrinə çıxışı ilə nəqliyyat dəhlizinin inkişafı məqsədilə Aİ tərəfindən maliyyələşdirilən TRASECA texniki yardım proqramının həyata keçirilməsinin əsası qoyulmuşdur. Bu regionda ticarətin və nəqliyyatın təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş layihələrin həyata keçirilməsi üçün 15 mln. avro ayrılmışdır. Bu layihələrin zəruriliyi Avropa ölkələrinə alternativ ticarət marşrutlarının açılması və ticarət və nəqliyyat axınlarının diversifikasiya edilməsi istəyindən irəli gəlmişdir. TRASECA marşrutunun Qara dəniz regionu ölkələrini transavropa xəttləri ilə birləşdirən Krit dəhlizi ilə əlaqəsinin zəruriliyi və məqsədəuyğunluğu da qeyd olunmuşdur. Helsinki şəhərində 1997-ci ilin iyun ayında keçirilmiş konfrans Qara dəniz regionunu Pan-Trans-Avropa Xətti vasitəsilə Şərqi çıxışı inkişaf etdirəcək Avropa Nəqliyyat Zonası kimi müəyyən etdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1996-1998-ci illərdə bu proqrama Moldova, Ukrayna və Monqolustan da qoşuldu. 1998-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda TRASECA proqramı çərçivəsində “TRASECA – Tarixi İpək Yolunun Bərpası” adlı konfrans keçirildi. Bu konfransda Azərbaycanın, Gürcüstanın, Türkiyənin, Bolqarıstanın, Ukraynanın, Rumıniyanın, Qırğızıstanın, Moldovanın, Özbəkistanın prezidentləri, bir çox ölkələrin hökumətlərinin baş nazirləri, nəqliyyat nazirləri və həmçinin Avropa Komissiyasının və 12 müxtəlif beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri iştirak edirdi. Bu konfransın yekunları üzrə 8 sentyabr 1998-ci ildə Bakıda “Avropa-Qafqaz-Asiya” Dəhlizi üzrə Beynəlxalq Nəqliyyat Haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş” (ƏÇS) imzalandı. Bu Saziş Avropa, Qara dəniz hövzəsi, Qafqaz, Xəzər dənizi hövzəsi və Asiya regionlarında iqtisadi, ticarət və nəqliyyat əlaqələrinin inkişafının əsasını yaradan TRASECA-nın mühüm sənədidir. Həmçinin, 16 iyun 2009-cu ildə TRASECA ilə multimodal daşımaların inkişafı haqqında Saziş imzalanmışdır. TRASECA proqramı Azərbaycanda 25 texniki və 11 investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinə dəstək vermişdir. Onların 26-da Azərbaycanın payı 100 mln. avrodan çox məbləğ təşkil edirdi (6).

Aİ-nin digər bir proqramı isə INOGATE (Interstate Oil and Gas Transportation to Europe) proqramıdır. Proqram 1995-ci ildə qəbul olunmuşdur. Onun əsas məqsədi Aİ tərəfindən yeni müstəqil dövlətlərə, Avropaya neftin və qazın dövlətlərarası nəqli üçün müvafiq mexanizmin yaradılması məqsədilə maliyyə yardımının göstərilməsi olmuşdur. INOGATE proqramının əsasını neft və qazın dövlətlərarası ixracatını nəzərdə tutan 1999-cu ilin iyulunda Azərbaycan da daxil olmaqla 15 dövlət tərəfindən imzalanmış Çərçivə Sazişi təşkil edir. Bu proqramın 1-ci fazasında büdcəsi 50 mln. avrodan artıq olan 10 müxtəlif, o cümlədən onların 5 birbaşa Azərbaycan ilə bağlı olan layihələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (6). INOGATE proqramı, Azərbaycan daxil olmaqla, Aİ-nin postsovet ölkələri ilə transsərhəd layihələrin həyata keçirilməsinə və integrasiyanın dərinləşdirilməsinə yönəlmiş yeni istiqamətlər və perspektivlərin açılmasına imkan verir. 2006-cı ilin sonuna qədər INOGATE proqramı TACIS proqramı çərçivəsində maliyyələşdirilirdi. Lakin 2007-ci ildən INOGATE Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti (ENPI) çərçivəsində maliyyələşdirilməyə başlandı. Azərbaycan Respublikası INOGATE proqramı çərçivəsində 69 layihədən 33-də iştirak edirdi və hazırda da iştirak etməsində davam edir.

Sonuncu həyata keçirilmiş layihələrdən INOGATE-nin Bakı təşəbbüsünün və Şərq Tərəfdaşlığının energetika məqsədlərinin dəstəklənməsi məqsədilə Kompleks proqramını qeyd etmək olar (layihənin icra müddəti 02/2012-01/2015, ümumi büdcəsi isə 16,6 mln. avro təşkil edirdi).

Aİ-nin 2003-cü ildə Şərqi Avropa və postsovet məkana aid başlanmış Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS) Proqramı çərçivəsində Aİ və Azərbaycan arasında həyata keçirilən əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir və xüsusi vurğulanmalıdır. AQS mahiyyətə Aİ və onunla qonşu olan dövlətlərə yeni münasibət deməkdir. Bu proqramın məqsədlərindən biri iqtisadiyyat və ticarət sahələrində Aİ-nin qonşu dövlətlərlə daha sıx əməkdaşlıq imkanı yaratmasından ibarətdir. Azərbaycan 14 iyun 2004-cü ildən AQS proqramına qoşulmuşdur. Bu proqram çərçivəsində 14 iyun 2006-cı ildə 5 il müddətinə Aİ-Azərbaycan “Fəaliyyət Planı” (FP) adlı sənəd imzalanmışdır. Bu müddət ərzində Azərbaycanın Aİ ilə əməkdaşlığı bu proqram üzərində qurulmuşdur. AQS çərçivəsində Aİ və onunla qonşu ölkələrin əsas əməkdaşlıq mexanizmini ikitərəfli “Fəaliyyət Planı” təşkil edir. Aİ və onunla qonşu olan hər bir dövlət “Fəaliyyət Planı”nı tərtib edir. Bu sənəddə siyasi və iqtisadi islahatlar proqramı nəzərdə tutulur və qısamüddətli və uzunmüddətli əməkdaşlıq prioritetləri müəyyən edilir (10, s. 379). "Country Strategy Paper 2007-2013. Azerbaijan. European Neighborhood and Partnership Instrument" adlı sənəddə birbaşa qeyd edilir ki, Aİ və Azərbaycanın qarşılıqlı əməkdaşlığının əsas məqsədi əvvəlki əməkdaşlıq səviyyələrini üstələyən və iqtisadiyyat sahəsində tədricən integrasiyaya və həmçinin daha dərin siyasi əməkdaşlığa aparan əlaqələrin qurulmasından ibarətdir. Bu sənəddə tərəflər arasında əməkdaşlığın iqtisadi prioritetlərinin arasında biznes-investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması; gömrük orqanlarının işinin yaxşılaşdırılması; əsas diqqəti isə iqtisadi fəaliyyətin diversifikasiyasına yetirərək balanslaşdırılmış iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi; iqtisadi qanunvericiliyin və inzibati təcrübənin daha da bir-birinə sıx bağlılığı; kənd təsərrüfatının inkişafı; energetika sahəsində Aİ və Azərbaycan arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və həmçinin nəqliyyat əməkdaşlığı kimi sahələr müəyyən edilir (13). AQS “Fəaliyyət Planlarının” həyata keçirilməsinin əsas maliyyə vasitəsi kimi Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti (AQTA) çıxış edir. AQTA 1 yanvar 2007-ci ildən TACIS proqramını əvəz etdi. 2007-2013-cü illər ərzində Aİ AQTA ölkələrində (Azərbaycan, Rusiya, Belarusiya, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna və Ermənistan) islahatların dəstəklənməsi məqsədilə 12 mlrd. avro məbləğində vəsait ayırmışdır. Bu proqramın həyata keçirilməsi çərçivəsində 2007-2013-cü illərdə Azərbaycan artıq 140 mln. avro almışdır (12). Bununla bərabər, 2014-2020-ci illər üçün AQTA yeni Avropa Qonşuluq Aləti (AQA) ilə əvəz edilir (11). Azərbaycana yardım əsasən AQA-ya müvafiq olaraq hər il maliyyə-ləşdirilən “Fəaliyyət Planları” formasında olur. Azərbaycan həmçinin AQA çərçivəsində maliyyələşdirilən regional və dövlətlərarası “Fəaliyyət Planları”ndan da faydalanır.

Vahid Dəstəkləmə Çərçivəsi adlanan sənəddə 2014-2017-ci illərdə Aİ və Azərbaycanın ikitərəfli əməkdaşlığı üçün strateji çərçivələr, əsas nəticələr və indikativ vəsaitlər ifadə olunmuşdur.

Aİ tərəfindən “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramının qəbulu ilə Aİ və Azərbaycan daxil olmaqla bir sıra postsovet ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyətin dərinləşdirilməsi prosesi keyfiyyətə yeni səviyyəyə qalxmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Şərq Tərəfdaşlığı” təşəbbüsü 26 may 2008-ci ildə İşveçin iştirakı ilə Polşanın xarici işlər naziri R.Sikorski tərəfindən Avropa Birliyi Şurasının Ümumi Məsələlər və Xarici Əlaqələr üzrə Şurasının iclasında irəli sürülmüşdür. 2008-ci ilin iyun ayında isə Brüsseldə Aİ-yə üzv ölkələrin liderləri “Şərq Tərəfdaşlığı” layihəsini bəyəndilər. 7 may 2009-cu ildə Çexiyanın paytaxtı Praqada Aİ-nin Sammiti keçirildi və “Şərq Tərəfdaşlığı” məsələlərinə dair birgə bəyannamə qəbul edildi. Bu Sammitdə Aİ-yə üzv ölkələr və bu proqrama qoşulmuş 6 dövlət (Ukrayna, Belarusiya, Azərbaycan, Moldova, Gürcüstan və Ermənistan) arasında gələcək əməkdaşlıq prosesinin cizgilərini müəyyən edən birgə Bəyanat

qəbul etmişlər. Bu layihənin əsas məqsədlərindən biri Aİ-nin bu ölkələrlə iqtisadi və siyasi cəhətdən bir-birinə yaxınlaşma və integrasiya proseslərinin inkişafıdır (15, s. 1-2). Bu 6 tərəfdaş ölkələrdə islahatların əsas prioritetləri və onların Aİ ilə əməkdaşlığında demokratiya, idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi və sabitliyin təmin edilməsi; enerji təklükəsizliyi; insanlar arasında əlaqələrin inkişafı (o cümlədən viza rejiminin liberallaşdırılması və qanunsuz miqrasiya ilə mübarizənin gücləndirilməsi) kimi sahələr müəyyən edilmişdir. 29-30 sentyabr 2011-ci ildə Varşava şəhərində “Şərq Tərəfdaşlığı”nın II Sammiti keçirildi. Bu Sammitdə qəbul edilmiş Bəyannamədə tərəflər 2009-cu ildə Praqa sammitində qəbul edilmiş “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramının həyata keçirilməsinin davam etdirilməsinə öz razılıqlarını bildirdilər. Həmçinin qeyd edilmişdir ki, tərəfdaş ölkələrdə bir sıra siyasi və iqtisadi islahatlar həyata keçirilmiş, Aİ-nin Şərq tərəfdaşları ilə münasibətləri isə əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşmiş və hazırda Aİ və onun əksər tərəfdaşları arasında daha sıx siyasi və iqtisadi-ticarət əlaqələri qurulmuşdur. Bəyannamədə həm də qeyd edilmişdir ki, bu tendensiyanı bərkitmək üçün Aİ və onunla tərəfdaşlıq edən ölkələr arasında azad iqtisadi zonaların yaradılmasını nəzərdə tutan Assosiasiya haqqında Sazişin bağlanmasına dair müvafiq danışıqlar aparılır. 28-29 noyabr 2013-cü ildə Litvanın paytaxtı Vilnüs şəhərində «Şərq Tərəfdaşlığı»nın III Sammiti baş tutdu. Bu Sammitdə Aİ və Azərbaycan arasında viza rejiminin sadələşdirilməsi haqqında saziş imzalandı. Daha sonra 28 fevral 2014-cü ildə isə Aİ və Azərbaycan Arasında Readmissiya Haqqında Saziş imzalandı. Hər iki sənəd 1 sentyabr 2014-cü ildən qüvvəyə mindi. «Şərq Tərəfdaşlığı»nın sonuncu IV Sammiti 21-22 may 2015-ci ildə Latviyanın paytaxtı Riqa şəhərində keçirildi. Bu Sammitdə mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın inkişafına güclü təkan verildi. Belə ki, Riqa Sammitinin yekun Bəyannaməsinin 24-cü bəndinə əsasən Aİ tərəfdaş ölkələrinin ERASMUS+, Horizon 2020, “Yaradıcılıq Avropa” proqramlarına qoşulması bu ölkələrin Aİ ilə mədəni mübadiləsinin gücləndirilməsinə kömək edəcək. «Şərq Tərəfdaşlığı»nın iqtisadi proqramları yeni maliyyə mənbələri nəzərə alınmaqla yeniləşdirildi. ƏAİ 2011-2014-cü illərdə «Şərq Tərəfdaşlığı»na 2 mlrd. avro xərcləmişdir. 2014-cü ildən sonra isə «Şərq Tərəfdaşlığı»nın maliyyələşdirilməsinin (AQS ilə birlikdə) iki dəfədən çox artması nəzərdə tutulub. Belə bir yekun nəticəyə gəlmək olar ki, “Şərq Tərəfdaşlığı” üzrə Aİ tərəfindən keçirilən sammitlərdə siyasi və iqtisadi məsələlər daxil olmaqla, tərəflər arasında əməkdaşlığın müxtəlif aktual məsələləri müzakirə edilir. “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramı tərəfdaş ölkələrin Aİ-yə üzvlüyü imkanını nəzərdə tutmur. Hər hansı bir tərəfdaş ölkəyə dair Aİ tərəfindən öz dəstəyinin, o cümlədən maliyyə dəstəyinin artırılması bu ölkə tərəfindən səmərəli nəticələrin əldə edilməsidir. Bununla bərabər, Aİ onun yüksək standartlarına uyğunlaşdırılan ölkəyə daha çox dəstək verir. S.Ə.Eyvazovanın qeyd etdiyi kimi: “Aİ yalnız AQS və “Şərq Tərəfdaşlığı” tərəfindən irəli sürülən məqsədlərə daha çox çatmış və bu istiqamət-də səmərəli nəticələr əldə etmiş tərəfdaş ölkələrə öz dəstəyinin artmasına söz verir” (1, s. 20).

Azərbaycan Respublikası və Aİ arasında qarşılıqlı münasibətlər siyasət sahəsində də kifayət qədər intensiv inkişaf edir. Xüsusilə, Aİ-nin əsas orqanlarından biri olan Avropa Parlamenti 20 may 2010-cu il tarixli 2216 sayılı “Cənubi Qafqazda Avropa İttifaqının Strategiyasının Tərtib Edilməsinin Zəruriliyi Haqqında Qətnamə” qəbul etmişdir. Bu sənəddə Ermənistanın Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycanın bütün işğal olunmuş torpaqlarından çıxardılması tələb edilmişdir. R.M. Qarayevin vurğuladığı kimi, heç bir şübhə doğurmur ki, Avropa Parlamentinin bu Qətnaməsində əks olunmuş müddəalar həm Aİ-nin digər rəhbəredici orqan-larının mövqelərinə, həmçinin Aİ-yə üzv olan ölkələrin rəhbərliyinin mövqelərinə böyük təsir edir və bütövlükdə Aİ-nin Dağlıq Qarabağ probleminə dair siyasətini formalaşdırır (2, c. 103). Aİ-nin Azərbaycan ilə qarşılıqlı fəaliyyətinə Mobillik üzrə Tərəfdaşlıq sənədi də müsbət təsir edir. Təbii ki, bu yeni münasibətlər tərəflər arasında əhəmiyyətli dərəcədə institusional islahatların aparılmasını tələb edir. Aİ öz tərəfindən bu prosesi kompleks Təşkilati Qurulma Proqramı (CIB) vasitəsilə dəstəkləyir. Bu məqsədlə 13 yanvar 2011-ci ildə Avropa komissiyası və Azər-baycan arasında

imzalanmış CIB üzrə Qarşılıqlı Anlaşma Haqqında Memorandumda ədalət mühakiməsi, qanunun aliliyi və təhlükəsizlik, mülki xidmət hazırlığı kimi məsələlərlə yanaşı, həm də tərəflər arasında ticarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı iqtisadi integrasiyanın zəruriliyi və Aİ tərəfindən yardım edilməsi üzrə anlaşma ifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri E.Məmmədyanovun qeyd etdiyi kimi: “Xəzər Avropanın bir hissəsidir, Aİ isə bizim transformasiyanın və inkişafın ürəyidir” (14, s. 43).

Aİ-nin Azərbaycan Respublikası ilə qarşılıqlı əlaqələrində əsas yeri iqtisadiyyat və xüsusən energetika sahəsində əlaqələri tutur. Belə ki, 7 noyabr 2006-cı ildə Aİ və Azərbaycan Respublikası arasında “Energetika Sahəsində Azərbaycan Respublikası və Aİ arasında Strateji Tərəfdaşlıq üzrə Qarşılıqlı Anlaşma Haqqında Memorandum” imzalanmışdır. Energetika elə bir sahədir ki onun inkişafında həm Aİ, həm də Azərbaycan Respublikası maraqlıdır. Azərbaycan Aİ-yə sabit ixracatın təmin edilməsi zərurətində də maraqlıdır, Aİ isə bir mənbədən asılı olmamaq üçün öz idxalatını diversifikasiya etməlidir. Kommersiya rentabelliyyə məsələləri vacib əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün Aİ gücü daha çox qaz təchizatçısı tərəfindən daha böyük həcmdə qaz tədarük edə bilən marşruta üstünlük verir. Aİ ölkələrinə qazın təchizatı Azərbaycan üçün dünyanın ən böyük satış bazarı olan sabit və etibarlı tərəfdaşla uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq deməkdir. Bununla bərabər, Memorandumun həyata keçirilməsi Azərbaycanın Aİ-nin enerji bazarına daha geniş integrasiya olunması imkanını yaradır. Bundan əlavə, 2011-ci ilin yanvarında Azərbaycanın Prezidenti İ.Əliyev o vaxtki Avropa Komissiyasının sədri M.Barrozu ilə Cənub Qaz Dəhlizi üzrə energetika sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında birgə Bəyannamə imzaladı. Bu Bəyannamənin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Türkiyə ilə Transanadolu boru kəməri üzrə 25 iyun 2012-ci ildə Saziş imzalamışdır. Cənub Qaz Dəhlizinə aid olan digər bir qaz boru kəməri Transadriatik qaz boru kəməridir. O Transanadolu boru kəmərinin davamı olaraq Azərbaycandan Aİ ölkələrinə 2019-2020-ci illər üçün 10 mlrd. kubmetr təbii qazın nəql edilməsini nəzərdə tutur. Avropa Komissiyası TAP-ın tikintisini 3 mart 2016-cı ildə qəbul etdi və 2016-cı ilin may ayında isə artıq bu qaz kəmərinin tikintisinə başlandı. Həm TANAP, həm də TAP üçün təbii qaz Azərbaycanın “Şah-Dəniz-II” yatağından veriləcəkdir. Bu məqsədlə 17 dekabr 2013-cü ildə “Şah-Dəniz-II” konsorsiumun üzvləri Yekun İnvestisiya Qərarını imzaladılar. Bu sənədə əsasən, Avropa ölkələri həm Cənubi Qafqaz Qaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi ilə və həm də TANAP və TAP boru kəmərlərinin tikintisi vasitəsilə təbii qazla təchiz olunacaqlar. J.M.Barrozu “Şah-Dəniz-II” üzrə Qərarı Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyi məsələsində sabitliyin təmin edilməsinə yönəlmiş vacib strateji addım kimi qiymətləndirdi. Bununla yanaşı o qeyd etmişdir ki, bu addım Aİ ölkələrinə Xəzər hövzəsi regionundan təbii qazı birbaşa əldə etmək imkanı yaradacaqdır. Bu isə öz-özlüyündə enerji təchizatının Avropaya diversifikasiya istiqamətində vacib mərhələdir və Avropa istehlakçılarının və sahibkarlarının maraqlarına cavab verir. Energetika üzrə Avropa komissarı Q.Etningerinin vurğuladığı kimi, Avropada “Şah-Dəniz-II” layihəsinin həyata keçirilməsinə, Cənubi Qafqaz Qaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsinə və TANAP-ın tikintisinə yönəlmiş qərarlar alqışlanır. Həm də o qeyd etmişdir ki, uzunmüddətli perspektivdə “Cənubi Qaz Dəhlizi” elə bir potensiala malik olmalıdır ki, o Aİ-nin ümumi tələbatının 20%-nə qədərini ödəyə bilsin (7). “Şah-Dəniz-II”, TANAP və TAR layihələri ən iri Avropa infrastrukturunu layihələridir və onların dəyəri ən azı 45 mlrd. ABŞ dolları təşkil edir.

Beləliklə, yaxın zamanlarda istismara veriləcək TAP və TANAP kəmərləri müəyyən dərəcədə Aİ-yə daxil olan ölkələrin enerji tələbatını təmin edəcək və Avropaya ixrac olunan qaz həcmi müəyyən edəcəkdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi yolunda birinci praktiki addım 20 sentyabr 2014-cü ildə Bakıda “Cənubi Qaz Dəhlizi”nin çəkilməsi ilə əlaqədar keçirilən mərasimdə qoyulmuşdur.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında müxtəlif sahələr üzrə əməkdaşlıq yüksək səviyyədədir və daha sonrakı

inkişaf üçün böyük potensiala malikdir. Bununla yanaşı, fikrimizcə, çoxtərəfli əsaslarla aparılan əməkdaşlıqla bərabər əsas diqqət ikitərəfli əməkdaşlığa verilməlidir, çünki bu halda bu cür əməkdaşlığın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tərəflər üçün qarşılıqlı maraq doğuran konkret sahələr üzrə səmərəliliyin artırılmasına yönəlmiş addımların atılması daha çevik həyata keçiriləcəkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Avropa İttifaqı, əməkdaşlıq, münasibətlər, “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramı, səmərəlilik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Eyvazova S.Ə. Avropa İttifaqının qonşuluq siyasəti və Azərbaycan Respublikası - iqtisadi əməkdaşlığın beynəlxalq hüquqi problemləri. Hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2013, 27 s.
2. Qarayev R.M. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında beynəlxalq təşkilatların qərarlarının əhəmiyyəti və beynəlxalq hüquq. Bakı, 2012, 344 s.
3. Qasımzadə R.S. Avropa İttifaqı və Azərbaycan: “Yeni Qonşuluq Siyasəti”. Bakı: “Adiloğlu”, 2011, 152 s.
4. Sadiqov Ə.İ. Beynəlxalq enerji hüququ enerji təhlükəsizliyinin təminat sistemi kimi. Bakı: “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2012, 325 s.
5. Азербайджан стремится к максимальной евроинтеграции – Президент Ильхам Алиев // <http://www.1news.az/chronicle/20130621021607796.html>
6. Azerbaijan v EC, http://azerbaijan.az/_WorldCommunity/_InterOrg/interOrg_03_r.html
7. ЕС назвал инвестирование по "Шах Дениз" историческим // <http://news.day.az/economy/452922.html>
8. Наджафов Г.Н. Внешняя политика Европейского Союза и связи со странами Южного Кавказа. Баку: «Наука и образование», 2010, 240 с.
9. Blockmans S. and Lazowski A. (eds.), The European Union and Its Neighbours – A Legal Appraisal of the EU's Policies of Stabilisation, Partnership and Integration (The Hague, T.M.C. Asser Press 2006), 653 pp.
10. Dabbah M.M. International and Comparative Competition Law. Cambridge University Press, 2010, 714 p.
11. Development and cooperation - EUROPEAID. Azerbaijan// http://ec.europa.eu/europeaid/countries/azerbaijan_en
12. ENP EU-Azerbaijan Action Plan // http://www.delaze.ec.europa.eu/pdfs/enp/EU_Azerbaijan_AP.pdf.
13. European Neighborhood and Partnership Instrument. Azerbaijan. Country Strategy Paper. 2007-2013// enpi_csp_azerbaijan_en.pdf
14. Mammadyarov E.A New Way for the Caspian Region: Cooperation and Integration // Turkish Policy Quarterly, Fall 2007, Vol. 6, № 3. 39-46.
15. Meister S., May M-L. The EU's Eastern Partnership – a Misunderstood Offer of Cooperation // DGAP-Standpunkt, Berlin, 2009, № 7, p. 1-4.
16. Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Azerbaijan, of the other part// OJ, L. 246, 17/09/1999, p. 3.

Шабнам ЗЕЙНАЛОВА

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА
МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И
ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ**

Резюме

Статья посвящена исследованию формирования и последующего развития сотрудничества между Азербайджанской Республикой и Европейским Союзом. Эти вопросы имеют важное значение для Азербайджана, так как одним из стратегических направлений развития Азербайджана является установление политического и экономического сотрудничества с ЕС и интеграция в европейское пространство. Отдельные аспекты отношений между Азербайджанской Республикой и ЕС исследованы в отечественной литературе, например, вопросы внешней политики и сотрудничества со странами Южного Кавказа. Однако вопросы формирования и развития отношений между Азербайджанской Республикой и ЕС не являлись предметом отдельного исследования. Цель данной работы восполнить этот пробел.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Европейский Союз, сотрудничество, европейская политика соседства, программа «Восточного Партнерства», эффективность.

Shabnam ZEYNALOVA

**THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF
COOPERATION BETWEEN THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN AND THE EUROPEAN UNION**

Summary

The article investigates the formation and further development of cooperation between Azerbaijan and the European Union. These questions are of great importance for Azerbaijan, as one of the strategic directions of development of Azerbaijan is the establishment of political and economic cooperation with the EU and integration into the European area. Certain aspects of the relations between Azerbaijan and the EU have been investigated in the domestic literature. For example, various features of the EU Neighbourhood Policy with Azerbaijan, issues of foreign policy and the EU's relations with the countries of the South Caucasus have been investigated by several authors. However, questions of formation and development of cooperation between Azerbaijan and the EU has not been the subject of a separate investigation. The aim of the given work is to fill this lack.

Keywords: Republic of Azerbaijan, the European Union, cooperation, the European Neighborhood Policy, "Eastern Partnership" program, the effectiveness.

OXUCU RƏYİ

**Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Əli Rzayevin
«Şəxsiyyət, Dövlət, Möcüzə...» adlı dərs vəsaitinə**

R Ə Y

Dərs vəsaiti kimi təqdim olunan bu əsəri, bizim fikrimizcə, fundamental monoqrafiya, həmçinin spesifik ixtisaslar üçün nəzərdə tutulmuş dərslik adlandırmaq daha düzgün olardı. Görünür bunun səbəbini ilk növbədə müəllifin özünə qarşı olan yüksək tələbkarlığında, zəngin mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə bağlı şəxsi keyfiyyətlərində, sadəliyində və təvazökarlığında axtarmaq lazımdır. O ki, qaldı kitabın mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı fikirlərimizə onları aşağıdakı şəkildə diqqətinizə çatdırmağı özümüzə borc bilirik.

Əsərdə insan, şəxsiyyət, dövlət, onların qarşılıqlı əlaqəsi haqqında ən qədim zamanlardan mövcud olmuş nəzəri fikirlər, konsepsiyalar, eləcə də müəllifin şəxsi mühakimələri tam dolğunluğu, səlist və məntiqi ardıcılığı ilə şərh edilir. Tədqiqat işində diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri də müəllifin heç zaman öz aktuallığını itirməyən, ictimai fikir tarixinin əbədi və əzəli, həmçinin əbədiyaşar mövzularından sayılan insan probleminə toxunmasıdır. Burada o haqlı olaraq, ilk növbədə, insan mövzusunun şərh edərkən insan kimdir? Onun mahiyyəti və məzmunu nədən ibarətdir? İnsan nə üçün yaşayır? İnsan həyatının mənası nədir? kimi suallarına cavab tapmağa çalışır. Bundan ötrü müəllif ilk növbədə insan fenomenini daha sonra isə şəxsiyyət kateqoriyasını, şəxsiyyətin spesifik xüsusiyyətlərini, fərd, insan, şəxsiyyət anlayışlarında eynilik və müxtəliflik probleminin həm hüquqi, həm də fəlsəfi təhlilinə xüsusi diqqət yetirir. Əsərdə böyük maraq doğuran məqamlardan biri də yaddaşlardan silinməyən böyük şəxsiyyətlər və onların tarix səhnəsində oynadıqları rola həsr edilib. Görünür bu da səbəbsiz deyildir. Belə ki, müasir humanitar və ictimai elmlərdə şəxsiyyət, ələlxüsus tarixi şəxsiyyətlər haqqında söz açılarkən, məlum olur ki, burada öz həllini gözləyən, bugünədək sistemli yanaşmaya ehtiyac duyulan məsələlərə tam dəqiqliyi ilə aydınlıq gətirmək zərurəti hələ də gündəmdədir. Belə olan halda əminliklə deyə bilərik ki, müəllif şəxsiyyətlə bağlı konseptual problemlərin həllində yüksək peşəkarlıq göstərərək, mövcud ədəbiyyatda olan ziddiyyətli məsələlərə həm nəzəri və praktiki cəhətdən düzgün yanaşır, adı çəkilən nəzəri müddəalar ətrafında bizim düşüncələrimizə şəffaflıq və aydınlıq gətirir. Kitabın müsbət məziyyətlərindən və maraq doğuran cəhətlərindən biri də alimin fərd, insan şəxsiyyət problemini dar, məhdud çərçivədə deyil, daha geniş kontekstdə, yəni sosial münasibətlər, sosial dəyərlər sistemində təqdim etməsidir. Başqa sözlə, hüquqi və sosial-fəlsəfi müstəvidə aparılan araşdırmalar milli-mənəvi, əxlaqi, maddi dəyərlərin yaradıcısı, eyni zamanda daşıyıcısı sayılan insan problemini dövlət və dövlətçilik, dövlət və cəmiyyət müstəvisində qarşılıqlı əlaqə, bağlılıq və təsir prinsipləri əsasında öyrənir.

Təqdim olunan əsərin təqdirəlayiq məqamlarından biri də odur ki, burada göstərilən fəsillər və bölmələr məntiqi ardıcılıqla, sistemli şəkildə bir-birini tamamlayır. Yəni eramızdan əvvəlki dövrdən başlayaraq çağdaş dünyamızadək insan, cəmiyyət və dövlətlə bağlı mövcud olmuş siyasi, hüquqi və fəlsəfi təlimlər obyektiv və prinsipial təhlil süzgəcindən keçirilərək araşdırılır. Aparılan bu araşdırmaların qayəsini, ana xəttini isə, ilk növbədə, genetik yaddaş, tarixilik və konkretlik prinsipləri təşkil edir. Ümumiyyətlə, müəllifin adı çəkilən kitabını əvvəldən sonadək səciyyələndirən, eləcə də başqalarındıran fərqləndirən başlıca cəhət araşdırılan bütün fəsillərin bilavasitə Şərq və Qərb, zaman və məkan, varislik və müasirlik kontekstindən öyrənilməsidir.

Kitabla bağlı başqa bir mühüm cəhəti qeyd etməmək ən azından insafsızlıq olardı. Söhbət hər fəsildə və yarımfəsildə bəşəriyyətin yarandığı gündən müasir dövrdəki yaşamış görkəmli filosofların, mütəfəkkirlərin və alimlərin mövzu ilə bağlı ibrətamiz fikirlərindən, müdrik

kəlamlarından gedir. Tətbiq edilən bu cür prinsip, heç şübhəsiz ki, əsəri daha oxunaqlı, maraqlı və məzmunlu edir.

Görünür kitabın “Şəxsiyyət, Dövlət, Möcüzə...” adlandırılması da təsadüfi xarakter daşımır. Çünki III bölmənin VII fəslə şumer, IX fəslə isə Quran möcüzəsi adlanır. Burada şumer tarixinin genezisi, şumer sivilizasiyasının dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfələr, qədim şumerlərin dövlət quruculuğu istiqamətində əldə etdiyi uğurlar, həmçinin İslam dini ilə bağlı təqdim olunan elmi həqiqətlər, Həzrət Əli ilə bağlı şərh edilən müqəddəs kəlamlar oxucular tərəfindən böyük maraq və minnətdarlıq hissi ilə qarşılanır.

Fikrimizcə, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Əli Rzayevin böyük zəhməti hesabına ərsəyə gəlmiş “Şəxsiyyət, Dövlət, Möcüzə...” adlı əsəri Azərbaycan ictimai fikrini, daha dəqiq desək hüquq, fəlsəfə, siyasətşünaslıq elmlərini zənginləşdirən və təfəkkürün inkişafı istiqamətində irəliyə doğru atılan böyük bir addımdır. Biz müəllifin 6 il ərzində gecə-gündüz çalışaraq yazıb yaratdığı bu dəyərli əsəri yüksək qiymətləndirir və gələcək yaradıcılığında ona uğurlar arzulayırıq.

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Azər Mustafayev

ELMİ HƏYAT

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun “İdrak nəzəriyyəsi və elmin fəlsəfəsi” şöbəsində “Dil, fəlsəfə və mədəniyyət” mövzusunda seminar keçirilmişdir.

Seminarla məruzə ilə çıxış edən f.y.e.d. Aydın Əlizadə “Linqvistikanın fəlsəfə ilə oxşarlığı”, “Dilimizin elmi səviyyəsinin qənaətbəxş olmaması”, “Neologizmlərin tətbiqinin vacibliyi elmin, fəlsəfənin dilinin mümkün dərəcədə sadələşdirilməsi” tezislərinə toxunub. A.Əlizadə həmçinin elmi mətnlərin sadə dildə, anlaşıqlı dildə olmasının vacibliyini bildirərək bu sahədə maarifləndirmənin aparılmasının zəruriliyini vurğuladı. Eyni zamanda dini fanatizmin yayılmasının əsas səbəblərindən biri olaraq dillərinin sadə və anlaşıqlı olmasını göstərdi.

Müzakirədə çıxış edən f.ü.f.d. Elşəvər Səmədovun fikrincə, dilimizin zənginləşdirilməsi üçün türkcədən alınan sözlər dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Daha sonra çıxış üçün söz alan f.ü.f.d. A.Həsənov elmi söz ehtiyatımızın qənaətbəxş olmamasının, poetik təfəkkürümüzlə müqayisədə analitik təfəkkürümüzün zəif olduğunu diqqətə çatdırdı.

Müzakirələrdə f.ü.e.d. R.Bədəlov, aparıcı e.i. T.Bəşirov, b.e.i. E.Əliyev, f.ü.e.d. A.Rüstəмова, e.i. S.Məhərrəmov, e.i. F.Hacıyev, k.e.i. N.İmanov çıxış edərək öz fikirlərini bildirdilər.

Şöbə müdiri f.ü.e.d. F.Qurbanov müzakirələri yekunlaşdıraraq seminarın səmərəli keçdiyini və dilin zənginləşdirilməsi üçün söz yaradıcılığı ilə məşğul olmağın zəruriliyini və elmi söz ehtiyatlarımızın artırılmasını bildirdi.

* * *

Türkiyənin Samsun şəhərində Canik bələdiyyəsi və 19 mayıs Universitetinin birgə təşkilatçılığıyla “Hədəfə doğru insan” VI Beynəlxalq Canik Simpoziumu keçirilib. Simpoziumda Türkiyə ilə yanaşı Azərbaycan, Qırğızıstan, ABŞ, Çin, İngiltərədən 150-yə qədər nümayəndələr qatılmışdılar. Simpoziumda AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərov “Türk Cümhuriyyətlərində milli təhsilə keçiddə yaşanan psixoloji-fəlsəfi və rəhbərlik problemləri” mövzusunda çıxış edib.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun direktoru, professor İlham Məmmədzadə Misir Ərəb Respublikasının ölkəmizdəki səfirliyinin Mədəniyyət və Təhsil Əlaqələri Mərkəzinin müdiri Əhməd Sami Elaydi ilə görüşüb. Görüşdə Əhməd Sami Elaydi rəhbərlik etdiyi qurumun yaranma tarixindən, fəaliyyətindən danışdı. Professor İ.Məmmədzadə 2016-cı ilin ölkəmizdə “Multikulturalizm ili” elan edildiyini diqqətə çatdırıb.

Görüşdə multikulturalizm və Dünya Fəlsəfə Günü ilə bağlı birgə tədbirlərin keçirilməsi, fəlsəfə sahəsində hər iki ölkənin müvafiq qurumları arasında əməkdaşlıq müqavilələrinin imzalanması və s. məsələlər müzakirə olunub.

* * *

Misir Ərəb Respublikasının Bakıdakı səfirliyinin Mədəniyyət və Təhsil Əlaqələri Mərkəzində “Multikulturalizmin Azərbaycan modeli: fəlsəfi, sosioloji və hüquqi baxış” mövzusunda beynəlxalq elmi seminar keçirilib.

2016-cı ilin ölkəmizdə “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Prezident İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamına əsasən təşkil olunan tədbir (AMEA) Fəlsəfə İnstitutu, Misir Mədəniyyət və Təhsil Əlaqələri Mərkəzi tərəfindən birgə reallaşdırılıb.

Tədbirdə AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli multikulturalizm dəyərlərinin Azərbaycan modeli barədə danışib. İ.Həbibbəyli Prezident İlham Əliyevin “Bu gün multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzindən dövlət siyasəti səviyyəsinə qədər inkişaf etmişdir” fikrini xatırladıb. Hazırda dünyada yaşanan miqrant probleminə və tolerantlıq hallarının pozulması məsələsinə toxunan İ.Həbibbəyli artıq multikulturalizmin Azərbaycan modelini dünyaya təqdim etməyin vaxtının çatdığını vurğulayıb. AMEA-nın vitse-prezidenti cari ilin Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında dövlətimizin başçısının imzaladığı müvafiq Sərəncamın bu istiqamətdə mühüm addım olduğunu söyləyib.

Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri xidmətinin baş məsləhətçisi, professor Etibar Nəcəfov ölkəmizdəki multikultural mühitdən danışib, multikulturalizmin dövlət siyasəti və eyni zamanda, həyat tərzimiz olduğunu bildirib. E.Nəcəfov ölkəmizdə dinlərarası dialoqun inkişafında millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri xidmətinin fəaliyyətini xüsusi qeyd edib.

Fəlsəfə İnstitutunun direktoru, professor İlham Məmmədzadə, Misirin Azərbaycandakı səfirliyinin müvəqqəti işlər vəkili Heysam Camal, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun icraçı direktoru Oqtay Səmədov ölkəmizdəki multikulturalizm mühiti barədə danışılar. Multikulturalizmin dövlət siyasətinə çevrilməsinin ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olduğunu bildirən nətiqlər bu siyasətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildiyini vurğulayıblar. Bildirilib ki, Azərbaycanda tarixən müxtəlif millətlər arasında dostluq münasibətləri, sivilizasiyalararası və mədəniyyətlərarası dialoq, çoxəsrlik ənənələrə malik tolerantlıq mühiti, ayrı-ayrı dinlər və etiqadlar arasında qarşılıqlı hörmət və etimada əsaslanan əməkdaşlıq münasibətləri hökm sürüb. Azərbaycan dünyada müxtəlif dinlərin və millətlərin nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, mehribanlıq şəraitində yaşadığı bir ölkə kimi tanınır.

* * *

Türkiyənin Muğla şəhərində IV Beynəlxalq Tarixin Təhsili Simpoziumu keçirilmişdir. İnstitutun aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə ü.f.d. Hacıyev Rövşən Sabir oğlu “Tarixi prosesin bir qanunauyğunluğu haqqında” mövzusunda “Tarixin fəlsəfəsi” bölməsində çıxış etmişdir. R.S.Hacıyevin çıxışı konfrans iştirakçıları tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

* * *

Türkiyənin Kastamonu şəhərində Kastamonu Universiteti və Azərbaycan Turizm Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə I. Millətlərarası Türkiyə-Azərbaycan Münasibətləri Simpoziumu keçirilib. Simpoziumda Türkiyə ilə yanaşı Azərbaycan, Qırğızıstan, Qazaxıstan və digər ölkələrdən 130-a qədər nümayəndələr qatılmışdılar. Simpoziumda AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərov “Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində Türk Birliyi fikrinin önəmi (XX yüzil - XXI yüzilin əvvəli)” mövzusunda çıxış edib. O məruzədə bildirib ki, hazırda müstəqilliyinin 25 illiyini qeyd etməyə hazırlaşan Azərbaycanla Türkiyə arasında birliyi daha da gücləndirmək lazımdır.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunda Xocalı soyqırımının 24-cü ildönümü ilə əlaqədar anım tədbiri keçirilib.

Tədbiri giriş sözü ilə açan elmi müəssisənin direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmmədşad 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə ermənilərin Xocalıda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı faciə barədə məlumat verdi. 24 il keçməsinə baxmayaraq soyqırımla bağlı faktların hüquqi, sosioloji və humanitar aspektdən araşdırıldığını söyləyən İ.Məmmədşad analitik, publisistik, elmi yazılara daha çox yer ayırmağın vacibliyini önə çəkib. O, faciənin beynəlxalq aləmdə tanınması üçün xarici dillərdə kitab və məqalələrin çapının artırılmasının zəruriliyini vurğuladı.

İ.Məmmədşad onu da qeyd etdi ki, bu məqsədlə rus və ingilis dillərində daha çox kitablar, məqalələr dərc olunmalı, beynəlxalq konfranslarda Qarabağ mövzusunda elmi faktlara əsaslanan çıxışlar edilməlidir.

Daha sonra tədbirdə fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Aydın Əlizadə, sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əhməd Qəşəmoğlu, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə Əzimova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elşəvər Səmədov, fəlsəfə üzrə elmlər doktorları Azər Mustafayev, Füzuli Qurbanov və digər nətiqlər öz çıxışlarında erməni silahlı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağda törətdiyi vəhşiliklər və bu vəhşiliyin kulminasiyası olan Xocalı faciəsi, erməni silahlı birləşmələrinin qəddar əməllərindən və insanlığa sığmayan vəhşiliklərindən söz açdılar.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunda elmi seminar keçirilib. Seminarda İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru professor İlham Məmmədşad “Azərbaycanda maarifçilik” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir.

Öz məruzəsində dünya mütəfəkkirlərinin maarifçilik barədə dediyi fikirlərdən sitat gətirən məruzəçi Azərbaycanda maarifçiliyin yaranma tarixindən, azərbaycanlı mütəfəkkirlərin maarifçiliklə bağlı xidmətlərindən bəhs edib.

Həmçinin fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Zemfira Göyüşova ilə birgə yazdıqları “Modern, Həsən bəy Zərdabının maarifçilik ideyaları və maarifçilik fəlsəfəsi” adlı yeni nəşr olunan kitabında da bu mövzuya geniş yer verdiklərini qeyd edən İ.Məmmədşad, üç fəsildən ibarət olan kitabın birinci fəslində maarifçilik fəlsəfəsi və mənəvi mirasın interpretasiyası, metodologiyalar, ikinci və üçüncü fəsillərdə isə maarifçilik anlayışında E.Kant fəlsəfəsinin dəyərindən bəhs olunduğunu bildirib.

* * *

Türkiyənin İstanbul şəhərində Türk Ocaqları İstanbul şöbəsi tərəfindən təşkil olunmuş “Günümüz İslam dünyasında məsələlər və həlli yolları” mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilmişdir. Simpoziumda müsəlman ölkələrinin elm adamları, o cümlədən filosoflar və ilahiyyatçılar iştirak etmişlər. Simpoziumda İslam dünyasının yaşadığı problemlər və ondan çıxış yolları barədə bir sıra maraqlı məruzələr dinlənilmişdir. Simpoziumda İslam dünyasının yaşadığı böhranlar, o cümlədən savaşlar və onun nəticələri müzakirə olunmuşdur. Simpoziumda “Türk-İslam Dünyasının Yeni Çözüm Yolu: Türklük, İslamlıq və İnsanlıq” mövzusunda AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərov çıxış etmişdir. İslam dinini qəbul edən üç böyük millətin, yəni türklərin, ərəblərin

və farsların münasibətlərindən danışmışdır. Azərbaycan filosofunun fikirləri simpozium iştirakçıları tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunda ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr edilmiş elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. İnstitutun direktoru fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İ.R.Məmmədzadə giriş nitqi ilə çıxış edərək ulu öndərin müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana rəhbərliyi zamanı həyata keçirdiyi qlobal islahatların istiqamətlərinə toxunmuş, müasir Azərbaycanın inkişaf strategiyasının memarı kimi onun zəngin irsinin öyrənilməsindən və elm sahəsində bu istiqamətdə görülən işlərdən danışmışdır. Sonra dahi siyasi xadimin zəngin dövlətçilik fəaliyyətinin bəzi məqamlarını əks etdirən film və foto lövhə nümayiş etdirilmişdir. İnstitutun şöbə müdirlərindən f.ü.e.d. Rəfiqə Əzimova, f.ü.e.d Adil Əsədov, f.ü.e.d Füzuli Qurbanov dahi siyasi xadimin siyasətdə müdriklik zirvəsini fəth etməsinin və azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətinin elmi əsaslarına diqqət çəkərək, tarixi yaddaşın bu proseslərlə müqayisəli, fəlsəfi təhlilini vermişlər. Qonaqlardan f.ü.e.d. Əyyub Kərimov, s.ə.ü.f.d., əməkdar jurnalist Tahir Məmmədov ulu öndərin zəngin dövlətçilik fəaliyyətində milli mənəvi dəyərlərin qorunmasına göstərdiyi diqqət, habelə ölkəmizdə milli həmrəyliyin əsası kimi azərbaycançılıq ideologiyasının əhəmiyyətinə dair geniş məzmunlu məruzələr etmişlər. Natiqlər çıxışında bu irsin öyrənilməsi ilə onun müasir Azərbaycanın inkişaf strategiyasına zaman keçdikcə dəyərli töhfələr verməsini elmi faktlarla əsaslandırıb. Daha sonra institutun bu istiqamətdə xarici ölkələrlə, o cümlədən Heydər Əliyev Fondunun Moskva şəhərindəki nümayəndəliyi ilə gördüyü işlərin əhəmiyyətinə toxunulmuş, ölkəmizdə ictimai-siyasi təşkilatlarla muntəzəm olaraq ulu öndərin zəngin dövlətçilik irsinin təbliği sahəsində alimlərimizin və İnstitutun "Heydər Əliyev əktəbi"nin fəaliyyəti təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirildi.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunda Milli Qurtuluş Gününə həsr edilmiş “dəyirmi masa” keçirilib. İnstitutun direktoru fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmmədzadə Milli Qurtuluş Gününün dövlətçilik tariximizə dönüş nöqtəsi kimi daxil olduğunu qeyd edib. Bildirib ki, 23 il əvvəl xalqın tələbi ilə yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdan ulu öndər Heydər Əliyev böyük xilaskarlıq missiyasını öz üzərinə götürməklə xalqımızın, dövlətçiliyimizin sonrakı taleyində həlledici mərhələnin təməlini qoydu. Bu tarixi gün müasir Azərbaycanın müstəqilliyinin təntənəsi, hüquqi dövlət quruculuğunun başlanğıcıdır. Bu gün həmin siyasət Prezident İlham Əliyev tərəfindən inam və qətiyyətlə davam etdirilir.

İnstitut direktorunun müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Roida Rzayeva Milli Qurtuluş Gününün mahiyyətindən danışib, bu günün əhəmiyyətini qeyd edib.

Fəlsəfə üzrə elmləri doktoru Azər Mustafayev, ümumi işlər üzrə direktor müavini Qabil Camalov, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Füzuli Qurbanov, hüquq üzrə elmlər doktoru Əli Rzayev və digər çıxış edənlər qeyd ediblər ki, məhz bu tarixi qayıdış Azərbaycanı daxili çəkişmələrdən, parçalanmadan, vətəndaş müharibəsindən xilas edib.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunda “Bir sıra anlayışların ümumvəhdət fəlsəfəsi kontekstində yeni məzmun çalarları” mövzusunda seminar keçirilib. Tədbirdə professor Zümrüd Quluzadə məruzə ilə çıxış edib.

Alim müasir elmi idrakda baş verən dəyişiklikləri qeyd edib, anlayış və kateqoriyalara yeni yanaşmalara ehtiyac yarandığını deyib. Bu keyfiyyətdə fəlsəfədə olan varlıq, idrak, inkişaf və etnos kimi anlayışların yeni məzmun çaları daşdığı vurğulanıb.

Z.Quluzadə bunun üçün yeni metodologiyanın yaradılmasına ehtiyac olduğunu qeyd edib. Bildirilib ki, bu məsələdə Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi, sinergetika və başqa müasir sintetik elmi istiqamətlərdə işlənən metodoloji yanaşmalara nəzər salmaq olar. Azərbaycan filosoflarının bu istiqamətdə tədqiqat aparmaları vacibdir.

İnstitutun direktoru, professor İlham Məmmədzadə və digər çıxış edənlər məruzənin müxtəlif aspektləri ilə bağlı fikirlərini bildiriblər.

Qeyd olunan problem və onun Azərbaycan fəlsəfəsi ilə əlaqəli tərəflərinin növbəti seminarlarda müzakirə edilməsi qərara alınıb.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunda Görkəmli filosof alim, akademik Aslan Aslanovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilib. Tədbirdə AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli A.Aslanovun həyat və fəaliyyəti, elmi yaradıcılığı haqqında danışib, alimin etika və estetikanın inkişafına həsr etdiyi əsərləri barədə məlumat verib. Bildirilib ki, onun Azərbaycanda estetik fikrin inkişafına, estetikanın problem və prinsiplərinə həsr etdiyi əsərləri sayca az olmasına baxmayaraq, məna və məzmunca, elmi baxımdan ciddi əsərlərdir. Alimin fəaliyyətində klassik dünya fəlsəfəsinin, estetik fikir sahəsinin öyrənilməsi də xüsusi yer tutur. Onun şərq, qərb, yunan fəlsəfəsi ilə bağlı qiymətli fikirləri var və bu fikirlərlə alimin bir filosof kimi portretini yaratmaq olar. Qeyd olunub ki, A.Aslanov qədim yunan filosofu Aristotelin Azərbaycandakı ən görkəmli tədqiqatçılarından. O, qədim yunan, qədim Roma, orta əsr Avropa, orta əsr Şərq estetikasının əsl mahiyyətini, başlıca xüsusiyyətlərini məharətlə tədqiq edib. Qədim yunan estetikasının korifeyləri Demokrit, Heraklit, Sokrat və Aristotelin estetik görüşlərini məharətlə araşdırıb, təhlil edib, həmişə öz dəyərini saxlayan fikir və mülahizələri nəzərə çatdırıb.

Sonra A.Aslanovun həyat və yaradıcılığını əks etdirən videoçarx nümayiş olunub.

Tədbirdə çıxış edən akademik Teymur Bünyadov akademik A.Aslanov haqqında xatirələrini bölüşüb. Alimin hələ uşaqlıq, yeniyetməlik illərindən oxuyub-öyrənməyə böyük səy göstərdiyi, orta məktəbi yüksək təhsil göstəriciləri ilə başa vurduğu bildirilib. Qeyd edilib ki, görkəmli alim A.Aslanov həm də bacarıqlı elm və təhsil təşkilatçısı olub. Ötən əsrin 70-80-ci illərində respublikamızda, keçmiş SSRİ-də, habelə dünyanın bir sıra ölkələrində görkəmli estetik alim kimi tanınması onun gərgin yaradıcılıq axtarışlarının, fundamental tədqiqatlarının nəticəsi idi.

Akademik Vasim Məmmədəliyev A.Aslanovun milli və bəşəri dəyərləri bir-biri ilə çox məharətlə əlaqələndirdiyini vurğulayıb. Bildirilib ki, o, bunların ümumtərbiyə-tərəqqi prosesində mühüm rol oynadığını ağlabatan, inandırıcı müddəalarla sübuta yetirirdi. Alim beynəlxalq elmi tədbirlərdə əsas diqqəti hər bir xalqın estetik mədəniyyətinin, estetik fikirlərinin artırılıb-əskildilmədən, daha konkret şəkildə göstərilməsinə, şərh olunmasına yönəldirdi.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, yazıçı, publisist Sona Vəliyeva “Unudulmaz insan, görkəmli müəllim” mövzusunda çıxışında A.Aslanovun yüksək insani keyfiyyətlərindən danışib. Alimin Azərbaycan estetika elminə verdiyi böyük töhfələrdən söz açan S.Vəliyeva bildirib ki, akademik A.Aslanov ədəbi, təşkilati və digər sahələrdə öz sözünü demiş insanlardandır. Onun xeyirxahlığı hər zaman minnətdarlıqla anılacaq. A.Aslanov ürəklərdə böyük bir məşəl qoyub gedib. S.Vəliyeva deyib ki, mən uğurlarıma, əldə etdiyim nailiyyətlərə görə dahi pedaqoq A.Asanova borcluyam. Bu uğurların qazanılmasında Aslan müəllimin böyük rolu olub.

A.Aslanovun bütün yaradıcılığı boyu maraqlı fikirləri, orijinal deyimləri ilə estetika aləmini zənginləşdirməyə çalışan alim olduğu vurğulanıb.

Sonra akademik Rafael Hüseynovun “Filosof şairin kredosu: gözəlliğin tədqiqi və tərənnümü” mövzusunda məruzəsi dinlənilib. Bildirilib ki, A.Aslanov elmi nailiyyətləri ilə yanaşı, həm də nəğməkar şair kimi sayılıb-seçilən ziyalılardan olub. O, təbiətən lirik şair idi. Bunu hələ keçən əsrin 50-60-cı illərində nəşr edilən şeir kitablarından da görmək olar. Aslan müəllim şairliklə estetikliyi xüsusi bir ahəngdə davam etdirirdi. Onun poeziyasında Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri, ülvilikləri xüsusi bir ahəngdarlıqla tərənnüm olunur, təbiət mənzərələri, insanın təbiətə estetik münasibəti incə, kövrək hisslərlə nəzərə çatdırılır. Doğma Azərbaycanın zəngin təbiəti ilə yanaşı, ictimai-siyasi həyatı da Aslan müəllimin poeziyasından yan keçməyib.

Fəlsəfə İnstitutunun direktoru, professor İlham Məmmədzadə, fəlsəfə elmləri doktorları Zümrüd Quluzadə, Adil Əsədov, Niyazi Mehdiyev və başqaları çıxış edərək görkəmli alimin Azərbaycan elminə verdiyi böyük töhfələrdən danışılar.

A.Aslanovun qızı Yeganə Aslanova atası ilə bağlı xatirələrini bölüşüb, onun xeyirxah insan, dahi şəxsiyyət, eyni zamanda, qayğıkeş və mehriban ailə başçısı olduğunu söyləyib. O, atasının xatirəsinə göstərilən yüksək hörmət və ehtirama görə tədbirin təşkilatçılarına və iştirakçılarına minnətdarlığını bildirib.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunda Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsinin 25 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan multikulturalizmi və mədəniyyətlərin dialoqu” adlı beynəlxalq elmi konfrans keçirilib.

Konfransı açan Fəlsəfə İnstitutunun direktoru, professor İlham Məmmədzadə multikulturalizmin dövlət siyasətinə çevrilməsinin Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olduğunu qeyd etdi. Bu siyasətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildiyini vurğulayan natiq, Azərbaycanda tarixən müxtəlif millətlər arasında dostluq münasibətləri, sivilizasiyalararası və mədəniyyətlərarası dialoq, çoxəsrlik ənənələrə malik tolerantlıq mühiti, ayrı-ayrı dinlər və etiqadlar arasında qarşılıqlı hörmət və etimada əsaslanan əməkdaşlıq münasibətlərinin hökm sürdüyünü qeyd etdi. Azərbaycan dünyada müxtəlif dinlərin və millətlərin nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, mehribanlıq şəraitində yaşadığı bir ölkə kimi tanındığını konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdırdı.

Daha sonra çıxış edən konfrans iştirakçıları multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu problemlərinin bəzi məsələlərini şərh edərək, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 25-ci ildönümü münasibəti ilə 2016-cı ilin “multikulturalizm ili” olduğunu xüsusi qeyd ediblər. Bu da həmin məsələlərin ölkənin gələcək inkişafı üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Həmçinin çıxış edən alimlər bu problemin fənlərarası tədqiqatlarda aktuallığına diqqət yetirib və multikulturalizm, mədəniyyətlərin dialoqunda fəlsəfənin rolunu qeyd ediblər.

Konfransda Misir Ərəb Respublikasının Bakıdakı səfirliyinin əməkdaşı dr. Əhməd Sami Elaydi və Fransa səfirliyinin əməkdaşı Yohan Şitterer çıxış edərək multikulturalizmin Azərbaycan modelinin özünəməxsusluğuna diqqət yetirərək və konfrans zamanı irəli sürülən nəzər və baxışların ölkələrimiz arasında multikultural dəyərləri zənginləşdirəcəyini göstəriblər.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun təşkilatçılığı ilə görkəmli filosof, AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədovun anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr edilən “Müstəqil Azərbaycanın 25 illiyi və elmi-fəlsəfi irsimiz” mövzusunda elmi konfrans keçirilib.

Tədbirdə AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi vəzifəsini icra edən, akademiyanın müxbir üzvü Nərgiz Axundova alimin yaradıcılığından, zəngin elmi irsindən, fəlsəfə elminin inkişafında xidmətlərindən danışdı. Qeyd olunub ki, Zakir Məmmədovun həyatı, fəaliyyəti və əsərləri haqqında onlarla məqalə yazılıb. Alimin elmi əsərləri orta əsr fəlsəfəsi və tarixini araşdıran tədqiqatçılar üçün çox dəyərlidir.

Sonra akademik Vəsim Məmmədliyəv "Zakir yaxın dost və görkəmli bir alim kimi" mövzusunda məruzəsi dinlənilib. Məruzədə bildirilib ki, Z.Məmmədov 40 ilə yaxın müddətdə elmi axtarışlar aparmaqla Azərbaycanın filosof və mütəfəkkirlərinin ərəb və fars dillərində dünyanın müxtəlif ölkələrində çap olunub əlyazması şəklində saxlanılan zəngin irsini üzə çıxarıb, onların fəlsəfəsini, məntiqini, ictimai-siyasi və etik görüşlərini işləyib hazırlayıb. Alim orta əsrlərdə müsəlman Şərqində, o cümlədən Azərbaycanda dini fəlsəfi təlimlərlə yanaşı, elmi-fəlsəfi təlimlərin də olduğunu sübuta yetirib və müəyyənləşdirib ki, həmin təlimlər Şərq peripatetizmindən, sufizmin panteist istiqamətindən və işraqilikdən ibarətdir.

Fəlsəfə İnstitutunun direktoru, professor İlham Məmmədov "Görkəmli filosof - Zakir Məmmədov" adlı məruzəsində bildirib ki, tarixən görkəmli Azərbaycan filosoflarının təlimləri fəlsəfi məktəbə çevrilməklə əsrlər boyu alimlər üçün nümunə olub. Onların ideyaları sonralar Şərq aləmi ilə məhdudlaşmayıb, Avropa ölkələrinə də yayılıb. Azərbaycanın görkəmli filosof alimi Z.Məmmədov dünya fəlsəfəsi tarixinin orta əsrlərində Şərq və Azərbaycan filosoflarının elmi-fəlsəfi dünyagörüşlərinin geniş olduğunu göstərə bilib.

Tədbirdə akademik Rafael Hüseynov "Orta əsrlərdə fəlsəfə tariximizin ilk salnaməsi" mövzusunda məruzə ilə çıxış edib. Bildirilib ki, alimin bütün tədqiqatları ilk mənbələr əsasında aparılıb, buna görə həmin əsərlərin Azərbaycana gətirilməsi üçün böyük əmək sərf edib. Belə ki, onun tədqiqatlarına qədər Bəhmənyarın "Metafizikanın mövzusu" və "Mövcudatın mərtəbələri" adlı kiçik həcmli iki əsəri məlum idi. Tədqiqatçı filosofun genişhəcmli "Təhsil" əsərinin varlığını aşkara çıxarıb. Alimin əlaqədar təşkilatlara çoxlu sayda müraciətləri hesabına həmin əsər Azərbaycana gətirilib. Z.Məmmədov "Təhsil" əsərini ilk dəfə tam halda tədqiqata cəlb edib. Bəhmənyarın "Metafizikanın mövzusu", "Mövcudatın mərtəbələri" əsərləri ilə yanaşı, "Təhsil" kitabı da alim tərəfindən tam şəkildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilib.

Konfransda digər çıxış edənlər də görkəmli alimin Azərbaycan elminə verdiyi böyük töhfələrdən, həyat və yaradıcılığından danışdılar.

Sonra Z.Məmmədovun qızı fəlsəfə ü.f.d. Aytək Məmmədova atası ilə bağlı xatirələrini bölüşüb, onun xeyirxah insan, qayğıkeş və mehriban ailə başçısı olduğunu söyləyib. O, atasının xatirəsinə göstərilən yüksək hörmət və ehtirama görə ailə üzvləri adından tədbirin təşkilatçılmasına və iştirakçılmasına minnətdarlığını bildirib.

* * *

Gürcüstanın paytaxtı Tiflis şəhərində Tiflis Dövlət Universitetinin Sosial və siyasi elmlər fakültəsi və "The Institute for Georgia's Neighborhood Studies"-in (İGNS) təşkilatçılığı ilə "Qafqaz ətrafında siyasət" mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfrans keçirilib. Gürcüstan, Türkiyə, Polşa, Ermənistan və başqa ölkələrin onlarla alimlərinin, tədqiqatçıların qatıldığı beynəlxalq elmi konfransda Azərbaycan alimi Faiq Ələkbərov "Qafqaz birliyi ideyasına tarixi-fəlsəfi baxış: reallıqlar və utopiya" mövzusunda çıxış edib.

* * *

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında Dünya Fəlsəfə Gününə həsr olunan, "Azərbaycanda fəlsəfə, tolerantlıq və multikulturalizm" mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans keçirilib.

Tədbir AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun, Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurasının, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun və UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının birgə təşkilatçılığı ilə reallaşdırılıb.

Konfransda AMEA-nın Humanitar Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik Teymur Kərimli fəlsəfə elminin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən, fəlsəfi biliklərin cəmiyyətin mənəvi saflığının və sabitliyin qorunmasındakı rolundan danışib, digər elmlərin dərinədən mənimsənilməsində fəlsəfi mülahizələrin zəruriliyini vurğulayıb. Bildirilib ki, Azərbaycan xalqı güclü fəlsəfi təfəkkürə malikdir. Bu məqam Azərbaycan xalqına, filosoflarımıza, şair və yazıçılarımıza həm də tolerantlığı, multikulturalizmi aşılایıb. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin əsərlərində müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə humanist yanaşmanın olması bunun bariz nümunəsidir. N.Gəncəvidən sonrakı dövrlərdə də ədəbiyyatımızda multikultural ənənələr geniş təbliğ olunub və bu, müasir dövrdə də davam etdirilir. Ölkəmizdə formalaşmış nümunəvi multikultural mühit, fəlsəfi fikirlərə və bu kimi dəyərlərə verilən qiymət gələcək nəsillər üçün bir xəzinədir.

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun direktoru, professor İlham Məmmədzaadə diqqətə çatdırıb ki, Dünya Fəlsəfə Günü UNESCO-nun təşəbbüsü ilə təsis edilib. Hər il noyabrın üçüncü çərşənbə günü Dünya Fəlsəfə Günü kimi qeyd olunur.

İ.Məmmədzaadə vurğulayıb ki, bu gün bəşəri dəyər sayılan multikulturalizmin əsası məhz fəlsəfi yanaşmalar üzərində qurulub. Fəlsəfə dünyəvi elm olsa da, filosoflar bu elm sahəsinə milli yanaşmaların mövcudluğunu da inkar etmirlər. Diqqətə çatdırılıb ki, fəlsəfə ilə bağlı irəli sürülən müxtəlif istiqamətlər multikulturalizmdən və mədəniyyətlərin bir-birinə təsirindən yaranan ideyalardır. Fəlsəfənin tolerantlığa bağlılığının olması qədim zamanlardan formalaşan bir fikirdir.

Dünya Fəlsəfə Günü'nün qeyd olunmasının əhəmiyyətindən danışan UNESCO üzrə Azərbaycan Milli Komissiyasının müşaviri Gülnarə Ağalarova cari ilin Prezident İlham Əliyev tərəfindən ölkəmizdə "Multikulturalizm ili" elan edildiyini xatırladı. Bildirilib ki, son illər multikulturalizmin fəlsəfi cəhətdən tədqiq olunmasına böyük ehtiyac yaranıb. Multikulturalizm özlüyündə fəlsəfi problemdir. Bu dəyər bütün mədəniyyətlərə münasibət, hörmət deməkdir. Hazırda Azərbaycan multikulturalizm nümunəsi kimi bütün dünyaya sübut edir ki, bu dəyər mövcuddur və dövlətin yeritdiyi düzgün siyasətlə müxtəlif mədəniyyətlərə və adətlərə qarşılıqlı hörməti təmin etmək mümkündür.

Bilik Fondunun aparat rəhbəri, professor İsxan Vəliyev fəlsəfi fikrin və düşüncənin ictimai-siyasi sabitlikdəki rolundan danışib, filosofları Dünya Fəlsəfə Günü münasibətilə təbrik edib. Qeyd olunub ki, çoxmədəniyyətlik, tolerantlıq və fəlsəfə bir-biri ilə çoxşaxəli nəzəri və təcrübi əlaqələrə malikdir. Azərbaycanda daim müxtəlifliyə, fərqliliyə hörmət, dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq bütün insanlara eyni isti münasibət, eyni rəğbət göstərilir.

Diqqətə çatdırılıb ki, millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi xidmətinin təşəbbüsü, Bilik Fondunun, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının birgə təşkilatçılığı ilə Beynəlxalq Tolerantlıq Günü'nə həsr olunan silsilə tədbirlər keçirilib. Alimlərimizin də cəlb olunduğu tədbirlərdə Beynəlxalq Tolerantlıq Günü ilə bağlı mühazirələr oxunub.

Tədbirdə fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Zümrüd Quluzadənin, professor Fransua Jorjonun, professor Mahmud Haydarın, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə Əzimovanın və başqalarının məruzələri dinlənilib. Azərbaycan alimlərinin dünya fəlsəfə elminə töhfələrindən, ölkəmizdəki mövcud tolerant və multikultural mühitdən danışan nətiqlər bu dəyərlərin xüsusiyyətlərini şərh edib, respublikamızda müvafiq istiqamətdə həyata keçirilən tədbirləri yüksək dəyərləndiriblər.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzaadənin Rusiyanın nüfuzlu “Voprosı filosofii” jurnalında (2016, № 10) “Multikulturalizmin fəlsəfəsi haqqında” adlı məqaləsi dərc olunub.

Məqalədə bu gün dünyada mövcud olan multikulturalizmin “ölməsi” ilə bağlı fikirlərin yanlış olduğunu qeyd edən müəllif, hazırkı multikulturalizmin iki sosiomədəni perspektivinin olduğunu vurğulayır. Alim məqaləsində “Assimilyasiyalı və assimilyasiyasız multikulturalizm. İkinci variantda çox da inanmırlar. Lakin mən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sözlərini təkrarlayacam: Multikulturalizmin alternativini yoxdur” – deyər bildirir.

Avropadakı tarixi və mövcud vəziyyətə diqqət çəkən azərbaycanlı filosof qeyd edir ki, XX əsrin başlanğıcından etibarən baş verənlər avropalıların “multikulturalizmin ölümü” haqqında nəticəyə gəlməsini təbii hesab edir. Onun fikrincə, şotlandlar britaniyalı olmaq istəmir, yaxud buna əks proses baş verir. Bu baxımdan da avropalıların multikulturalizm haqqında düşüncələrini təbii qarşılamaq olar.

Lakin İ.Məmmədzaadə öz məqaləsində bütün dünyada belə olmadığını yazır və daha sonra multikulturalizmin Azərbaycan modelinə diqqət çəkir. Müəllif məqalədə dünyada gedən müharibələr və davam edən münaqişələr fonunda multikulturalizmin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır. Həmçinin hazırda Azərbaycanda mövcud olan dinlərarası və millətlərarası dialoqa da diqqət çəkir.

Azərbaycanın bütün dünya üçün örnək olduğunu bildirən filosof, Bakıda keçirilən beynəlxalq forumların mədəniyyətlərarası dialoqa böyük töhfə verdiyini də qeyd edir.

* * *

AMEA Fəlsəfə İnstitutunda Ulu Öndər Heydər Əliyevin anım mərasiminə həsr olunmuş “Ulu Öndər Heydər Əliyevin irsi və müasir fəlsəfənin çağırışları” mövzusunda elmi konfrans keçirilib.

Konfransı giriş sözü ilə açan institutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmmədzaadə görkəmli dövlət xadiminin irsinin öyrənilməsinin həm ölkəmizdə, həm də beynəlxalq aləmdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edib. O, çıxışında Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanın hüquqi dövlət kimi formalaşmasındakı fəaliyyətindən, habelə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitutsiyasının qəbul olunması kimi mühüm islahatları qüdrətli dövlətçiliyimiz yolunda əvəzolunmaz addımlar kimi xarakterizə edib.

Sonra çıxış edən İnstitutun əməkdaşları fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Azər Mustafayev, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Fizuli Qurbanov, fəlsəfə doktoru Sənan Həsənov və digər çıxışçılar həyatını fədakarcasına millətə həsr etmiş dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin xalqımız qarşısındakı misilsiz xidmətlərindən danışaraq ümummilli liderin əməllərinin əbədi olaraq yaşayacağını qeyd ediblər.

YENİ NƏSRLƏR

Roida Rzayeva. «Challenges of contemporaneity: postmodernity and multiculturalism» (Müasirliyin çağırışları: postmoderniti və multikulturalizm). Berlin: Springer», 2016, 216 s.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Roida Rzayevanın **“Challenges of contemporaneity: postmodernity and multikulturalizm”** (Müasirliyin çağırışları: postmoderniti və multikulturalizm) adlı kitabı dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq elmi nəşriyyatlarından olan “Springer” nəşriyyatı tərəfindən çap olunub. Müəllifin ingilis dilində yazdığı kitab postmodernizm və onun sosial əlamətlərinin, şüurun transformasiyasının və inkişafının göstəricisi kimi postmodern vəziyyətin xülasəsini təşkil edir. Bu monoqrafiya müasirliyin təmayülləri, postmodernist kompleksin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında müəllifin əvvəllər çap olunmuş kitablarında ifadə edilmiş düşüncələrinin davamı və inkişafıdır.

Kitab multikulturalizm, dialoq mədəniyyəti, dialoqun fəlsəfəsi, tolerantlıq, gender və s. kimi cəmiyyətin müasir problemlərinə fəlsəfi, sosioloji və mədəni yanaşmaları ehtiva edir. Beləliklə, monoqrafiya elmlərarası tədqiqata çərçivə yanaşma təklif edir. Kitabda multikulturalizmin formaları, o cümlədən plüral modernlər kimi multikulturalizm, və qeyri-Qərb müasirliyi müzakirə olunur. Kitab xüsusilə moderndən postmodernə doğru ictimai şüurun inkişaf dinamikasının ilkin şərtləri məsələsində fokuslanmış və “Qərb – qeyri-Qərb” dixotomiyasını və müasir həyatın intellektual-mənəvi reallıqlarının doğurduğu hazırkı təftişini tədqiq edir.

Али Абасов. Азербайджан в гендерном ракурсе: XIX – начало XXI века. Монография. Германия: Palmarium Academic Publishing, 2016, 234 с.

В монографии представлена история развития женской проблемы и гендерных отношений в Азербайджане с начала XIX века и по наши дни. Представленная история разбита на пять периодов, в ходе которых происходили масштабные изменения как в самом Азербайджане, так и в развитии гендерных отношений в стране. В монографии гендерные исследования представлены как одно из направлений постнеклассического этапа познания, основанное на методологии синергетического и сетевого подходов, нелинейности, смене исследования объектов и субъектов анализом отношений, в которые они вступают между собой.

Рафига Азимова. Человековедение – наука XXI века. Германия: Palmarium Academic Publishing, 2016, 120 с.

Человековедение как система знаний о человеке актуализирована социологией жизни XXI века. В книге в порядке постановки вопроса рассматриваются основные смыслообразующие константы предмета Человековедения как синтетической науки. Философия жизни, психологический потенциал человеческой природы и антропологическая педагогика анализируются в качестве базовых взаимопроникающих знаний Человековедения. Книга рассчитана на всех тех, кто стремится познать возможности своего «Я». Человек, тысячелетиями обращенный к внешнему миру, не заметил в этом мире себя. Осваивая, а чаще и заваевывая природу, он почувствовал «вкус»силы поработителя. Несмотря на предупреждения и призывы некоторых провидцев «познать себя», он – «человек» продолжал и продолжает опасные «игры» с природой.

Сурая Багирова. Философия и эстетика искусства в процессе исторического формирования азербайджанского этноса. Баку: Афполиграф, 2016, 91 с.

В данной работе исследуются вопросы философии и эстетики искусства в процессе формирования азербайджанского этноса. На первый план выносятся территориальный и языковой признаки. А принадлежность азербайджанского языка к тюркской группе позволяет проследить этногенез азербайджанцев по его «тюркскому следу» в истории и культуре.

Важной компонентой этногенеза является народное искусство. В работе оно рассматривается на примерах поэзии Низами Гянджеви и Шахрияра и в формах народного музыкального искусства, таких, как песенное творчество и свободные его формы (мейхана, искусство ашугов и мугамат).

Aydın Əlizadə, Elsevər Səmədov. İslam: Tarix, Fəlsəfə və Hüquq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: «3 sayılı Bakı Mətbəəsi» ASC, 2016, 308 s.

Lüğətdə kəlam, fəlsəfə, hədis, təfsir və digər İslami elmlərə aid anlayış, kateqoriya, hadisə və şəxsiyyətlər müasir şərh və izahlarla oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Əsərin işlənmə metodologiyasında mötədillik əsas götürülmüş, heç bir təriqətə, məzhəbə və ya əqidəyə üstünlük verilməmişdir. Bütün anlayışlar haqqında qısa, konkret və obyektiv məlumat verilmişdir.

Aqşin Quliyev. Azərbaycanla multikulturalizmin tarixi-ənənəvi köklərinin siyasi-hüquqi aspektləri. Bakı: Xəzər Universiteti, 2016, 200 s.

Kitab Azərbaycanla ən qədim dövrlərdən başlayaraq XIX yüzilliyin ortalarında sosial-siyasi və hüquqi fikirdə multikultural dəyərlərin formalaşması və inkişafının tarixi aspektlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Əsərdə başlıca diqqət multikulturalizmin Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində təzahür edən cəhətlərinin ifadəsinə yetirilmişdir.

Geosiyasətin fəlsəfəsi və müasir dünya nizamı: postneoklassik dövrün epistemologiyası. AMEA Fİ Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi. Toplu. Bakı: Avropa, 2016, 480 s.

Topluda geosiyasətin fəlsəfəsi, Azərbaycanın təhlükəsizliyi problemi, yeni geosiyasi təfəkkür, geosiyasi məkanda insanın və cəmiyyətin rolu, postneoklassikaya tələbat, informasiya müharibələri, milli-kultural çağırışlar, türkçülük və azərbaycançılıq ideyaları və başqa məsələlər haqqında maraqlı məqalələr öz ifadəsini tapmışdır.

Habil Hamidov. «Azerbaycan: Tarih və Siyasət». Bakı: Kartal yayın evi, Bakü, 2016, 95 s.

Kitabda yazar İpek Yolu, Azərbaycan'da İpekçilik tarihi ve siyaseti, İpek Yolun'un izleri Azərbaycan'ın Uluslararası İlişkilerini yansıtan unsurlardan biri gibi, Büyük İpek Yolun'un Kafkasiye izleri, ermenilerin Azerbaycan türklerine karşı yaptıkları terör, soykırım olayları, tecavüz, göçmenlik, zorunlu deplasman vb. konuların analizi (Tarih ve Modernlik) ve diğer konular Azerbaycan: tarih ve siyasət bağlamında incelenir.

Habil Həmidov. Tərbiyə nəzəriyyəsi və siyasi elm. Bakı: Qartal, 2016, 262 s.

Kitabda tərbiyə nəzəriyyəsi və siyasi elm problem kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəllif qədim dövrlərdən başlayaraq filosofların, tərbiyə və siyasi nəzəriyyəçilərin, təhsil bilicilərinin gəldikləri qənaətləri müqayisəli təhlildən keçirərək, məsələləri eyni zamanda da dövlət və dövlətin tərbiyə siyasəti kontekstində araşdıraraq yekun nəticəyə gələ bilmişdir.

Simran Nəsənov. Din təhsili və dini təhsil müəssisələri (hüquqi aspektlər). Bakı: 2016, 208 s.

Kitabda ölkəmizdə dini təhsil və dini təhsil müəssisələrinin hüquqi vəziyyəti ilə bağlı məsələlər araşdırılır, həmin sahələrdə beynəlxalq hüquq aktların müddəaları təqdim edilir, milli qanunvericiliyimiz bir çox xarici dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsi ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Əli İbrahimov. Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri. Bakı: Avropa, 2016, 180 s.

Monoqrafiya Azərbaycan milli ideologiyasında aparıcı rola malik olan Azərbaycan ideyasının tədqiqi, təbliği, onun daha da inkişaf etdirilməsi və dönmədən həyata keçirilməsi ilə bağlı nəzəri müddəaların ümumiləşdirib sistemə salınması, zənginləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bu istiqamətdə böyük tarixi şəxsiyyət, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əzmkarlığı, gərgin əməyi, axtarışları və çoxcəhətli siyasi fəaliyyəti əsas müddəalar kimi dəyərləndirilmişdir. Əsərdə həmçinin azərbaycançılıq ideyasının təməli, konseptuallığı, mühüm prinsiplərinin, dini tolerantlıq mədəniyyətinin vahid milli ideologiya vasitəsilə reallaşdırılmasının siyasi aspektləri araşdırılmışdır.

Vahid Ömərov. Etnomədəniyyət və milli-mənəvi dəyərlər. Bakı: Turxan NPB, 2015, 114 s.

Kitabda etnomədəniyyət və milli-mənəvi dəyərlərin fəlsəfi-etik mahiyyəti, strukturu, Azərbaycan mənəvi etik məkanında modernləşmə, etnomədəniyyət və milli-mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı münasibətləri, müasir qloballaşma dövründə Azərbaycanda etnomədəni-mənəvi dəyərlərin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəllif etnomədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlərin və mənəviliyin xalqa məxsus dəyərverici əhəmiyyətini tədqiq etməklə Azərbaycan etnomədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfələrin faydasını, eləcə də dünya mədəni inciləri və mədəni irsində onun yerini və rolunu göstərmişdir.

Elnur Rüstəmov. Karl Yaspers və fəlsəfədə ünsiyyət problemi. Bakı: 2015, 232 s.

Kitab müasir fəlsəfənin ən aktual mövzularından biri olan ünsiyyətə həsr edilmişdir. XX əsr fəlsəfəsində, ümumən ən yeni fəlsəfədə fəlsəfi təfəkkürün dilə doğru dönüşü ilə əlaqədar ünsiyyət fundamental fəlsəfi problemə çevrilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki dil, məna problemi sözün həqiqi mənasında epoxanın «yeni günəş sistemi»-nə çevrilmişdir. Problemin aktuallığı ekzistensializmdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdəndir ki, ekzistensializmin banilərindən biri K.Yaspers bu problemi öz fəlsəfəsinin əsas probleminə çevrilmişdir. Təqdim olunan kitabda da ünsiyyət problemi Yaspersin kommunikasiya fəlsəfəsi timsalında araşdırılır.

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər**

qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər:

1. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcmnin 8-10 səhifə, xülasələrin 5-8 sətir olması tövsiyə olunur.
2. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
4. Məqalə müəllifin işlədiyi kafedrada yaxud şöbədə müzakirə olunmalı və iclasın protokolundan çıxarış redaksiyaya təqdim edilməlidir.
5. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrifti ilə 1,5 intervalla yığılmalıdır.
6. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.
7. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.
9. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
10. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalar və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
11. Jurnalda baxılan elm sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.
12. Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya

heyəti tərəfindən qəbul edilmir

**Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте
Азербайджанской Республики к научным изданиям при
приеме статей, отражающих основное содержание диссертации**

1. Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, турецком, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется статьи представлять объемом 8-10 страниц, а резюме 5-8 строчек.
2. Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точек зрения.
3. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи должен быть дан в алфавитном порядке или пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.
4. Статья должна быть обсуждена на кафедре или отделе, где работает автор и выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.
5. Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом; на русском языке – кириллицей; английском языке – английским алфавитом (США), Times New Roman – 14 шрифтом, 1,5 интервала.
6. Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов Редакционного совета.
7. В конце статьи автор должен сказать о научной новизне работы, прикладном значении, экономической пользе, соответствующей характеру статьи.
8. В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.
9. В статье должны быть указаны имя и фамилия автора, место работы, его адрес и электронная почта.
10. В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.
11. В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.
12. Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

**Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям,
не принимаются Редакционным советом.**

**Requirements of the Supreme Attestation Commission under the
Azerbaijan Republic President to be fulfilled at acceptance of the
articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific
editions recommended for publication**

1. Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, Turkish, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, two summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present an 8-10 page articles and summary in 5-8 lines.
2. Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.
3. There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.
4. Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.
5. Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 14 font, 1,5 line spaced.
6. Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.
7. In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.
8. In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.
9. In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.
10. In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.
11. In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the world with advanced science.
12. The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

**Articles not meeting the above mentioned requirements
are not accepted by the editorial board.**

ELMI ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 2(27), 2016

Redaktorlar:

**Solmaz QURBANOVA, Svetlana CABBARLI, Xuraman TURABOVA,
Gülərə AXUNDOVA, Rəhilə HƏSƏNOVA, Vidadi VƏLİYEV,
Bahar MƏMMƏDOVA, Mələhət TAĞIYEVA, Şəfəq HACIYEVA,
Səbinə MUSTAFAZADƏ, Aytən VƏLİYEV, Almaz HƏSƏNOVA**

Kompyuter tərtibatı və dizayn:

Mehriban ƏLİYEV, Aynur ƏLİYEV

Texniki redaktor:

Oktay YUSİFOV

SCIENTIFIC WORKS

The international scientific and theoretical journal

№ 2(27), 2016

Editors:

**Solmaz GURBANOVA, Svetlana JABBARLY, Khuraman TURABOVA,
Gulara AKHUNDOVA, Rahila HASANOVA, Vidadi VELIYEV,
Bahar MAMMADOVA, Malahat TAGIYEVA, Shafag HAJIYEVA,
Sabina MUSTAFAZADE, Aytan VELIYEVA, Almaz HASANOVA**

Printing and design:

Mehriban ALIYEVA, Aynur ALIYEVA

Technical editor:

Oktay YUSIFOV

Yığılmağa verilmişdir: 15.12.2016

Çapa imzalanmışdır: 23.01.2017

Kağız formatı: 60x84 16/1. Çap vərəqi: 9,9. Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə
İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr
olunmuşdur. Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru **Adil Həşimov**
tel.: 050-337-74-33 Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.

Tel.: (99412)539-28-74

E-mail: phillaw@phill.ab.az

Submitted to collection: 15.12.2016

Sent to the press: 23.01.2017

Paper format: 60x84 16/1

Print sheet: 9,9. Copies: 200

Published in the Information and Publishing department
of IP of ANAS, department chief: doctor of philosophy
Adil Hashimov phone: 050-337-74-33 Address: H.Javid
ave. 31. Phone: (99412) 539-28-74

E-mail: phillaw@phill.ab.az